

**ANNUAL TRIBAL COMPONENT
SCHEMES**

2018-2019

वार्षिक आदिवासी घटक कार्यक्रम

२०१८-२०१९

**GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
TRIBAL DEVELOPMENT DEPARTMENT**

**महाराष्ट्र शासन,
आदिवासी विकास विभाग**

C O N T E N T S

अ नु क्र म णि का

Sr. No.	Description		Page No.
1	Chapter 1	Tribal Sub Plan - Outline	1-8
2	Chapter 2	Crop Husbandry	9
3	Chapter 3	Horticulture	10
4	Chapter 4	Soil and Water Conservation	10
5	Chapter 5	Animal Husbandry	11-12
6	Chapter 6	Fisheries	12-13
7	Chapter 7	Forest	14-15
8	Chapter 8	Co -operation	15-17
9	Chapter 9	Social Justice and Welfare Department	17-18
10	Chapter 10	Rural Development	18-20
11	Chapter 11	Irrigation	20-21
12	Chapter 12	Power Development	21-22
13	Chapter 13	Industry and Minerals	22-24
14	Chapter 14	Transport and Communication	24
15	Chapter 15	Education	25-26
16	Chapter 16	Technical Education	26
17	Chapter 17	Sports and Youth Welfare	27
18	Chapter 18	Public Health	28-31
19	Chapter 19	Medical Education	31
20	Chapter 20	Water Supply	31-33
21	Chapter 21	Urban Development	33-34
22	Chapter 22	Tribal Development Department (B.C.Welfare)	34-49
23	Chapter 23	Women & Child Development and Nutrition	50-52
24	Chapter 24	Labour welfare Sector	52-53
25	Chapter 25	Nav Sanjeevan Yojana	54-58

अ.क्र.	विवरण		पृष्ठ क्रमांक
१	प्रकरण क्र. १	आदिवासी उपयोजना- रुपरेषा	५९-६६
२	प्रकरण क्र. २	पीक संवर्धन	६७-६८
३	प्रकरण क्र. ३	फलोत्पादन	६८
४	प्रकरण क्र. ४	मृद व जलसंधारण	६८-६९
५	प्रकरण क्र. ५	पशुसंवर्धन	६९-७१
६	प्रकरण क्र. ६	मत्स्य व्यवसाय	७१-७२
७	प्रकरण क्र. ७	वने	७२-७४
८	प्रकरण क्र. ८	सहकार	७४-७६
९	प्रकरण क्र. ९	सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग	७६-७७
१०	प्रकरण क्र. १०	ग्रामीण विकास	७७-७८
११	प्रकरण क्र. ११	पाटबंधारे	७८-७९
१२	प्रकरण क्र. १२	विद्युत विकास	७९-८०
१३	प्रकरण क्र. १३	उद्योग व खनिजे	८१-८२
१४	प्रकरण क्र. १४	परिवहन व दळणवळण	८२
१५	प्रकरण क्र. १५	शिक्षण	८३-८४
१६	प्रकरण क्र. १६	तंत्र शिक्षण	८४-८५
१७	प्रकरण क्र. १७	क्रीडा व युवक कल्याण	८५-८६
१८	प्रकरण क्र. १८	सार्वजनिक आरोग्य	८६-८९
१९	प्रकरण क्र. १९	वैद्यकीय शिक्षण	८९
२०	प्रकरण क्र. २०	पाणीपुरवठा	८९-९१
२१	प्रकरण क्र. २१	नगर विकास	९१
२२	प्रकरण क्र. २२	आदिवासी विकास विभाग (मागासवर्गीय कल्याण)	९२-११४
२३	प्रकरण क्र. २३	महिला व बालकल्याण आणि पोषण	११४-११६
२४	प्रकरण क्र. २४	कामगार कल्याण क्षेत्र	११६-११९
२५	प्रकरण क्र. २५	नव संजीवन योजना	११९-१२३
Statements / विवरणपत्रे			
I	Annual tribal component schemes 2018-2019 Department wise/scheme wise break of outlay details / वार्षिक आदिवासी घटक कार्यक्रम २०१८-२०१९ विभागनिहाय / योजनानिहाय नियतव्ययाचा तपशील		१२५-१४३
II	Statistical information and data of Tribal Area and population/ आदिवासी क्षेत्र व लोकसंख्येबाबत सांख्यिकी माहिती		१४५-१८६

CHAPTER 1
TRIBAL SUB-PLAN
OUTLINE

AREA & POPULATION :

The area under the Tribal Sub Plan in Maharashtra is 50,757 sq. kms., as against the total Geographical area of 3,07,713 sq. kms. of the State. This works out to about 16.5 percent of the geographical area of the State. The comparative figures of the State's population and the tribal population in the last four-decades censuses are given below: -

Census Year	State's Total Population (lakh)	Tribal Population (lakh)	Percentage
1971	504.12	38.41	7.62
1981	627.84	57.72	9.19
1991	789.37	73.18	9.27
2001	968.79	85.77	8.85
2011	1123.74	105.10	9.35

The above mentioned population figures clearly show that during the decade 2001-2011, the tribal population, as a percentage of the total population of the State, is more or less constant at around 9 %. The main tribes in Maharashtra are the Bhils, the Gonds, the Mahadeo Kolis, the Pawras, the Thakurs and the Varlis. There are three tribes Viz., the Kolams (Yavatmal District), the Katkaris (mainly in Thane and Raigad Districts) and the Madia Gonds (Gadchiroli District), which have been notified as Primitive Tribes by the Government of India.

There are 36 Districts in the State and the tribal population is largely concentrated in the western hilly Districts of Dhule, Nandurbar, Jalgaon, Nashik, Thane and Palghar (Sahyadri Region) and the eastern forest Districts of Chandrapur, Gadchiroli, Bhandara, Gondia, Nagpur, Amravati and Yavatmal (Gondwana Region).

As directed by the Government of India, in 1975-76 the villages where more than 50 Percent of the population was tribal, were constituted into Integrated Tribal Development Projects (I.T.D.Ps.). There were 16 such Government of India approved I.T.D.Ps. Subsequently, the villages where the tribal population was only marginally less than 50 Percent were also constituted into additional I.T.D.Ps. And these were called the Additional Tribal Sub Plan (ATSP) Blocks/Projects. There were 4 such State Government approved ATSP projects. Later taking into consideration the scattered population of tribals in other areas. I.T.D.Ps. were also sanctioned. Consequently, making a total of 29 I.T.D.Ps. In the meantime, the Government of India in recognition of the fact that there were some small concentrations of tribal population just outside the I.T.D.Ps, directed that in a group of villages having a population of about 10,000, if more than 50 Percent were tribals, the villages should be brought under the Modified Area Development Approach (MADA). Similarly, if two or three villages having a total population of 5,000 if more than 50 Percent were tribals, the same should be constituted into a clusters/Mini-MADA. In Maharashtra, there are 43 MADA Pockets and 24 Mini MADA/Clusters. There is still considerable overlap between the ATSP and the MADA and Mini MADA /Clusters

---

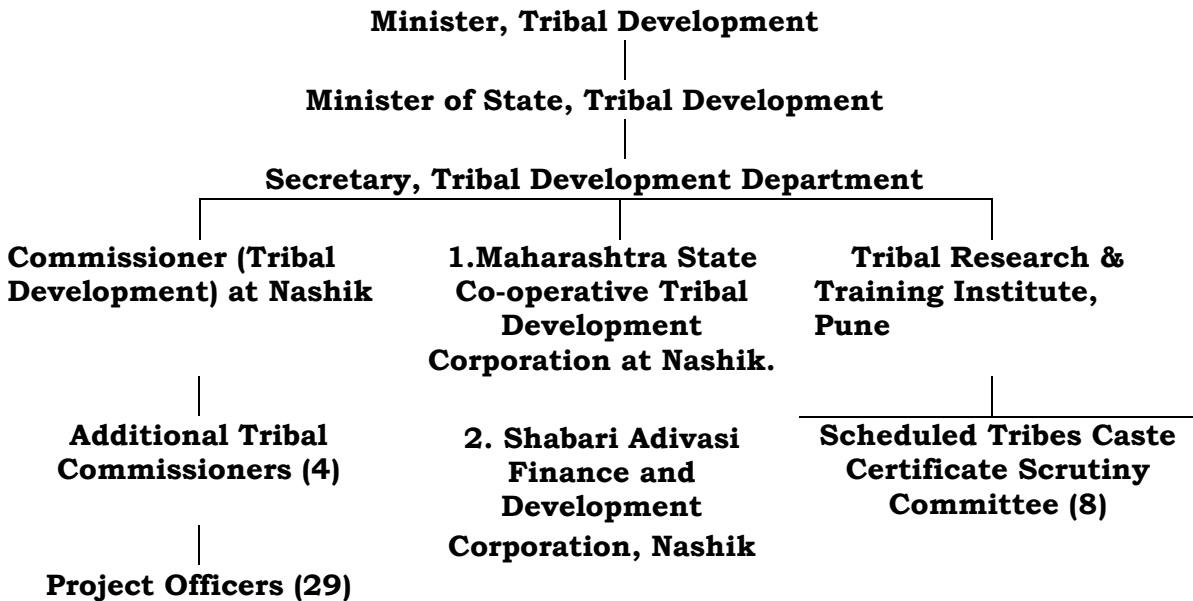
Note- According to the Government decision on 27.01.2017, from 2017-18 Plan and Non Plan has been merged. So, The **Annual Tribal Sub Plan** should be read as an **Annual Tribal Component Schemes**.

According to the 2001 census, out of the total tribal population of the State, about 49 percent reside in the ITDPs, (i.e. the Scheduled Area and the ATSP), MADA and Mini-MADA clusters, and the remaining 51 percent live outside these areas.

ADMINISTRATION

The Tribal Development Department was reorganised in 1992, so as to be more accountable to the functions entrusted to it. The structure of the administration is as follows:

The objective of I.T.D.P. was that various plan schemes and services should be integrated at the block level. However, in Maharashtra, the P.O. I.T.D.P. did not have overall powers of supervision and administrative control over the block level machinery of the other departments. Consequently, there was a lacuna in the proper integration of services and of supervision with accountability at the project level. To remove this lacuna, the Government decided in Nov.1993 to strengthen the administration in 11 selected I.T.D.Ps. including Chikhaldara in Amravati District, which has been merged with the Dharni I.T.D.P. and the P.O. office shifted to Pandharkwada in Yavatmal, identified as one of the most vulnerable areas. The P.O. heading these I.T.D.Ps. are now drawn from the Indian Administrative Service, the Indian Forest Service, Maharashtra Revenue Service, Maharashtra Development Service or the Maharashtra Forest Service Class-I and have been given the powers of Additional Collectors as well as those of the Executive Officers of the Zilla Parishads. As such, they will have both the regulatory and developmental responsibilities and have been given the necessary powers of sanction and discipline. P.O. has been given full powers to take departmental action, suspend, affect minor punishments, write the C.Rs etc. of all the staff (except the law and order staff) in the project area.

The list of these I.T.D.Ps is given below :-

Sr.No.	District	ITDP	Taluka Jurisdiction
1.	Palghar	Jawhar	Jawhar, Mokhada, Wada
2.	Palghar	Dahanu	Dahanu, Talasari, Palghar(p), Vasai(p)

Sr.No.	District	ITDP	Taluka Jurisdiction
3.	Nashik	Nashik	Peth,Dindori(p),Nashik(p) Igatpuri(p)
4.	Nashik	Kalwan	Surgana,Kalwan,Baglan(p)
5.	Nandurbar	Taloda	Akrani,Akkalkuwa,Taloda Shahada(p)
6.	Nanded	Kinwat	Kinwat(p)
7.	Amravati	Dharni	Dharni,Chikhaldara
8.	Gadchiroli	Gadchiroli	Dhanora,Kurkheda,Korchi Armori(p), Vadsa-Desaiganj(p) Gadchiroli
9.	Gadchiroli	Bhamragad	Ettapalli,Bhamragad
10.	Gadchiroli	Aheri	Aheri,Sironcha,Mulchera(p), Chamorshi.
11.	Yavatmal	Pandharkavda	Kelapur(p),Ralegaon,), Ghatanji(p), Zari-Jamani(p).

(p) = part

Earlier, the tribals had to approach several agencies for redressal of their grievances in development as also regulatory matters, since several departments working in the Tribal Sub Plan (TSP) areas were independent of the I.T.D.P. The State Government has, therefore, introduced a single line administration in the above sensitive I.T.D.P. Blocks by bringing all the officers and staff working in these areas, irrespective of their departments under the administrative control of the Project Officers (P.O.) of the I.T.D.Ps. This will facilitate better co-ordination among all the functionaries operating in the T.S.P areas and will meet the needs of the tribals, who can look to a single agency for getting all their problems attended to. However, in many I.T.D.Ps. officers of the desirable seniority are not available with the result that planning and co-ordination there in adversely affected, which in turn affect effective service delivery to tribals.

An important aspect of this reorganisation is the personnel policy followed by the Government in respect of the tribal areas, The Government has undertaken that only very good officers would be posted to work in the Tribal Development Department as P.O. and that they would be retained there for a reasonably long period (around three years). The Government has also taken a decision to liberalize the scheme of incentives for working in the T.S.P. areas. Accordingly, all staff of State Government, Zilla Parishads and all Primary and Secondary School teachers and non-teaching staff of aided institutions working in the I.T.D.P. areas get an incentive allowance ranging from Rs. 100 to Rs. 500, depending on the basic pay. Besides, 15 % of the basic pay to the extent of minimum Rs.200/- and maximum Rs.1500/- would be paid to the incumbents having its head quarters in the naxalite affected and most sensitive areas in Tribal Sub-Plan Areas declared by the Government.

Tribal Sub-Plan - (TSP)

The concept of drawing up a T.S.P. accounting for all the flows of funds invested in the I.T.D.P. was started from 1975-76. Subsequently, the terms T.S.P. and I.T.D.P. were used inter-changeably and the I.T.D.Ps. were often referred to as T.S.P. Areas.

Procedure for formulating the T.S.P. :- The procedure followed in the State upto 1992-93 for the formulation of the T.S.P. of the State was briefly that the Planning Department used to allocate plan outlays to different administrative departments. The department in turn, used to carve out outlays for T.S.P. as per their own discretion and priorities. The concerned departments were also deciding which of the schemes, programmes and development works were to be taken up from the funds set aside for the T.S.P. There was, therefore, a feeling that the T.S.P. was merely an amalgam of the State Plan Schemes taken up in the tribal areas and emphasis was given mainly on the arithmetical figures of expenditure rather than on identifying schemes really benefiting tribals. There was no attempt to formulate the schemes in consultation with Tribal area project administration. Consequently, adequate investment was not made in the Tribal areas, particularly on the human resource development side. The level of illiteracy and poverty is still much more among the tribals (as compared to the general) population of the State.

Keeping in views the above problems and shortcomings in the formulation of the T.S.P., the State Government took up this issue with the State Planning Board before the commencement of the Eighth Five-Year Plan. The State Planning Board appointed a Sub-Committee in January 1991, under the Chairmanship of Shri D.M.Sukthankar, a member of the Board and former Chief Secretary of the State, to study the question. The Sub Committee submitted its report in June, 1992. According to the recommendations in this report, which was accepted by the State Government, the Planning Department now communicates a plan ceiling to the Tribal Development Department for the formulation of the T.S.P. The responsibility for finalising the T.S.P., within the ceiling so indicated, rests with the Tribal Development Department and not with the Administrative Departments, as was the previous practice. The outlays for different schemes are now to be finally decided by the Tribal Development Department, keeping in view the actual benefits accruing to the tribal people. The schemes are now being scrutinised very carefully by the Tribal Development Department and notional outlays not directly beneficial to the tribals, i.e., outlays on State Transport, High Tension Transmission lines, etc., are not being permitted to be included in the T.S.P.

Since this work was given to the Tribal Development Department, the annual outlays under the T.S.P. have been as follows :-

(Rs in crore)

Year	State plan outlay	Budgetable outlay	% of budgetable outlay	Outlay provided for T.S.P.	% of budgetable outlay of T.S.P.	Expenditure
1993-94	3804.00	3284.44	86.34	265.00	8.07	266.00
1994-95	4400.00	4000.32	91.92	330.00	8.25	275.00
1995-96	6062.00	5275.80	87.03	412.50	7.82	412.00
1996-97	8284.00	7520.11	90.78	588.58	7.83	535.00
1997-98	8325.00	6282.56	73.88	550.00	8.75	498.00
1998-99	11600.73	6400.00	55.17	561.00	8.77	520.00
99-2000	12161.66	6641.82	54.61	580.59	9.00	467.00
2000-01	12330.00	5798.00	47.02	525.00	9.00	444.00
2001-02	11720.56	6750.00	57.59	567.00	9.00	366.77
2002-03	11562.00	5704.04	49.33	585.00	10.26	323.42
2003-04	12052.50	7578.38	62.88	555.73	7.33	450.22
2004-05	9665.25	9665.25	100.00	530.04	5.48	376.46
2005-06	11014.03	11014.03	100.00	990.00	8.99	928.53
2006-07	14829.00	14829.00	100.00	1389.00	9.37	1323.04
2007-08	20200.00	20200.00	100.00	1798.00	8.90	1658.88
2008-09	25000.00	25000.00	100.00	1941.50	7.77	2027.42
2009-10	26000.00	26000.00	100.00	2314.00	8.90	2130.01

Year	State plan outlay	Budgetable outlay	% of budgetable outlay	Outlay provided for T.S.P.	% of budgetable outlay of T.S.P.	Expenditure
2010-11	37917.00	37917.00	100.00	3374.35	8.90	2323.15
2011-12	41000.00	41000.00	100.00	3693.50	9.01	3106.00
2012-13	45000.00	45000.00	100.00	4005.00	8.9	3401.00
2013-14	49000.00	49000.00	100.00	4360.48	8.9	3979.42
2014-15	51222.54	51222.54	100.00	4814.92	9.40	4090.21
2015-16	54999.00	54999.00	100.00	5170.00	9.40	4562.55
2016-17	56997.00	56997.00	100.00	5357.71	9.40	4957.71
2017-18 (Scheme Expenditure)	77184.00	77184.00	100.00	6754.00	8.75	6162.93
2018-19	95000.00	95000.00	100.00	8969.05	9.40	-----

Note : From 2017-18 Plan and Non Plan of the State has been merged and it is reclassified in to Committed expenditure and Scheme expenditure. Accordingly Tribal Sub Plan is renamed as Tribal Component Programme.

For the year 2018-19, an outlay of Rs. 8969.05 crore is earmarked for the TSP, out of the total State Annual Scheme Expenditure Rs.95000.00 crore which is 9.4 % of the State Plan. The Departmental break up of which is given below : -

(Rs in lakh)

Sr. No.	Name of the Department	Total	Percentage to total
I.	Revenue and Forest Department	8198.14	0.91
II.	Agriculture, Animal Husbandary and Fishries Development	19959.37	2.23
III	School Education Department	19311.93	2.15
IV.	Urban Development Department	3134.00	0.35
V	Public Works Department	49539.39	5.52
VI.	Water Resources Department	5009.00	0.56
VII.	Industry, Energy and Labour Department	84148.33	9.38
VIII	Rural Development and Water Conservation Department	60286.37	6.72
IX.	Public Health Department	25503.15	2.84
X	Medical Education and Drugs Department	110.01	0.01
XI	Tribal Development Deparment	462279.91	53.26
XII	Cooperation and Textile Department	94377.88	10.52
XIII	Higher and Technical Education and Employment Department	1000.00	0.11
XIV.	Women and Child Development Department	16133.60	1.80
XV.	Water Supply and Sanitation Department	7471.49	0.83
XVI.	Home-Transport	400.00	0.04
XVII	Skill Development Department	6394.27	0.71
XVIII	Social Justice Deparment	18226.00	2.03
	Additional Outlay for District (Lumpsum)	15422.16	
Total		89690502	100

The Sectoral break-up of State Level outlays as finally decided is as follows :-
Rs in lakh)

Sr. No.	Scheme/Programme	Outlay for 2018-19
STATE POOL LEVEL SCHEMES		
1	Agricultural and allied Services	6696.58
2	Medium Irrigation	1522.87
3	Irrigational Developmental Corporation	3477.13
4	Industry Development	1000.00
5	Power Development	71246.00
6	Road Development	30000.03
7	Forest Tourism	200.02
8	General Education	17770.83
9	Technical Education/Higher Education	1000.00
10	Health	2277.28
11	Cooperation	94000.00
12	Urban Development	2000.00
13	Home -Transport	400.00
14	Rural Development(WCD)/(RDD)	7700.00
15	Skill development	235.00
16	Tribal Development Department	317542.12
17	Social Welfare Department	18226.00
18	Social Welfare (W.&C.D.D)	799.00
	Grand Total	576092.86

DISTRICT PLANNING

The Sukthankar Committee had recommended that the major portion of TSP Outlays should go to local schemes i.e. which directly benefit the tribals, e.g. schemes like minor irrigation, soil and water conservation, rural water supply, link roads, maternal and child health, etc. They need to be given high priority in allocation of funds. Such types of schemes fall under the category of District Level Schemes. While formulating the TSP of 2018-19 conscious efforts have been made to earmark larger outlays for local schemes. This will be evident from the fact Rs 896905.00 lakh, Rs.320812.02 lakh outlay has been provided for District Level Schemes for 2018-19, and an outlay of Rs.576092.91 lakh for State Pool Level Schemes.

It was revealed in the review of the Tribal Sub-Plan that the D.P.D.C.s do not provide sufficient outlays for important sectors/schemes related to malnutrition, health, educational backwardness, unemployment, etc. due to certain limitations. The same conclusion are arrived by the Sub Committee appointed by the State Planning Board constituted under the chairmanship of Dr. Jayant Patil, a member of the State Planning Board. This committee has also recommended that some important sectors like welfare of backward classes, education, health, water supply, power development, roads, irrigation, etc., which are really benefitting the tribals need to provide sufficient outlays on priority. In view of the recommendations of the Sub Committee State Government has taken decision in this respect. Accordingly, outlays are being provided from T.S.P. to some of the important sectors on higher percentage as mentioned below –

Sr.No.	Sector/Group	Percentage
1	Welfare of Backward Classes (T.D.D.)/Special Sector	Min. 43%
2	Core Group	Min. 40%
3	Non Core Group	Max. 15%
4	Innovative Schemes	Max. 02%
Total		100%

The Classification of Sub Sector Under Main Group are as follows:-

Sr.No.	Sectors/Group	Sub Sectors
1	Special Sector	Welfare of Backward Classes (T.D.D.)
2	Core Group	Agriculture & Horticulture, Animal Husbandary, Fisheries, Forest
		Rural Development
		Education (including tech. Edu./I.T.I.), Sports and Youth Welfare, Higher and Tech. Education, Skill Development
		Rural Water Supply
		Health
		Women and Child Development-Nutrition, Anganwadi Bandhkam
3	Non Core Group	Water Conservation/Minor Irrigation -0 to 100 Ha/ above 101 Ha. (Liability)
		Urban Development
		Forest Tourism
		Cooperation and Textile
		Medical Education
		Industry and Energy, and Remaing all Sub Sectors

It is necessary to give close attention towards Primitive vulnerable Tribe Groups in the State. Therefore, concerned D.P.Cs. are directed to prepare a separate Plan for the development of P.T.Gs., on the population base. It is also stated that separate outlay is carved from the T.S.P. Outlay on the basis of population of the P.V.T.Gs. The Implementing Officers are instructed to take up the suitable schemes pertaining to the individual beneficiaries to this people.

The Tribal Development Department has provided the outlays over the last four years for important sub-sectors, like the Pradhan Mantri Awas Yojana, Public Health, Education, Roads, Rural Water Supply, B.C. Welfare, etc. as follows :-

(Rs in lakh)

Sr. No.	Sub sector	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19
1	Pradhan Mantri Awas Yojana	18311.81	14445.68	26166.05	28470.00	27463.74
2	Roads Developments	66031.53	52013.89	53126.55	45644.00	49539.39
3	Education	3641.21	7045.43	7014.57	16883.80	19311.93

Sr. No.	Sub sector	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19
4	Public Health	27807.26	29318.67	28185.80	26693.01	25503.15
5	Rural Water Supply	13002.23	7379.62	6801.88	7570.15	7471.49
6	PESA	-----	25850.00	26788.59	26788.59	26788.59
7	Welfare Of Backward Classes (TDD)	212793.81	276603.79	281187.76	433400.98	462279.91

Under the roads sector, a substantial outlay of Rs.49539.36 lakh has been earmarked under the TSP, 2018-19 out of this Rs.19539.36 Lakhs earmarked for DPDC. Under this programme construction of District roads, approach roads, C.D.Works, link roads, roads leading to ashram schools, tribal basties and primary health centres will be undertaken.

Vigorous efforts are being taken to spread education in tribal areas in order to eliminate large-scale illiteracy among the tribals. An outlay of Rs. 19311.93 lakh has been provided for this important sector for carrying out various educational schemes, like opening of new schools in school less villages without schools, construction of classrooms, appointment of school teachers, attendance allowance to girls to check the drop outs payment of stipends to students etc.

MONITORING AND REVIEW

For effective implementation of the schemes in the tribal areas, constant monitoring and review is a prerequisite. Therefore, the State Government has constituted 29 Project Level Implementing Committees. The monitoring and review is being done in this state through these committees. A Tribal Member of the Legislative Assembly is the Chairman of this Committee and other members of this Committee include the other tribal members of the Legislative Council/Assembly, if any, the Additional Tribal Commissioner is the Vice-Chairperson, the Tribal member of Parliament in the Project area is a special invitee, the Chairman of the Social Welfare Committee and Women & Child Welfare Committee of the respective Zilla Parishads are also invitees. The function of this Committee is mainly to take a review of the progress of implementation of the schemes included in the Five-Year Plans and the TSP. This Committee is also involved in the Planning process at the time of formulation of the project level plan. Through this Committee, both at the time of the formulation and the implementation stages of the TSP, the involvement of tribal peoples representatives has thus, been ensured.

To Examine Difficulties & Difficiencies in implementation of Tribal Sub Plan and to suggest changes in Formulation of TSP review committee under Chairmanship of Shri P.D.Karandikar is established in 2014. This Committee has to suggest changes in Planning & Budgeting methods of Tribal Sub Plan, to suggest new methods of calculation of impact of Tribal Development Schemes & Programmes on overall Tribal Development. This Committee will also suggest report on improvement of Socio-economic Development index of Tribal Population in the State.

***

CHAPTER 2

CROP HUSBANDRY

In Maharashtra, nearly 85 percent of the tribal population is engaged in Agriculture. Out of this 40 Percent are farmers and 45 Percent are agricultural labourers Therefore, the mainstay of the tribal economy is still agriculture and allied occupations. Although, most of the tribal families depend on Agriculture for their main source of income and occupation. Tribal agriculture is characterised by low technology and low input resources and therefore, the nature of agricultural productivity of various crops in the tribal areas is not high. Moreover, irrigation facilities in the tribal area are also extremely limited.

2. According to the statistical information available from the 2000-01 census, there are in all 121.04 lakh operational holdings with their total operated area being 199.15 lakh hectares. Out of this, the holdings belonging to Scheduled Tribes are 7.77 lakh, constituting about 7.00 percent of the total holdings. The area covered by these holdings is 15.00 lakh hectares, i.e., 7.00 percent of the total area of all holdings. Out of 7.77 lakh holdings belonging to Scheduled Tribes, 7.63 lakh holdings are individual and 0.14 lakh holdings are joint holdings, constituting 98.18 percent and 9.82 percent of the total Scheduled Tribe holdings respectively. The area covered by these holdings is 14.96 lakh hectares or 98.18 percent and 0.37 lakh hectares or 1.82 Percent respectively of the total area of 15.32 lakh hectares belonging to these holdings.

3. For Crop Husbandary an outlay of Rs.9281.09 lakhs has been provided at District Level and Rs.5215.42 lakhs at state level for the year of 2018-19.

Scheme to assist tribal farm families to bring them above the poverty line including assistance to cane plantation -

Nearly, 88 percent of the tribals residing in the State are below the poverty line. This scheme therefore, envisages financial assistance to tribal farmers, whose annual income is upto Rs 25,000 only. Under the scheme, subsidy is given on various items, which contribute to increase in the productivity of their farms. Under this scheme, the assistance now available for various items to each family is as under :-

Sr. No.	Item	Limit of subsidy	Percentage of subsidy
1	Land Development Works	49000	100
2	Input kits	5000	100
3	Improved Agricultural implements and plant protection appliances.	10000	100
4	Repairing of old wells	30000	100
5	Inwell Boring	20000	100
6	Supply of bullock pairs	30000	100
7	Supply of bullock carts	15000	100
8	Pipeline	20000	100
9	Pumpset	20000	100
10	New wells	70000 to 100000	100
11	Kitchen Garden	200	100
12	Sprinkle/ drip Irrigation	25000	100
13	Farm Pond	35000	100

Beneficiaries are entitled to take benefit according to their needs for one or more items. However, the financial assistance is limited to Rs 5,000 for except New Well & Construction of New Well assistance is limited to Rs.70,000/- to 1 Lakh only.

CHAPTER 3

HORTICULTURE

Horticulture is an important allied activity in the agriculture Sector and it is one of the important incomes earning activities for the tribal population. Among its other benefits, it has substantial employment potential and it also helps to avoid soil erosion and protect the environment. In the notified tribal areas, important schemes such as, Horticulture, Nurseries, Strengthening of the horticultural nurseries, etc., are being taken up. Similarly, tribal cultivators are also being encouraged to participate in Horticultural Development Programmes. The State Government has also launched a new programme of Horticulture under the Employment Guarantee Scheme. 100 percent subsidy is being given under this scheme to small and marginal tribal farmers the scheme envisages development of dry land horticulture linked through the Employment Guarantee Scheme.

2. The outlay provided for Horticulture in 2018-19 is Rs.63.50 lakh on District Level and Rs. 681.16 lakhs at state level. The Horticulture development programmes, which are being implemented in the tribal areas are as follows :

Horticulture Plant protection: The objective of this scheme is to control important pests and diseases horticulture crops. 50% subsidy is given to cultivators for control of pests/diseases for adopting plant protection measures

* * *

CHAPTER 4

SOIL AND WATER CONSERVATION

Soil Conservation is one of the basic programmes required to be undertaken for sustained agricultural production. It brings about permanent improvement in the land resources and helps in preserving moisture in the soil for a long period. About 80 to 85 Percent of the State's agricultural production comes from rainfed areas. Since the irrigation potential in the State is limited to only 30 Percent of the total cultivated area, the development of scientific rainfed agriculture is of paramount importance. Moreover, of the total irrigation potential, only 40 Percent to 50 Percent is on account of surface irrigation and the remaining is accounted for by exploitation of underground water resources. These, in turn can be enhanced by proper watershed management methods which reduce surface run-off and improves infiltration and recharge capacities. Under the watershed development programme, the following different soil and water conservation works are taken up:

(1) Contour/graded bundling with vegetative bunds; (2) Terracing; (3) Contour vegetative key lines; (4) Nala bunding (earthen/cement)/Nala training; (5) Brushwood dams; (6) Earthen structure with vegetative bunds; (7) Loose boulder structures; (8) Gabion structure; (9) Diversion bandharas; (10) Underground bandhara; (11) Livecheck dams; (12) Farm pond;

Since irrigation facilities in the tribal areas are very inadequate, the tribals are mainly dependent on rainfed agriculture. In order to improve the existing farming system, the most crucial programme is of watershed development. Rainfed agriculture will still continue to decide the overall agricultural production in tribal areas, in view of the fact that the scope for bringing land under the irrigation has limitations. It is, therefore, proposed to adopt an integrated approach toward Watershed Development Programmes with proper co-ordination among different activities, as a remedial measure to improve rainfed farming.

2. Thus the total outlay of Rs.5282.16 lakhs on District Level and Rs.3070.00 lakhs on state level has been provided for this sector in the year 2018-19.

CHAPTER 5

ANIMAL HUSBANDRY

Animal Husbandry schemes are particularly important from the point of view of tribal population. This programme not only provides a subsidiary source of income to the tribal population, but it also takes care of the requirement of nutritious food for them. Livestock resources are abundant in tribal areas, which will be evident from the fact that about 27 percent and 19 percent respectively of the total cattle and buffalo stock in the State are in the tribal areas. The number of sheep and goat in the tribal areas is also sizable, being 11 percent and 22 percent of the total sheep and goat population respectively. Nearly, 25 percent of the poultry stock is also in the tribal areas. However, the livestock and poultry in tribal areas are stunted in growth and less productive in terms of milk, eggs and meat. The objective of the Animal Husbandry Programme in the Tribal areas is therefore, to achieve accelerated growth in the production of all livestock products by providing them breeding and health cover facilities also basic infrastructure facilities. With the growth in production of livestock products, it would be possible to expand employment opportunities in the tribal areas so as to enable the tribal people to improve their economic and nutritional status and this object is proposed to be achieved through various Schemes in this Programme. An outlay of Rs.3721.09 lakh earmarked for this sector on District Level and Rs.800.00 lakhs on state level out of which total outlay has been provided for 2018-19.

- (i) **Establishment of Veterinary Dispensary Grade I** :- Veterinary Dispensaries and Veterinary Aid Centres are the grass root level institution, which cater to the veterinary health requirement of the livestock. In addition to this, artificial insemination facilities are also provided in these institutions for implementation of the cross breeding programmes. A Livestock Development Officer with an Attendant mans each Veterinary Dispensary. There are 230 Veterinary Aid Centres, through which Veterinary Health facilities are provided in tribal areas. A Veterinary Dispensary covers about 5 to 10 adjoining villages and provides health facilities to the Livestock in the local area, through treatment of ailing animals, vaccination against contagious diseases, and also undertakes the activities of castration of scrub bulls, artificial insemination, major and minor operations etc. Till today 113 New Veterinary Dispensaries were established. For the year 2018-19, an outlay of Rs.5.00 lakh has been provided for this scheme.
- (ii) **Control of Foot and Mouth diseases** :- Foot and mouth disease is a contagious viral disease, which drastically lowers down the milk production of milch animals and lowers the working capacity of the bullocks, that are used for draft purposes. Preventive measures are, therefore, taken up by supplying foot and mouth disease vaccine doses on hundred percent subsidy to the tribal beneficiaries. The scheme is implemented through all Veterinary Dispensaries and Veterinary Aid Centres, where the productive animals of the tribals are immunized by inoculation with two doses of the vaccine, free of cost in a year.
- (iii) **Construction of Veterinary Dispensaries/ Veterinary Aid Centres/ Establishment and construction of building for Veterinary Poly Clinic**:- Some of the Veterinary dispensaries/Aid Centres, functioning in tribal areas are located either in rented buildings or in accommodation provided by the village panchayats. With a view to carrying out the routine services smoothly and to avail of veterinary services even after normal working

hours, a scheme for the construction of separate buildings for veterinary institutes and residential quarters at the institutes, is being implemented. Up till now, 36 construction works are in progress. A total outlay of Rs.800.21 lakh has been made available for this programme in the TSP of 2018-19.

Cattle and Buffalo Development :- An outlay of Rs.43.45 lakh has been provided for this programme for the year, 2018-19. The schemewise details and the outlays proposed for 2018-2019 are as follows :-

The Schemes are transferred from State to District for the implementation of effective Tribal Sub Plan 2016-17.

- (i) **Supply of milch animals:-** To increase in milk production under this scheme 6 milch animals either cross breed or buffaloes will be provided to the tribal beneficiary farmer under this scheme 75% subsidy will be given to tribal beneficiary and 5% of amount is from the beneficiary and remaining 20% is from bank as loan. In year 2018-19 under this scheme total allocation of Rs. 412.32 lakhs has been proposed.
- (ii) **Supply of goat Units:-** Under this scheme To increase the income source & to create employment in tribal areas to farmers/ beneficiaries. The goat units are provided to them. In year 2018-19 under this scheme total allocation of Rs. 369.22 lakhs has been proposed.
- (iii) **Starting Broiler Poultry Farming Business on Contract Basis:-** Under this scheme To increase the income source & to create employment in tribal areas to farmers/ beneficiaries. The Broiler units are provided to them. In year 2018-19 under this scheme total allocation of Rs. 305.98 lakhs has been proposed.

***

CHAPTER 6 FISHERIES

The inland fishery sources in the tribal areas are mainly rivers, rivulets and hill streams. On account of implementation of major and medium irrigation projects in the tribal areas, a large number of reservoirs have come up. Nearly, 97000 ha. of water sheets in the form of tanks and reservoirs are available in the tribal areas for the development of fisheries. Particularly in the inland Districts, fishing is a part time vocation of the tribals. Since, they conduct fishing by traditional methods in the small streams, rivulets and seasonal rivers, the fishes caught by the tribals are primarily utilised for their own consumption and very small portion of it sometimes sold in the market. The methods adopted for catching fish by the tribals are of very primitive type, such as catching fish by cloth, use of herbicides for stunning the fish in the pools, etc. However, during the past decade, efforts have been made to introduce the practice of fish culture in ponds and tanks, so that the tribals could utilise the man made water resource for fish production and earn their livelihood. An outlay of Rs.197.11 lakh has been provided in the Annual Tribal Sub Plan, 2018-19 for this sector.

The main beneficiaries under the fisheries programme are traditional fisherman in the state, who though they are backward, are not included in the category of Scheduled Tribes. Therefore, the participation of Scheduled Tribe beneficiaries in the programme of fisheries development gets a little restricted. This

programme has to be implemented in such a way, so as to avoid conflict between the traditional fisherman and the non-fisherman tribals for the same water resources.

2. The salient features of some of the important schemes included in the Tribal Sub Plan of 2018-19 are described below :-

(i) Fish Seed Production - Fish seed of culturable varieties of fish is of prime importance to augment production of fish from the impounded water. The requirement of fish seed for optimum stocking in the water resources of the State estimated to be 3 lakh ha. area, is to the tune of 60 crore which includes 10 crore for tribal areas. However, the present stocking level of the State is only 30 crore. There is, therefore, considerable shortage in fish seed production. With a view to achieving self-sufficiency in seed production, it is proposed to extend the existing farms, wherever possible and also to establish new fish seed farms in tribal areas. An outlay of Rs.44.50 lakh is proposed under the scheme in the Tribal Sub Plan of 2018-19.

(ii) Fish Farming in impounded water - The main objective of this scheme is to bring more and more culturable water areas under fish culture. Under the scheme, seed is supplied for 5 years at subsidised rate to the fisheries co-operative and local bodies for stocking. The Scheme envisages increase in fish production and thereby to provide employment opportunities to the rural tribals. An outlay of Rs.3.95 lakh has been proposed for 2018-19.

(iii) Development Fisheries Co-operative Societies - It is necessary to improve the working of this fisheries co-operative societies and to strengthen them economically. For this purpose, under the scheme, financial assistance is provided to the fisheries co-operative societies in tribal areas in the form of managerial subsidy and share capital contribution. This assistance is given to the societies for the first five years after they are formed. The recovery of 50 percent capital contribution is done after 10 years and the balance 50 percent amount is recovered after 15 years. An outlay of Rs.0.80 lakh is proposed for this scheme for 2018-19 and this amount is budgetted.

(iv) Assistance for purchase of fishery requisites - Under the scheme, financial assistance is given to the tribal fishermen in the form of subsidy for various items for fishery requisites like, nylon twine, readymade nets, construction of small boats, etc. An outlay of Rs.48.74 lakh is proposed for this scheme for the year 2018-19.

(iv) Fish Farmer's Development Agency- For this Scheme Rs.5.0 lakh Outlay has been Sanctioned for the year 2018-19. The Scheme is centrally Sponsored with 60% central share, 40% state share. The scheme aims to promote intensive aquaculture practises in rural areas.

Thus, a total outlay of Rs.197.11 lakh has been provided in the tribal sub-plan of 2018-19 under this sector.

***

CHAPTER 7

FOREST

Most of the tribal population in the State resides near and around forest areas, particularly in Thane, Nashik, Dhule, Nandurbar, Jalgaon, Pune, Nanded, Amravati, Gadchiroli and Chandrapur Districts. The total forest area in the State is 63,867 sq. kms. which is about 21 percent of the total geographical area of the State. Out of this 31,277 square km. of forest area, i.e. 49 percent is in the Tribal Sub Plan area of the State. Forestry works, therefore, play an important role in the socio-economic development of the tribals. The forestry works mainly consist of harvesting of major and minor forest produce, afforestation and plantation, wild life and nature conservation, forest protection, etc. The tribal economy is therefore, sustained mainly on the forest produce available in the forest and also due to the employment provided by the Forest Department, Forest Labourers' co-operative societies, Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, Forest Development Corporation, etc. Thus, tribals earn wages by working on different forestry schemes. The tribals also improve their skill and earning capacity through the training courses in logging, etc., organised by the Forest Department.

2. Earlier, the tribals due to their illiteracy and ignorance were exploited by unscrupulous forest contractors. The State Government with the intention to free tribals from exploitation, promulgated different Acts such as, The Maharashtra Sale of Trees by Occupants belonging to Scheduled Tribes (Regulation) Act, 1969; the Maharashtra Tribals Economic Condition (Improvement) Act, 1976 and Maharashtra forest produce (regulation of Trade) Act of 1969. Under the Maharashtra sale of trees Act,1969 the Forest Department demarcates the land of the occupants with the help of the local talathi and draws up a detailed marking list of the trees to be sold, showing the necessary details such as, species, estimated yield, etc. The matured marked trees are felled, converted, transported and sold departmentally. The occupant is paid the sale proceeds after deducting the expenses incurred on harvesting, sales, etc., Under the Act of 1976, lending by private agencies and marketing of certain agricultural and minor forest produce in the Tribal Sub Plan area by any other agencies except those notified by State Government from time to time are prohibited. The Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation is the major administrative organisation entrusted with the task of implementing the Act of 1976.

3. In the Tribal Sub Plan of 2018-19, an outlay of Rs. 8198.14 lakhs is provided for different schemes under this sector. The forest development schemes, which are implemented in the State serve the twin objectives of maintaining the tribal environment and increasing the earning capacity of the tribals, so as to bring them above poverty line. The important schemes being implemented in the Tribal Sub Plan areas are as follows.

(i) **Plantation of Forest Species for Industrial and Commercial uses** - The demand for commercial species like teak and bamboo has increased due to rapid industrial development. In order to meet this increased demand, the programme of plantation of these species has to be expanded and undertaken on a large scale. This scheme though it does not directly benefit the tribals, provides income to them, in term of wages by working on the plantation of these species. A total outlay of Rs.1053.23 lakhs (TSP Rs.925.37 lakhs and OTSP Rs.127.86 lakhs) is sanctioned in the Tribal Sub Plan of 2018-19.

(ii) **Reforestation of Degraded Forests** - Due to increased needs as also overgrazing, the area under forest was gradually reduced resulting in soil erosion. In order to restore the area so degraded and to arrest soil erosion, the programme of reforestation of degraded forest was taken up. Under this programme also, the

tribals get employment on plantation works covered under this scheme. An outlay of Rs.109.31 lakhs is sanctioned in the Tribal Sub Plan and Rs.1298.69 lakhs for other than tribal sub plan (Total Rs. 1408.00 lakhs) of 2018-19 for this purpose.

iii) **Development of Minor Forest Produce** - Minor forest produce is one of the sources of livelihood for tribals. Under this scheme, it is proposed to raise plantation of species (excluding fruit bearing trees), which yield valuable minor forest produce such as Hirda, Khair, Moha, Sandal-wood, etc. For this purpose, an outlay of Rs.18.80 lakh is sanctioned for other Tribal Sub Plan and Rs.617.82 lakhs other than Tribal Sub-Plan (Total Rs. 636.62 lakhs) of 2018-19 for this purpose.

iv) **Joint Forest Management** - The main object of the scheme is to increase peoples' co-operation in conservation and upgradation of the forests and to take public oriented works. For the year 2018-19 an outlay of Rs.794.46 lakhs in TSP and Rs.35.64 lakhs for OTSP is sanctioned.

v) **Amenities to Staff and Labourers** - For providing shelter type I & II houses and bore wells and will be made available for drinking water facilities to the staff and labourers working in the forest areas.

vi) **Forest Communication** - Tribals are located in the very interior areas of the State and during the rainy season, they find it difficult to have any communication outside forest area. Yet forest-roads are required for forest protections. They are essential for visiting the new works carried out inside forest areas

Vii) **Plantation Programme**- An outlay of Rs. 925.37 lakhs under TSP and Rs.127.86 lakhs under OTSP (Total Rs.1053.23 lakhs) is sanctioned for 2018-19 for Plantation Programme.

viii) **Forest Preservation from Fire** - An outlay of Rs.406.82 lakhs is sanctioned for 2018-19 under tribal sub plan and an Outlay of Rs.35.61 lakhs is sanctioned for 2018-19 under OTSP (Total Rs.442.43 Lakhs). The scheme is implemented with a object to protect forest from fire and illicit felling of trees, to protect wild animals and to curtail illegal mining and encroachment.

ix) **Establishment Of Central Nursery**:- An outlay of Rs.436.22 lakhs is sanctioned for the year 2018-19 under tribal sub-plan and an outlay of Rs.12.00 lakhs is sanctioned for the year 2018-19 for OTSP (Total Rs.448.22)under district level schemes.

X) **Development of Tourism in Forest Areas**: An outlay of R.200.00 lakhs is sanctioned for the year 2018-19 under tribal sub-plan at state level schemes.

***

CHAPTER 8 CO-OPERATION

With the State Government participation by way of Share Capital Contribution, loan and managerial subsidy, the Co-operative movement has now become a vital instrument of economic development in the tribal areas. It has become an effective medium for the successful implementation of various schemes, which have a bearing on the raising of the standard of living of the tribal population. In order to study the problems of Adiwasi Co-operative Societies a Committee was appointed on 30th January 1984, under the Chairmanship of **Shri Madhukarrao Pichad**, the then Minister of State for Tribal Development. On the basis of the recommendations made by that Committee the following important decisions were taken by the Government to revitalize Co-operative structure in the

Tribal areas. Accordingly by liquidating 275 old societies established 938 new small size Adivasi Vividh Co-operative Societies the following important decisions were taken by the Government to revitalize the co-operative structure in the Tribal areas :-

- (1) To reorganise the Adivasi Co-operative Societies on the following criteria :
  - (a) the area of operation of a society should be limited to 5 to 10 kms.;
  - (b) for each 5,000 population, there should be one society;
- (2) While reorganising the societies on the above lines, the existing societies should be liquidated; and
- (3) To extend financial assistance to these societies in the following manner : -
  - (a) To increase the rate of commission under Monopoly Procurement Scheme;
  - (b) To increase rate of commission in Fair Price Shops dealings; and
  - (c) Managerial loans given to Adivasi Co-operative Societies from the fourth to the seventh year be converted into subsidy.

2. The Government has accorded sanction to give 100 percent management subsidy to these reorganised societies for a period of five years. The Government has also agreed to convert the operational loans given to the then Adivasi Seva Societies into subsidy. However, the pattern in respect of management subsidy and share capital is still under the consideration of Government.

3. The details of some important schemes and outlays provided for them in the Tribal Sub Plan, 2018-19 are given in the following paragraphs.

1. Grant of interest subsidy under various schemes - There are various schemes for grant of interest subsidy to tribal farmers. These schemes are (i) Interest subsidy to small farmers, (ii) Interest subsidy to Tribal farmers, (iii) Interest subsidy to Adivasi Members of Adivasi Co-operative Societies government has decided that the crop finance disbursed to the Adivasi Co-operative Societies should be at concessional rates. However, tribal members having irrigated crop will not be eligible for subsidy under these schemes. The schemewise outlays provided for 2018-19 are as follows :-

(Rs in lakh)		
(i)	Interest subsidy to small farmers	0.02
(ii)	Interest subsidy to Adivasi Members of Adivasi Co-operative Societies at 5%.	0.02
(iii)	Crop Productive Incentive Scheme	362.04

2. Seven years interest free loans for the purchase of shares of Adivasi Co-operative Societies - Adivasi Co-operative Societies offer various facilities to their tribal members. However, in order to enable the tribals to become the members of such societies, Government grants them interest free loan of Rs 100. The loan is repayable in 5 equal installments and the first installment becomes due in the third year from the date of release of the loan. An outlay of Rs.3.00 lakh has been provided for the year 2018-19 for scheme Seven years interest free loans for the purchase of shares of Adivasi Co-operative Societies as well as for Co-operative Consumer Shops.

3. Financial assistance to ST for purchase of shares of Co-operative Sugar Factories - Under this scheme financial assistance is given to the tribals so as to become the member of of the co-operative sugar factories at the rate of Rs 3000/- or the actual book value of the share by way of of 50 percent interest free loan and 50 percent subsidy. The loan is recovered in 5 equal installments after 2 years

from the date of grant of loan. This scheme is being implemented through the District Deputy Registrar of Co-operative Societies.

4. Managerial Subsidy for Fair Price Shops of Tribal Co-operative Societies

- The distribution of food grains and consumer articles is done through Adivasi Multipurpose Co-operative Societies. Undertaking these activities, the societies sustain losses. In order to reimburse such losses, management subsidy is given at the rate of Rs 2,500 per society per year. There are in all 141 Fair Price Shops, being run by the existing Adivasi Societies.

5. Managerial subsidy and share capital to co-operation Adivasi VKS societies for revitalisation

- Since the activities of the above recognised Adivasi societies have been expanded, they will have to appoint additional staff for which they will have to incur management expenses. The estimated excess expenditure involved on management activities would be about Rs 30,000 per society per year. To meet out this extra expenditure they are being provided management subsidy at account of management expenditure in the previous year, whichever is loss. However, the pattern in respect of financial assistance is still under consideration of Government.

6. Debt Relief to Farmers under Chatrapati Shivaji Maharaj Shetkari Sanman Yojana 2017

- Maharashtra Govt. has taken decision to relief the Debts of Tribal Farmers under Chatrapati Shivaji Maharaj Shetkari Sanman Yojana in which Rs. 94000.00 lakhs provision has been made for the year of 2018-19 at the State level.

Hence, the outlay of Rs. 377.88 lakhs for District Plan & Outlay of Rs.94000.00 Lakh for State Plan has been provided for this sub sector for the year, 2018-19 under the Tribal Sub Plan.

***

CHAPTER 9

Social Justice and Welfare Department

1) Sanjay Gandhi Niradhar Anudan Yojana:-

This scheme is applicable to destitute persons of age below 65 years, orphan children, all types of handicapped, person suffering from critical illness like T. B. cancer, AIDS and leprosy, destitute windows including those of farmers who committed suicide, destitute divorced women and women in process of divorce, women freed from prostitution and outraged women. Under this scheme, Whose family annual income is up to Rs. 21,000/- the beneficiary get benefit of Rs. 600 per month for a single beneficiary and Rs. 900 per month if there are two or more beneficiaries in the family.

The outlay of Rs. 6585.00 lakhs for has been provided for this Scheme in year, 2018-19 under the Tribal Sub Plan.

2) Shravan bal seva rajya Nivruvvetan Yojana:- _____

Under this Scheme every destitute person of age 65 years & above & whose annual family income is below Rs. 21000/- & whose name is not included in the BPL List get Rs.600/- per month from the state Govt. Also under this scheme, every destitute person of age 65 years and above and belonging to BPL

family is eligible to get pension of Rs. 100/- per month from the state Govt. and the same beneficiary also receives pension of Rs.200/- per month from the Central Govt., under Indira Gandhi National Old Age pension Scheme.

The outlay of Rs. 11134.00 lakhs for has been provided for this Scheme in year, 2018-19 under the Tribal Sub Plan.

3) Aam Aadmi Bima Yojana:-

This scheme is meant for land less labourers in rural areas in the age Group of 18-59 years the premium charged under the scheme will be Rs. 200/- per annum per member out of which 50% is subsidized by the state Govt. and Central Govt.

In case of Natural death of a member, prior to terminal date, the sum assured Rs. 30, 000/- under assurance, then in force, shall become payable to the nominee.

The following benefits are provided to the member in case of accident.

1) On death due to accident	Rs. 75, 000/-
2) Permanent total disability, due to accident	Rs. 75, 000/-
3) Loss of 2 eyes and 2 limbs in an accident	Rs. 75, 000/-
4) Loss of 1 eyes and 1 limbs in an accident	Rs. 37, 500/-

Under this scheme, Scholarship of Rs. 100/- per month each is given to the children studying in 9th to 12th standards. The maximum 2 children are given Scholarship.

The outlay of Rs. 507.00 lakhs for has been provided for this Scheme in year, 2018-19 under the Tribal Sub Plan.

***

CHAPTER 10

RURAL DEVELOPMENT

1) National Rural Livelihood Mission

- Central Government has taken decision to restructure Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana as National Rural Livelihood Mission (NRLM).
- Accordingly the State Government has decided to implement SGSY in form of Maharashtra State Rural Livelihood Mission (MSRLM). Sharing pattern between Central & State is 60% & 40%.
- “To reduce poverty through building strong grassroots institutions of the poor. These institutions enable the poor households to access gainful self-employment and skilled wage employment opportunities, resulting in appreciable increase in their incomes, on a sustainable basis.” Object of Mission
- Guiding Principles of NRLM-
  - a. Poor have a strong desire to come out of poverty, and have innate capabilities,
  - b. Social mobilization and building strong institutions of the poor is critical for unleashing their capabilities,

c. An external dedicated and sensitive support structure is required to induce social mobilizations

- Values
  - a. Inclusion of poorest
  - b. Transparency
  - c. Accountability
  - d. Equity-to the disadvantaged, esp. women and vulnerable groups
  - e. Partnerships,
  - f. Ownership and key role of the poor in all stages – planning, implementation, and monitoring.
- MSRLM will be implemented in 160 blocks of 16 district's having lower Human Development Index in the State, Viz 1) Thane, 2) Ratnagiri, 3) Nandurbar, 4) Solapur, 5) Raigad, 6) Yavatmal, 7) Palghar, 8) Wardha, 9) Gadchiroli 10) Gondia 11) Amaravati 12) Chandrapur 13) Dhule 14) Hingoli 15) Jalgaon 16) Nashik in first phase. MSRLM will be implemented in remaining blocks in next phase later on.
- In these 160 blocks of 16 district's mission is implemented as a NRLM Intensive and in rest of block as a NRLM Non-Intensive.
- Under the mission, Committed and dedicated support structures will be set up at state, districts, taluka and cluster level.
- Poverty diagnostics study assigned to the Gokhale Institute of Politics and Economics, Pune.
- A core team and several thematic workgroups have been formed at the state level to assist with the State Perspective and Implementation plan (SPIP). This core team have a members from reputed experts, UNICEF, MAVIM, NABARD, TISS, reputed NGOs, rural level institution etc.
- An outlay of Rs.2309.00 lakhs (TSP/OTSP) has been provided in the Tribal Sub-Plan of 2018-19 for this programme.

(2) PRADHAN MANTRI AWAAS YOJANA (GRAMIN) (PMAY-G)

Pradhan Mantri Awaas Yojana (Gramin) aims to provide a pukka house with basic amenities to all houseless and households living in kutcha and dilapidated house by 2022. To build a house an assistance of Rs.1.20 lakh in plain areas and Rs. 1.30 lakh in (hilly states) difficult areas and IAP districts. The cost of unit (house) assistance is to be shared between central and state governments in the ratio 60:40. Identification of beneficiaries using SECC-2011 data. Financial aid will be transferred to the account of beneficiaries through the PFMS system. Other than PMAY (G) under the Mahatma Gandhi National Guarantee scheme 90/95 days 18,000/- is being given in the form of unskilled labour charges. Under the Swacha Bhgrat Abhiyan Rs.12,000/- is being allotted separately to construct the toilet. To implement the PMAW Gramin and other housing scheme effectually State Monitoring unit has been established. For the year 2018-19 target of 68,464 houses is scheduled, for that central and state provision is Rs. 519.55 and Rs.346.37 Cr Is respectively made.

For this scheme, an outlay of Rs. 27463.76 lakhs for the financial year 2018-19 is fixed. Out of which, Rs. 20847.55 crore for TSP and Rs.6616.21 lakhs for OTSP is fixed.

3) Aajivika Skill Development- Special Project-

Outlay for Aajivika Skill Development- Special Project for (TSP/OTSP) under MSRLM (State Share) is 1182.00 lakhs on state level for the year of 2018-19.

(4) Mahila Kisan Shashaktikaran Yojana-

Maharashtra State Rural Livelihoods Mission is implementing Mahila Kisan Shashaktikaran Pariyojna with a goal to improve the present status of women in Agriculture and to enhance the opportunities for empowerment. The scheme is started form year 2011. This is centrally sponsored scheme in which central share is 60% and state share

The Maharashtra State Rural Jivnomaniya Yojana is implementing the project with the help of self-education, Agriculture Science Center, Center for Sustainable Agriculture, BAIF-MITTRA, AFARM, The Goat Trust, Digital Green and other local NGOs. Mahila Kisan Shashaktikaran Pariyojna is being implemented in 139 blocks of 18 districts in Maharashtra State. The project is aiming to reach 213526 households of which till date project is successfully reached to 110946 households. The outlay of Rs. 139.00 lakhs for has been provided for this Scheme in year, 2018-19 under the Tribal Sub Plan.

(5) Direct Funds for Grampanchayats -

Hon'ble Governor has ammended village panchayat Act (III 1959) by publishing notification dated 30.10.2014 and 13.04.2016. For not less than 5% of the total Tribal Sub Plan funds shall be devolved to Gram Panchayats in Scheduled Areas in proportion to Scheduled Tribes population. As per this notification Govt. has been issued G.R dated 21.04.2015 for 5% if Tribal Sub Plan funds devolved to Scheduled Areas Grampanchayats. Benefit of this fund will be get to 5905 villages in Scheduled Areas 2835 Grampanchayats of 59 talukas.13 district of the state (Thane, Palghar, Nashik, Dhule, Nandurbar, Jalgaon, Ahmednagar, Pune, Nanded, Yavatmal, Amrawati, Gadchiroli and Chandrapur). Gramsabha be authority to spend this fund. For the year 2018-19 Rs.267.88 Crores are made available for this purpose and additional fund will availble as per expenditure progress.

***

CHAPTER 11

IRRIGATION

The main occupation of the tribals in the State is agriculture. Despite this, the irrigation facilities existing in tribal areas continue to be inadequate. Moreover, the command area of the irrigation projects usually lie in the plain lands, whereas the tribals mainly reside in the hilly areas. Therefore, the major benefits of these projects predominantly go to non-tribal land holders. The increase in agricultural production is inextricably linked with increase in irrigation facilities in the State. The flow of benefits from the major and medium irrigation projects to the tribals are limited, it is necessary to give the priority to minor irrigation works in the Tribal Sub-Plan areas.

For 2018-19 an outlay of Rs.5000.00 lakh has been kept for the irrigation under T.S.P.

Irrigation Projects in the State Sector :- The irrigation projects being implemented by the Water Resources Department are the projects having culturable command area above 250 ha. There are 9 medium and 75 Minor Irrigation Projects are being constructed in the T.S.P. areas in the State Sector for which an outlay of Rs.5000.00 lakh has been provided for 2018-2019 (inclusive of State Pool Scheme)

(Rs.inLakhs)

Sr.No.	Item	Outlay
1	State Pool (Corporation)	3477.12
2	District Annual Plan	9.00
3	State level Scheme	1522.88
Total Corporation		5009.00

***

CHAPTER 12

POWER DEVELOPMENT

Energy Department

Maharashtra State Electricity Distribution Co. Ltd.

Non-conventional sources of Energy :

➤ **Regular Tribal Programme :**

In this plan various non-conventional and renewable energy devices systems are distributed/installed among the tribal population for the betterment and improvement of their standard of living. MEDA is implementing this programme with financial assistance from the Government of Maharashtra. The Schemes covers 48 talukas of 12 Tribal Districts in State. Conventional and Non-conventional Energy related schemes are being implemented by MEDA with the help of Tribal Development Department notified tribal area on 100 per cent subsidy. For non-conventional sources of energy of Rs.1156.71 lakhs has been provided in the financial year 2018-19 at District level.

1) Remote Village Electrification Programme:

The guideline of central Govt. in respect of Remote Village Electrification do not cover small villages /wadis /Padas where the population is less than 300, but there is need to electrify such villages. Therefore the scheme of Village Electrification under the State budget has been introduced.

2) Wind-Solar Hybrid System in various Ashram Shalas & Hostels

In the Tribal area of the State there are Govt. ashram Schools & Hostels. During the Period of load shedding, the students in the Ashram Schools are unable to study in the night time. Considering this MEDA has introduced new Scheme of installation of Wind-Solar Hybrid Systems for generation of electricity for Govt. ashram Schools & Hostels.

3) Energy Saving Street Lights in Grampanchayats -

In Villages, GLS (General Lighting Service) filament bulb is used for Street Lighting purpose. The efficiency of these bulbs is very low, it leads to energy wastages. Considering this the Programme of Bright Street light at

Grampanchayats areas is implemented to save energy by providing energy efficient street light fittings which has more efficiency in terms of lumens output (2,900 lumens for 36 W CFL) and more lifespan.

4) Financial Assistance for power distribution / transmission license holders-

An outlay of Rs. 70246.00 lakhs is make available in the year of 2018-19 under TSP.

Overall outlay of Rs.71246.00 lakhs earmarked for this sector for year 2018-19.

***

CHAPTER 13

INDUSTRY AND MINERALS

Village and small Industries

1. Entrepreneurial Development Training Programme (EDTP)

Entrepreneurial Development Training Programme (EDTP) is a important programme implemented by Directorate of Industries for up gradation of skill of the educated unemployed youth. The programme is implemented on the basis of entrepreneurship development with the required and expressed institutes, NGOs.

The programme is implemented in residential/ non residential mode. The details along with the facilities offered as below:

i) Entrepreneurship Introductory Programme (Udyojakta Parichay Karyakram) of 1 day- Non Residential.

This programmes aims to make awareness about the importance of Entrepreneurship Development. In one day non residential programme give the general overview about the supporting agencies and the facilities that are being offered under EDTP.

ii) Entrepreneurship Development Training Programme (12 days Residential)

This Programme consists of 12 days residential training programme, which includes free lodging and boarding facilities. This is a capacity building exercise with focus on attitudinal changes alongwith various informative workshops. There is a provision of expenditure of Rs. 4000/- per candidate for this 12 days residential programme.

iii) EDP based Technical Training Programme (days tier 2 months Non-Residential)

This programme aims to give advance practical based vocational training along with input of entrepreneurship development. The programme is non residential with a period of 15 days to maximum 2 months. In this programme various job oriented vocational batches are conducted as local level. The provision of expenditure is Rs.300/- per candidate per month includes Rs.1000/- as a stipend for the participant.

For Annual Plan 2018-19 an outlay of Rs.400.00 lakhs is proposed .

This EDTP programme is free of cost for the educated unemployed youths to make the competition for self employment as well as employment.

2. Seed Money Assistance to educated unemployed

The Scheme of Seed Money Assistance to educated unemployed is being implemented since 1972-73.

The scheme is implemented as revised Seed Money Scheme by the District Industries Centre since 1993. The objective of the scheme is to encourage unemployed youths to start their own ventures. The scheme gives support by way of soft loan as seed money. Seed money assistance at 15% of the approved project cost is given. The eligible proposals are identified and recommended to banks by DICs. After confirming the viability bank, gives the sanction to the proposal. Based on the sanction of project from bank, seed money assistance is given to the applicant.

Scheme Details:

Eligible project cost: Rs.25lakhs
Seed money assistance @ 15% for general projects
Maximum seed money assistance : Rs.3.75 lakhs
Eligibility Criteria:

Educated unemployed youth minimum 7th standard passed with residence of at least 15 years in Maharashtra.

Required Documents:

To get benefit of seed money scheme following documents are required

1. Educational qualified documents
2. Employment card
3. Local residence proof
4. Social Category Certificate
5. Experience/ Technical Training Certificate
6. Machinery quotation
7. Documents related to place of business
8. Any other documents as per requirement of the activity.

3. District Industries Centre (DIC) Loan Scheme

The objective of the scheme is to provide financial assistance in the form of margin money for the promotion of small and tiny industries in semi-urban and rural areas. The scheme is implemented as District Plan Scheme and the funds are provided under General, Special Component Plan & Tribal Sub Plan

Scheme Details:

Eligible project cost : Rs.2 lakhs
Margin money loan @ 20% for general beneficiary
Maximum loan : Rs.40000/-
Margin money loan @ 30% for SCP beneficiary
Maximum loan Rs.60,000/-
The rate of interest on this loan is 4% and repayment period is 7 years.

Requires Documents:

To get benefit of DIC Loan Scheme following documents are requires

1. SSI Registration]
2. Local residence proof
3. Social Category Certificate
4. Experience/ Technical Training Certificate.
5. Machinery quotation
6. Documents related to place of business.
7. Any other documents as per requirement of the activity.

For Annual Plan 2018-19 an outlay of Rs.82.75 lakhs is proposed. Revised seed Money Scheme and District Industries Centre Loan scheme are proposed to be merged and to introduce "Integrated Seed Money Scheme".

Overall outlay of Rs.158.10 lakhs earmarked for this sector for year 2018-19.

***

CHAPTER 14

TRANSPORT AND COMMUNICATION

Road Development

Communication is an important and essential facility in the tribal areas for speedy development of the tribal people. Due to lack of proper road communications, the tribal people cannot avail of essential services such as, Health Centres, etc. Road communication provides :-

- (a) Access to educational facilities beyond primary level, to health delivery points and to sources of employment;
- (b) inward movement of essential commodities and outward movement of local produce;
- (c) Wage employment; and
- (d) Direct contact with Government, for quicker redressal of grievances and increase in awareness.

An outlay of Rs.49539.39 lakh has been provided for this sector for the year 2018-19. Which includes, which has been allocated for District Road, Approach Roads and Link etc.

In the year 2018-2019 under Sub-Sector Road Development following Outlay has been provided in Tribal Sub Plan.

Rs in lakh)

Sr.No.	Item	Outlay
1	State level Schemes	30000.00
2	Home - Transport	400.00
3	District Road (Other than MNP works)	5364.52
4	District Road (MNP)	3224.14
5	Ordinary (State Road Fund)Plan	6041.52
6	Construction for Sakav (Foot bridge) in hilly areas	551.00
7	State Road Fund Plan	4258.18
Total		49839.36

CHAPTER 15

EDUCATION

(I) Elementary Education

In the National Policy of Education, 1986, it has been recognised that education is an area, in which Tribals are undoubtedly far behind the rest of the population.

Students Under this program 60% of the total expenditure is provided under Jawahar Rojgar Yojana and Education Department will provide the remaining amount i.e. taking education in other schools get the benefit of free education, supply of text books, uniforms, writing material, stipends, etc. Tribal girls are also given attendance allowance in addition to the above facilities.

It needs to be noted that the State Government as an area has conceived Education of tribals where special efforts are required. In Maharashtra, the concept of Ashram School has done a great service to Tribal Education. The enrollment of students in these Ashram Schools is increasing, the several facilities and incentives have been provided in the form of lodging, boarding, texts book, uniforms etc. Free education to the students in Ashram Schools.

(II) Secondary Education:-

The Secondary Education is by and large managed by private institutions and grant-in-aid is paid on the basis of the approved formula. The Secondary schools while were initially permitted on no grant-in-aid basis will receive grant-in-aid as per following criteria :-

No grant for the 1st four years 20% grants from the fifth year. 40% grant-in-aid from the fifth year. The average rates of grants to be paid per school are given below :-

A)	100% grant	Rs. 9.50 lakhs (appro.)
B)	80% grant	Rs. 7.60 lakhs (appro.)
C)	60% grant	Rs. 5.70 lakhs (appro.)
D)	40% grant	Rs. 3.80 lakhs (appro.)
E)	20% grant	Rs. 1.90 lakhs (appro.)

Instructional material to be prepared for Adiwasi children in Standards I and II (State Level Scheme) - As tribals speak a number of dialects, it is very difficult for the teachers to teach in one particular dialect and also for the learners to learn. It is, therefore, proposed to prepare handbooks in tribal dialects for the Standards III.

Adult Education programme (State Level Scheme):- As per the new policy of Education 1986 the National Literacy Mission Authority was established to eradicate illiteracy within a specified time limit. The NLMA has prescribed detailed guidelines for the implementation of "Total Literacy Campaign" in the specified area.

The State Government has implemented "Total Literacy Campaign" in all districts of the State.

As per the financial pattern laid down by the NLMA/Government of India at present the cost per learner is expected to be Rs. 65 and Rs. 40 per literate in post.

Literacy Campaign : The government of India bears 2/3 of the total project cost under the TLC & Post Literacy Programme and the State Government has to bear remaining 1/3rd expenditure. Under the Tribal Sector Government of India bears 4/5 of the total cost of the TLC and PLC Projects and the State Government has to bear remaining 1/5th of the cost of the project.

For 2018-2019 an outlay of Rs. 17770.82 lakh has been kept for the Education under T.S.P.

***

CHAPTER 16

TECHNICAL EDUCATION

The technical education system has been reorganised by the State through the introduction of improved technologies and supply of adequate technical and managerial manpower to this sector. The planning for technical education is based on the projections of future technological development, the social relevance, etc. In the Tribal Sub-Plan area, emphasis has been given on vocationalisation of education at the + 2 stage and development of facilities in pre-secondary school certificate (SSC) vocationalisation of education. An outlay of Rs.7159.27 lakh has been provided for this sector in the year 2018-19. The schematic details are as follows: -

(1) **10 + 2 Vocational Education**

A) In order to motivate the trainees to go in for self-employment or employment after completion of the higher secondary education and this to divert them from the University Education the scheme of Vocationalisation of Education at +2 stage has been introduced. The main aim behind it is to give useful education at the level of secondary and even after completion of the secondary education. In this scheme i) Technical ii) Commerce iii) Agriculture iv) Food Technology v) Fisheries and vi) Para-medical total 18 different subjects has been introduced by Maharashtra State Board of Secondary & Higher Secondary Education, Pune.

B) The Central Government had announced its new education policy in 1986 of education and opined that emphasis should be laid in the vocationalisation at +2 Stage higher secondary level, accordingly that policies the State Government has started Minimum competency based vocational courses from 1988-89 in following 6 different groups i) Technical ii) Commerce iii) Agriculture iv) Food Technology v) Fisheries and vi) Para-medical at present 27 competency based vocational subjects are being taught. In the 8th and 9th five year plan.

Since the inception of this scheme, 2 Govt. and 64 private Junior colleges from the TSP area have been introduced this scheme. In annual plan 2018-19 Rs.4.00 lakhs are proposed.

(2) **Enhancement of facilities in pre SSC Vocational education** :- There are 13 Government technical High Schools/centres running in the TSP Areas in the State with a total intake of 3684 students. All these centres are established exclusively for giving the benefit of technical education at the Pre-SSC stage of the student of tribal areas. To remove the deficiency of machinery and equipment and complete the uncompleted building construction works. In annual plan 2018-19 Rs.407.08 lakhs has been provided.

***

CHAPTER 17

SPORTS AND YOUTH WELFARE

Physical education and sports are an integral part of the education system. After the Ninth Asian Games in 1982, there has been a persistent demand for encouraging sports and games in the country by providing modern facilities to the players. Tribals have a natural instinct for sports particularly, because of the surroundings in which they live. It is the experience that the tribals can surpass others in certain sports like Running, Rock-Climbing, Mountaineering, Jumping, Archery, etc. and that they can even come up to international standard. Therefore, with a view to promote and popularise games and to develop their natural instinct, the State Government is making efforts to provide them necessary playing facilities. An outlay of Rs.1541.11 lakh has been provided in the Tribal Sub Plan for 2018-19 for the development of sports and youth welfare. The main schemes, which are included in this sector are as follows :-

- (1) **~~Development of Gymnasia and Playgrounds in every village~~** :- In order to develop games and sports at the grass-roots and to make available at least the minimum playing facilities in each and every village, the State Government has decided to give financial assistance maximum of Rs.1.00 lakh for construction of Gymnasium and playgrounds each or 80 % of the total estimated cost
- (2) **~~Grant for Development of Playgrounds~~** :- Financial assistance subject to a maximum of Rs.2,00,000 or 90 percent of the total estimated cost or whichever is less, will be given to educational institutions, voluntary registered organisations and Ashram Schools run by Tribal Welfare Department is eligible to 100% grant limit to Rs.2.00 lakh under this scheme, which are situated in tribal areas, for the development of playgrounds i.e. 200/400 metres running tracks, construction of compound wall, store room and playfields of various games etc. An outlay of Rs.708.23 lakh has been provided for the year 2018-19.
- (3) **~~Development of Gymnasium~~** :- Under this scheme, financial assistance will be given to Registered Sports Clubs/Bodies, Educational Institute for purchase of Gymnasium equipments and construction of Gymnasium. Maximum of Rs.2.00 lakh or 90 % of the total estimated cost. The concerned institution has to contribute 10% of the sanctioned grants as its own share. An outlay of Rs.776.01 lakh has been provided for the year 2018-19.
- (4) **~~Financial assistance for the Organisation of Social Service Camps~~** :- It is necessary to impart training to youth to channelise their energies for constructive activities and develop qualities of leadership, Voluntary Youth Organisations are encouraged to conduct Social Service Camps for youth for which financial assistance up to Rs. 25,000/- or 50% of the expenditure, whichever is less, is extended by Government. An outlay of Rs.24.20 lakh for the year 2018-19.
- (5) **~~Financial assistance to Educational Institute for empowerment of youth in rural/urban area~~** :- Youth in the age group of 15 to 35 years constitute a large segment of the population which is a potentially dynamic force. This can be utilised easily in more purposeful activities. It is therefore necessary to give encouragement to voluntary youth organisations established in rural areas by way of financial assistance upto the Rs.25,000/- or 50% of expenditure, whichever is less. An outlay of Rs.32.67 lakh has been provided for the year 2018-19.

***

CHAPTER 18

PUBLIC HEALTH

Tribal areas are generally, inaccessible due to difficult terrain. Such areas are, therefore, deprived of timely and adequate health facilities. Also, in view of the low standard of living, backwardness, poor nutrition, illiteracy and worm infections etc. , tribals are prone to various diseases. The Government is, therefore, stepping up its efforts to extend and increase adequate and timely medical facilities to the tribal areas of the State alongwith other development activities.

In order to accelerate the health coverage in the T.S.P. (Tribal Sub Plan) area, the Govt. of India has relaxed the norms for establishing health institutions in tribal areas. The revised norms are as under :

Sr. No	Institution	Population Criteria	
		Non TSP Area	TSP Area
1.	Sub Centres (SCs)	5,000	3,000
2.	Primary Health Centres (PHCs)	30,000	20,000
3.	Community Health Centres (CHCs)		
	a) Govt. of India	1,20,000	80,000
	b) State Government	1,50,000	1,00,000

In addition to the institutions, considering the local geographical situation, primary health units (Mini PHCs) and mobile health units have also been established in the hilly and difficult areas, where the population is scattered.

In the Tribal Sub Plan Areas, the health facilities, which are at present existing, are as follows: -

Sr.No.	Item	No.
i	CHCs	67
ii	PHCs	321
iii	Primary Health Units Mini (PHCs)	100
iv	Mobile Health Units	56
v	SCs	2037

The main thrust in the T.S.P. of 2018-19 would be on accelerating of the programme of construction of health institutions and executing on priority basis the programme of providing adequate health coverage to 1472 inaccessible villages in the tribal areas. The main schemes covered under the sector are as follows.

(A) District Level Schemes :

- (i) **National Rural Health Mission and Grant-in-aid to State Health Society Centrally Sponsored Scheme:-** An outlay of Rs.1862.09 lakh has been provided for the year 2018-19 for this Scheme in the Tribal sub Plan.

(B) District Level Schemes :

- (i) **National Malaria Eradication Programme** :This scheme is being implemented in the tribal areas as a District level scheme for which an outlay of Rs.884.67 lakh has been provided for the year 2018-19.

- (ii) **Pulse Polio Immunisation Programme** :The Government Of India have decided to eradicate polio by 2005 A.D. Accordingly a massive Polio Immunisation campaign for all children in the 0 to 5 age group was undertaken in the State . The Government Of India have provided funds required for Polio vaccine and

community education. However, the State Government has to bear the cost of materials and supplies, the training programme for local education etc.

This scheme is being implemented in the tribal areas as a District level scheme for which an outlay of Rs.15.38 lakh has been provided for the year 2018-19.

(iii) The schemes sanctioned in 1997-98 for most vulnerable areas :

Under Melghat pattern in the five districts (1) Thane, (2) Nashik, (3) Nandurbar, (4) Amravati & (5) Gadchiroli.

Under Melghat pattern the following schemes of health development concern and nutrition concern are implemented in the five most vulnerable Tribal districts. But these schemes are implemented in all 15 tribal districts from 2003-2004.

These schemes are also implemented in the year 2018-19. For these schemes the following outlays are provided :-

Rs. In Lakhs

Sr.No.	Name of the scheme	Provision
1)	National Programme for Prevention & control of cancer, Deabetes, Cardiovascular Disease and Stroke (state share)	Rs -59.61
2)	National Ayush Mission (state share)	Rs -20.03
3)	Revised National Tuberculosis control Programme (state share)	Rs-91.60
4)	National vector born disease programme (state share)	Rs -33.24
5)	Integrated Disease Surveillance project (state share)	Rs-28.34
6)	National Leprosy Eradication Programme (state share)	Rs -35.02
7)	National Blindness Control Programme (state share)	Rs -63.16
8)	National Mental Health Programme (state share)	Rs -30.24
9)	National Programme for Health care of the elderly (state share)	Rs -50.64
10)	National Programme for Prevention and Control Deafness (state)	Rs-25.03
11)	National Tobacco Control Programme (state share)	Rs -35.47
12)	National Oral Health Programme (state share)	Rs- 49.52
13)	National Urban Health Mission (state share)	Rs -777.27
State Share Scheme		
1)	Free Travel To Sickle Cell Patient In State Transport With One Attendant.-Plan	Rs -0.01
2)	Mahatma Jyotiba Phule Jan Arogya Yojana (TSP) (State Plan)-Plan	Rs.-1500.00

Sr. No.	Scheme	Period	District	Outlay Provided in 2018-19
1	Providing Special Health Services in sensitive tribal areas (including rescue camp scheme)	for the whole year	Total 16 tribal districts	4554.49
2	Dai's monthly meetings	for the whole year	--^--	21.72

(iv) **Drishtidan Yojana** : An outlay of Rs.216.90 lakh has been earmarked for this scheme for the year 2018-19. Under this scheme it is proposed to give spectacles free of cost to cataract operated patients.

(v) (A) **Primary Health Centres (PHCs)** : The community health centre is the first level referral institution where the patients are referred from the Primary Health Centres under its jurisdiction for further referral services. Clinical services are also rendered by the Community Health Centre The functioning of Primary Health Centre provides referral and curative services to the community in the villages under its jurisdiction. The Community Health Centre is established either by upgradation of Primary Health Centre or taking over dispensaries run by Municipal councils or establish at a new location. An outlay of Rs. 319.11 lakhs provided for Strengthening of Primary Health Centres for the year of 2018-19.

(B) Primary Health Centres/Sub Centres/Rural Hospitals :

In TSP Area the outlay is provided for Establishment of Primary Health Centres (PHCs), Sub Centres (SCs) and Rural Hospitals (RHs). As well as the outlay is also provided for strengthening of PHCs and for the construction of Health Institutions.

To establish the new Health Institutions. For this the expenditure is as follows :-

Sr. No.	Item	Rural Hospital	Primary Health Centre	Sub Centres
1	Recurring Expenditure	34.42	14.28	2.22
2	Non-recurring Expenditure	10.00	6.00	0.06
3	Capital Expenditure	165.00	85.00	5.00
	Total	209.42	105.28	7.28
	i.e.	210.00	106.00	8.00

The Capital expenditure is divided in three years for the establishment of New Health Institutions is as follows :-

Sr. No.	Institution	First Year	Second Year	Third Year
1	Rural Hospital	30.00	61.00	62.00
2	PHCs	12.00	25.00	25.00
3	Sub Centres	1.60	1.70	1.70

The Outlay provided for the year 2018-19.

1. Establishment /Construction of Health Institute - Rs.8275.17 lakhs
2. Construction of Community of Health Centres- Rs. 2095.67 lakhs

In Tribal Sub Plan there are increase in medical grants to Health institutions are as follows and the outlay provided in the year 2018-19 for medical grants to Health institutions are as follows :-

Table A

Sr. No.	Institution	Present Rate	Revised Rate	Increase in Rate	Outlay for the 2016-2017 (Rs.in lakh)
1	Sub Centres	6000/-	8000/-	2000/-	649.00
2	PHCs	60000/-	80000/-	20000/-	1210.64
3	Rural Hospitals	200000/-	300000/-	100000/-	2187.82
	Total				4047.46

But there is no outlay for under the backlog of the schemes construction of Rural Hospital, Primary Health Centre and Sub centres as there is no backlog remain for the above district level schemes.

Thus a total outlay of Rs.23225.87 lakh for District Plan & total outlay of Rs.2277.28 lakh for State Plan has been provided in the Tribal Sub Plan of 2018-19 for this important sector.

***

CHAPTER 19 MEDICAL EDUCATION AND DRUGS

An total outlay of Rs.110.01 lakh for construction, enhancement, repairs and establishment of Ayurvedic and Unani Dispensaries has been provided for the year 2018-19 under district level scheme.

As a part of the commitment to better rural outreach, particularly in Tribal areas, Government has decided to establish Rural Health Centres attached to the Government Medical Colleges and Hospitals in some Tribal areas of the State.

For the sub sector Medical Education, an outlay of Rs.110.01 lakh has been provided in the Tribal sub Plan for the year 2018-19.

***

CHAPTER 20 WATER SUPPLY WATER SUPPLY AND SANITATION

1. Rural Water Supply

(1) A Large segment of the population (61 per cent) in Maharashtra lives in the rural areas in 43,020 villages. The rural drinking water supply programme is a part of the "20-Point Programme" as well as the "National Basic Minimum Services" and the "Prime Minister's Gramodaya Yojana" Drinking water in rural area is being provided by Piped Water Supply schemes, Bore Wells and Dug Wells depending on the Source of water, terrain and population of the villages.

(2) As the entire State receives rainfall only for four months, water retained underground and in the form of dams, rivers and canals is used during the remaining eight months. Extreme exploitation of the underground water has resulted in depletion of the water sources, leading to scarcity. The only solution to the problem of this nature is to conserve water on watershed basis, preferably with village as a unit. The availability of water is further complicated by the presence of salts in excessive quantities, fluoride, arsenic, iron, and other toxic elements or biologically contaminated in natural water reservoirs at some places. In the background of these constraints, it is the endeavour of the State Government to exploit all the feasible water resources, which are comparatively permanent in nature.

(3) A study group appointed by Govt. to study and recommend ways and means to implement Water Supply & Sanitation Programme during Tenth Five Year Plan, has recommended that -

(i) The villages/wadis not tackled upto the end of Ninth Five Year Plan and those villages/wadis where water has been chemically polluted, should be tackled on priority.

(ii) The capital expenditure for providing more water above the prescribed norms and in respect of house connection, should be borne entirely by the beneficiaries.

(iii) Where it is practicable to take maximum decisions in respect of the programme, by Gramsabha, a provision should be made in the Act and in the Administrative rules.

(iv) The programme of strengthening of water sources, their recharging through various methods and rain water harvesting should be implemented through people's participation. Sufficient provisions should also be made in the budget.

(v) Necessary amendments should be made in the Ground Water Act, 1993 to delegate some of the powers given to collectors under the Act to the Gramsabhas.

(vi) For maintenance and repairs of the schemes the local bodies should increase the water taxes in stages and should provide funds from their other sources.

(vii) Government may consider sanctioning more grants for construction of individual latrines. To motivate people to make use of latrines and other hygiene Govt. should implement the Sant Gadgebaba Clean Village Abhiyan Permanently.

(viii) At public places, latrine complexes should be provided particularly for women. Also in every school separate toilets should be provided for boys and girls.

(4) According to the revised policy now this programme has been implemented on the basis of demand and people's participation. Accordingly the beneficiaries demand for such scheme through Gramsabha, which is technically and managerially affordable and acceptable to them. The beneficiaries has to pay 10% capital cost as popular contribution and should borne 100% expenditure towards operation and maintenance of the scheme. A village water supply and sanitation committee has to be constituted for implementation and operation of the scheme.

Dug well and Bore Well Programme & Piped Water Supply Schemes costing upto Rs. 75.00 Lakh are being executed by the Zilla Parishads. Piped Water Schemes costing more than Rs. 75.00 Lakh will executed by Maharashtra Jeevan Pradhikaran.

(5) Operation and maintenance of the schemes is the responsibility of the Village Panchayats/Zilla Parishads. For this purpose the Village Panchayats/Zilla Parishads raises funds by levying water tax and from own its resources. The "Maintenance & Repairs Fund" created by Government at the District level is being operated by the respective Zilla Parishad. Every Zilla Parishad is required to credit 20% of its income in this fund every year. In addition from 2000-2001 15% of the budgeted provision under Rural Water Supply & 15% to total allocation to be received from Central Government under A.R.W.S.P. is provided by the State Government to the Zilla Parishads for this fund. Also at village level a separate "Village Water Supply Fund" has been created in each Village Panchayat. In this fund 35% of the grants against land revenue & general and private water cess in respect of the water supply schemes is to be credited. However, as per new guidelines of Government of India, 100% expenditure of Maintenance & Repairs of Water Supply Scheme has to be borne by the beneficiaries. In addition, the State Government reimburses 50% of the expenditure incurred on account of electric

charges and on TCL powder, required for purification of water by the Gram Panchayat/Zilla Parishad in respect Water Supply Schemes.

(6) According to the survey conducted during 2003-04, 47043 Villages/Wadis are found problematic. Out of these 21,387 villages/wadis are to tackled through Minimum Need Programme. ARWSP, Swajaldhara Scheme and External Aided Projects. Excluding House 25,656 Villages/Wadies are yet to be takled. The Fund is necessary for all the 47,043 villages/ wadies make available upto 2018-19.

(7) State Government has accepted the guidelines of Government of India, norms for selection of Villages/Habitations and priority for coverage of Villages/Habitations as follows:

(A) Norms for selection of Villages/Habitations:

(1) Villages/Habitants not having water sources within 1.6 km. distance in plain area and 100 meters distance in hilly area.

(2) Villages/Habitations having water source but contaminated by excess salinity, iron, fluoride, arsenic or other toxic elements or biologically contaminated source.

(3) Villages/Habitations having availability of safe drinking water however not as per norms (less than 40 lpcd).

(B) Priority for coverage of Villages/Habitations:-

(1) Villages/Habitations exclusively inhabited by SC/ST or having larger SC/ST population as enumerated in the Status Report of 1994 (Survey) and re surveyed in 1996-97.

(2) Coverage of Villages/Habitations getting contaminated, toxic water to be covered first and rest later.

(3) Villages/Habitants receiving less than 40 lpcd water to be brought to level of 40 lpcd. Coverage of Schools/Anganwadies without drinking water facility. Total outlay of Rs.7471.49 Lakhs has been provided for the villages/wadies in the Tribal areas for the year 2018-19.

***

CHAPTER 21

URBAN DEVELOPMENT

The process of rapid urbanisation has led to certain basic problems in urban areas. Sufficient funds are, therefore, required to tackle such problems. There are 10 towns in the Tribal Sub Plan area. Financial assistance is given by the State Government to the Municipal Councils for implementation of their development plans, in the form of both grant-in-aid and loan for their approved projects as per the pattern prescribed for A, B, and C Class Municipal Councils, 100 percent grant-in-aid is given for their non-remunerative works. The approved projects in the Development Plans are as follows: -

(1) Acquisition of land for various purposes.	(6) Library
(2) Markets and Weekly Bazars	(7) Parks and Gardens
(3) Schools and construction of roads.	(8) Social Welfare Centres
(4) Dispensaries and Hospitals.	(9) Construction of Public
(5) Burial and cremation grounds, slaughter house.	Latrines and Public Urinals.

Special attention is being paid to these tribal towns Thane, Nashik, Nandurbar, Nanded, Amravati & Yavatmal are the following districts which has been provided the outlay of Rs. 1134.00 lakhs for District Plan & outlay of Rs.2000.00 lakhs for State Plan for the year 2018-19.

***

CHAPTER 22

TRIBAL DEVELOPMENT DEPARTMENT (B.C.WELFARE)

One of the directive principles of State policy in the constitution of India, ensures that the state should promote with special care, the educational and economic interests of weaker sections of the people and in particular of the scheduled caste & scheduled tribes and protect them from social injustice and all form of exploitation. In pursuance of this Directive in the Constitution, programmes for educational, economical and social emancipation of backward classes have formed an important place in the five-year plans According to the 2011 Census, the Scheduled Tribes population in the state is 105.10 lakh and the percentage of tribal population to the total population works out to 9.4 %.

In so far as the Scheduled Tribes are concerned, the Tribal Sub-Plan (TSP) takes care of their social, economical and educational problems. Taking into consideration the size of the tribal population, the State Government has made substantial provisions in the TSP for the welfare of Tribals, in the form of giving scholarships to the students, running of Government hostels, running of Government Ashram Schools, aided ashram schools, pre-recruitment training centers, etc. A sizable outlay of Rs. 462279.91 lakh (Excluding SCA-Rs.15000.00 lakh & Article 275(1) Asstt. Rs.15000.00 lakh) has been kept aside for the year 2018-19 for the various schemes covered under State level & district level programme implemented by the Tribal Development Department.

The main schemes implemented under this Sector are described below:

1. Government Ashram Schools :

The Tribal Development Department running residential ashram schools in hilly and remote areas of Maharashtra for social, cultural and educational development of tribals. In the Maharashtra Tribal Development Department is running 528 Govt. Ashram Schools .

An outlay of Rs.19825.03 Lakhs has been provided for District Plan & an outlay of Rs.73520.96 Lakhs has been provided in the TSP for 2018-19 for State Plan.

2. Education in aided Ashram Schools :

In the Year 2018-19 there are 556 aided Ashram Schools in the state.

These voluntary organisations running ashram schools are getting 100% grants from government on the pay and allowances of the teaching and non-teaching staff and maintenance grant at the rate of Rs. 500 per month per child. Expenditure equal to 12 % of the salary is given for the book, writing material, furniture and contingencies is also borne by the government. 8% of the salary bills also paid to the organisation for providing uniform to the students, utensils and bed-sheets etc. 75% of the actual rate is also paid to them as grant-in-aid. Rs 3.00 lakhs for construction of primary schools and Rs.5.00 lakhs for post basic Ashram school for voluntary organisations

An outlay of Rs.98032.99 Lakhs has been provided in the TSP for 2018-19.

3. Government Hostels for Tribal Students

Govt. hostels have been started at Divisional/District/Tahsil places in order to attract the tribal students to pursue higher studies. At present under the Tribal Development Department out of 495 approved Govt.Hostels, 491 Govt.Hostels are running in the state. These hostel provide residential facilities to 58495 tribal students (35644 Boys & 22851 girls). In Govt.Hostel tribal students are admitted on purely merit basis.

An outlay of Rs.18449.69 Lakhs has been provided in the TSP for 2018-19 for District Plan & an outlay of Rs. 22255.26 Lakhs has been provided in the TSP for 2018-19 for State Plan .

4. Pandit Deendayal Upadhyay Swayam Scheme

A scheme of providing financial assistance to the tribal students to get the facilities like meals, residence and educational material for those who don't get admission in the Government tribal hostels for the higher educational courses after 12th. This scheme has launched from the academic year 2016-17 vide G.R.15.10.2016. The amount will be deposited directly into the bank account of the beneficiary is as follows –

Amount to be deposited per student per month (In rupees)	Mumbai City, Mumbai Suburban, New Mumbai, Thane, Pune, Pimpri-Chinchwad, Nagpur.	Other divisional cities and remaining C class municipal corporation	Remaining District region
	6000	5100	4300

Income limit – 2.50 lakhs.

The tribal student should get admission for the course of duration not less than 2 years after 12th.

Software has been developed (<https://swayam.mahaonline.gov.in>) to implement this scheme. All things like application, verification of application, disbursement of amount etc is done through online process.

Total 2565 students got benefit under this scheme for the year 2017-18.

For the year 2018-19 Rs.45.00 Cr have been budgeted under this scheme.

5. Travelling Allowance and Scholarship for the Handicapped students who are studying in 8th to 12 th Std.

Considering the problem of handicaps, and to allow them to get the education compared with others, Govt. has started the scheme of Rs. 100/- of Travelling Allowance and Scholarship of Rs.500/- P.M. for tribal handicapped student .since 2003-2004. For the year, 2018-2019 an outlay Rs. 23.01 lakh has been proposed.

6. Suvarna Mahotsavi Pre matric Scholarship.

Providing financial assistance to the tribal students of 1st to 10th standard to fulfil their minor educational needs. Scheme has started from the academic year 2010-11 vide G.R.31.05.2010.

S.T. students studying in local body school with family income not more than 1.08 lakh are eligible.

Rate of scholarship is as follows –

Standard	Amount in rupees
1st to 4th	1000
5th to 7th	1500
8th to 10th	2000

Software has been developed (<https://etribal.maharashtra.gov.in>) to implement this scheme. All things like application, verification of application, disbursement of amount etc is done through online process.

About 12 lakh students got benefit under this scheme for the year 2017-18.

For the year 2018-19 Rs.16002.91 lakh have been budgeted under this scheme.

7. Post Matric Scholarship for S.T. students

The Scheme provides financial assistance to the Scheduled Tribe students studying at post matriculation or post-secondary stage. A Centrally Sponsored Scheme implemented by the State Governments and Union Territory Administrations. Scholarships are available for studies in India only.

Eligibility:

Scholarships are paid to students whose parents'/guardians' income from all sources does not exceed Rs. 2.50 lakh per annum.

All children of the same parents/guardian are eligible.

Scheduled Tribe candidates who have passed the matriculation or higher secondary or any higher examination of a recognized University or Board of Secondary Education are eligible.

The scholarships are available for the study of all recognized post matriculation or post-secondary courses in recognized institutions except certain identified training courses like Aircraft Maintenance Engineer's Courses, Private Pilot Licence courses etc.

Students studying through correspondence courses are eligible.

Employed students on leave without pay for the entire duration of a full time course are eligible for course.

The scholarship holder under this scheme will not hold any other scholarship/stipend.

Students who have received coaching in any of the pre-examination training centres with financial assistance from the Government will not be eligible.

Benefits:

Fees for enrolment/registration, tuition, games, Union, Library, Magazine, Medical Examination and such other fees compulsorily payable by the scholar to the Institution or University/Board.

Software has been developed (<https://etribal.maharashtra.gov.in>) to implement this scheme. All things like application, verification of application, disbursement of amount etc is done through online process.

Total 1,28,679 students got benefit under this scheme for the year 2017-18.

For the year 2018-19 Rs. 127.79 crores lakh have been budgeted under this scheme.

8. Freeship scheme for scheduled tribe students

The S.T. students studying in vocational courses in the un aided institutes whom are not covered under post matric scholarship. Candidates are awarded with 100% amount of tuition fees and exam fees which is defined by fee regulating authority. This scheme has started from the academic year 2006-07. No income limit has been defined for the said scheme. (G.R. dated 31.03.2016)

Software has been developed (<https://etribal.maharashtra.gov.in>) to implement this scheme. All things like application, verification of application, disbursement of amount etc is done through online process.

About 11,502 students got benefit under this scheme for the year 2017-18.

For the year 2018-19 Rs.1178.99 lakh have been budgeted under this scheme.

9. Foreign Scholarship for S.T. students

The Tribal population can't afford to educate their children in abroad universities. Thus Government has started this scheme wherein Candidates who got admission in abroad universities for higher educational courses in Engineering, medical, MBA etc. are awarded with scholarship. This scheme has started from the academic year 2005-06 vide G.R. dated 31.03.2005. Revised guidelines has been issued vide G.R. dated 16.03.2016. Target of 10 students to be selected per year. Family income should not exceed 6.00 lakh. Candidates are awarded with tuition fee, exam fee and maintenance allowance.

6 candidates got benefit under this scheme for the year 2017-18.

For the year 2018-19 Rs.200.00 lakh have been budgeted under this scheme.

10. To provide education to scheduled tribe students in renowned residential English medium schools.

As English is a global language, for higher education it has become a necessity. Therefore to bring the S.T. students in mainstream, it is important to educate these students in renowned English medium schools. The Tribal population can't afford to educate their children in private English medium schools. Thus Government has started this scheme wherein the institute/school is being paid for providing the tribal students with residential and educational facilities. Government provide free education to tribal students admitted in selected schools from 1st to 12th under this scheme. This scheme has been started from the academic year 2010-11 vide G.R.28.08.2016.

Beneficiaries –

ATC	2015-16	2016-17	2017-18
Nashik	5954	5965	3350
Thane	3160	4853	1889
Amravati	4784	5248	2650
Nagpur	4310	3711	1040
Total	18208	19777	8929

Software has been developed (<https://namankit.mahaonline.gov.in>) to implement this scheme. The gradation of the school to be done upon the facilities provided to the tribal students by the school and the amount of grant disbursed directly to the concerned school through online channel.

For the year 2018-19 Rs.378.00 Cr have been budgeted under this scheme.

11. Establishment Of Model Schools For Scheduled Tribe Students:

6. Government has started two Model Schools at Deomogara, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar and at Bhandardara, Tal. Akole, Dist. Ahmednagar . These schools have been set up on the lines of Vidyaniketan and Navodaya Vidyalaya. These two schools are exclusively meant for tribal students & they provide opportunity to them to achieve higher merit in academic as well as extra curricular activities including sport. Admissions in these schools are given on the basis of an entrance examination.

12. Eklavya Model Residential Schools

The Government of Maharashtra with the assistance of the Central Government Under Article 275(1) of the constitution has established eight English Medium Eklavya Residential Schools at (1) Kambalgaon Tal. Palghar, Dist. Thane. (2) Mundhegaon Tal. Igatpuri, Dist. Nashik (3) Chikhaldara Dist. Amravati. (4) Khairee-parsoda, Tal. Ramtek, Dist.Nagpur (5) Pimprisadroddin Tal.Igatpuri Dist. Nashik, (6) Nandurbar Tal.Dist. Nandurbar (7) Tumargunda Tal. Etapalli Dist.Gadchiroli (8) Borgaon Tal.Deori Dist. Gondia. Further these schools are affiliated to CBSC,New Delhi.

510 tribal boys and 340 tribal girls are getting benefit of education in the said schools. The Government of India has sanctioned 9 such schools, out of which the above mentioned 4 schools have been started since 2000-2001 with 5th standard. The object of setting up of these public schools is to provide quality education to tribal students. Accordingly teaching staff of better quality is to be deputed from Education and Tribal Development Department for these schools and they are to be paid better salaries. These schools are managed by Maharashtra Tribal Schools Society, the Chairman of which is the Principle Secretary, Tribal Development Department and the member secretary is Commissioner, Tribal Development, Nashik.

For 2018-19, the Government has earmarked Rs.500.00 lakh for this scheme.

13. Cash Awards for meritorious students of 10th and 12th standards

In order to encourage brilliant tribal students of 10th & 12th standards in the schools under Tribal Development Department, cash Awards are given under this scheme. The first three students (3 girls & 3 boys) at the State level are awarded Rs.35000/-, Rs.25,000/- & Rs.15,000/- respectively in 10th as well as 12th standards. Besides this, an amount of Rs.1,000/- per month is also given to these students. Hence, there are six awards each for 10th as well as 12th standards.

Addition to this award,cash award also given at Divisional Education Board. In this the first three tribal students of 10th & 12th standards.(3 girls & 3 boys) are awarded Rs.25,000/-, Rs.15,000/- & Rs.10,000/- respectively. Besides this an amount Rs.1,000/- per month is also awarded to these students.

For the year 2018-19 Rs.40.00 lakh has been earmarked for the scheme.

14. Cash Awards to Ashram Schools

In order to bring healthy competition among schools, the Government has introduced monetary awards for Government Ashram Schools as well as Grant-in-aid schools. The schools are graded on the basis of merit of students in board examinations and other facilities & activities. Accordingly, the schools that stand 1st, 2nd and 3rd in merit of its students in the board examinations, are paid Rs. 5.00 lakh, Rs. 3.00 lakh and Rs.1.00 lakh each. This award has been instituted during the year 2003-04 and there are separate sets of 3 awards for Government Ashram Schools as well as for Grant-in-aid Schools. For the year 2018-19, Government has earmarked Rs.40.00 lakh for the above scheme.

15. Computer Training for the students and teachers of Government Ashram Schools.

In the present competitive era, it is essential for the students and teachers to have computer literacy -with a view to upgrade the standard of the education. Therefore, the scheme of imparting computer training to the tribal students studying from VIIIth to XII th standards has been sanctioned. The duration of the training is six months with minimum 20 days in a month. An amount of Rs. 221.83 lakhs has been made available for the year 2018-19.

16. In-Service Training Program.

Government has taken a decision to start 8 training centres for the teachers in the Government/aided Ashram Schools of Tribal Development Department. These schools are under the control of Commissioner, Tribal Development department in the jurisdiction of Additional Commissioner, Thane, Nashik, Nagpur, Amravati. Under this scheme , 200 training sessions will be arranged for teachers in the state. Certain teachers will be selected as master trainers in each school. They will give the training of 5 to 10 days to all the teachers of all subjects in the concerned projects. In the above 8 training centres, teachers of Government and aided Ashram Schools will be given the benefit of training. An outlay of Rs.200.00 lakh has been proposed for the scheme during 2018-19. The location of In-service training centers as follows-

Sr. No.	Name of the Govt. Ashram school	Taluka	District
1	Aasarbari	Peth	Nashik
2	Loy	Nandurbar	Nandurbar
3	Pali	Vikramgad	Thane
4	Wadeshwar	Maval	Pune
5	Kapara	Babhulgaon	Yavatmal
6	Nandgaonpeth	Amravti	Amravati
7	Borgaon	Deori	Gondia
8	Khamancheru	Aheri	Gadchiroli

17. Pre- Military & Police Training Centers

There is backlog of the scheduled tribes in the State Police Force, Central Reserve Force, Army etc.The state Government has, therefore, established 9 pre-recruitment training centers at Nashik, Jawhar (Thane), Nandurbar,Rajur(Ahmednagar), Ambegaon (Pune), Kinwat (Nanded), Rajura (Chandrapur), Dharni (Amravati) and Desaiang (Gadchiroli) so as to impart premilitary training to tribals & remove the backlog These training centers have been functioning from January, 1990. The duration of each training course is of 4

months, about 100 students are enrolled in each center. The expenditure incurred per student is about Rs 2000.

In the current year 2018-19, Rs. 350.00 lakhs has been provided.

18. Motor Driving Training Centers For Scheduled Tribes:

There is also a backlog in the recruitment of Drivers in Government and Semi-Government organizations and particularly, in the Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC.). The Government has, therefore, decided to give training for heavy motor driving to tribal youths. For this purpose a Motor driving Training Center at Pandharkawada, Dist. Yavatmal is already running with the help of the MSRTC.

The duration of the training course is six months As such there are two sessions during a year. The capacity of the trainees is 50 in each session. 2/3 of the cost of this training center is borne by the State Government and 1/3 by the MSRTC. The students taking education are being provided maintenance allowance at the rate of Rs. 300 per month.

In addition to this center two more centers at Shahada in Nandurbar District & Gadchiroli have been opened with the help of MSRTC. For this scheme an outlay of Rs.96.94lakh have been provided in the TSP for 2018-19.

19. Supply Of Electric Motor Pumps And Oil Engines

The tribal cultivators are provided with electric motor pumps and oil engines . A tribal cultivator who has a minimum 60 R (1.5 acres) maximum of 6 ha. (or 16 acres) cultivable land is eligible to take the benefit of this scheme further they should have sufficient water source which will last at least six months excluding the period of rainy season, for irrigating their land. Also for getting electric motor pump it is expected that there should be an electric line passing nearby. who have less than prescribed area of land can jointly take advantage of this scheme.

The beneficiary getting Electric Engines / Oil pump sets under this scheme. have to pay contribution at the prescribed rates viz., Rs. 250/- for land holders having land between 60 R to 4 ha. & Rs. 500/- to those landholders of more than 4 hectares.

In the current year 2018-19, a total outlay of Rs.1039.88 lakh (Elec. Pump Rs.46.01 lakhs & Oil Engine Rs.993.87 lakhs) has been provided.

20. Thakkar Bappa Tribal Village Integrated Improvement Programme :-

The State Government has decided to implement "Thakkar Bappa Adivasi Vasti Sudhar Ekatmik Karyakram" on the lines of "Dalit Vasti Sudhar Programme" This scheme will be implemented in the proposed MADA and Mini-MADA pockets in the 15 districts of Akola, Wardha, Bhandara, Raigad, Jalgaon, Dhule, Nandurbar, Pune, Nagpur, Ahmednager, Yeotmal, Buldhana, Amravati and Gondia and other OTSP villages on the basis of population of tribals. This programme will be implemented on an integrated project approach. In the year of 2018-19, for which an outlay of Rs. 17831.33 lakhs has been made available in the T.S.P.

This scheme is being implemented by the Zilla Parishads.

21. Nucleus Budget

The TSP is formulated taking into consideration the specific needs of each ITDP area. In order to fulfill area specific demands which cannot be met from regular schemes approved by the Govt. and cannot as such be funded from the

normal TSP a special scheme Nucleus Budget is being implemented since 1981-82. Under the scheme the Project Officer of the ITDP's are empowered to evolve & implement or get implemented from other departments schemes of local importance after following the prescribed procedure. In this scheme maximum Rs.50000/- granted to tribal individual/family, but if 2-3 tribal beneficiaries came together, then maximum Rs. 7,50,000/- can be granted to this group. In this scheme 85 % is grant-in-aid for general tribal & 100 % grant in aid for PVTG. An outlay of Rs.5000.00 lakh is provided for the year 2018-19 for Nucleus Budget.

22. Maharashtra State Co-Operative Tribal Development Corporation

The Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation (MSCTDC) was established in the year 1972 under the Maharashtra Cooperative Societies Act with the aims and objects mentioned below: -

- 1) Purchase and Sale of Agricultural and minor forest products in the Tribal areas under the Monopoly Procurement Scheme
- 2) Management of Developmental works in Tribal Areas on Agency basis on behalf of Government, Public institutions and Corporations.
- 3) Distribution of Consumption loans to Adivasi Families.
- 4) Extending loans for income generating activities.
- 5) To undertake any activity assigned by the Government for General Development of Adivasis; and
- 6) Promotion of Programmes for the generation of employment in tribal areas.

The Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporations function as the apex body of the multi-purpose Adivasi Co-operative societies. The village level Co-operative societies are the sub-agents of the Corporation for monopoly management schemes and consumption loan, etc. The State Government provides financial assistance to the Corporation in the form of management subsidy, purchase subsidy and reimbursement of losses (if any) incurred to the Corporation in its trading operations.

At present the corporation is implementing a number of schemes viz. Monopoly Procurement Scheme and Procurement under MSP. supply of daily necessities to ashram schools, supply of electric motor pumps/oil engines, mobile consumer shops and drinking water supply to government ashram schools. The major constraint, which was faced by the Corporation, was that its paid up share capital was very limited. However Government has increased the paid up share capital of the corporation to enable the corporation to perform its role effectively.

An outlay of Rs. 320.00 lakh is provided for assistance to the MSTDC for the year, 2018-19.

23. Financial Assistance for Share Capital to Tribal Development Corporation

From the year of 2002- 2003, the New Scheme Tribal Development Corporation has been introduced under the Head of Backward class welfare. The scheme of Financial Assistance for share capital to Tribal Development Corporation is to provide Rs.200.00 lakh on the state level for the year 2018-19.

24. Khavati Loan

Khavati Loan started in 1978 in the Tribal Sub Plan Area of the state. This scheme is implemented by the M.S.C.T.D.C. with the help of Adivasi Co-operative Societies. The scheme provides for the consumption requirements of the needy tribal families during the lean employment season i.e.monsoon. The amount given under this scheme is in the form of short term loan and interest free . The

repayment is to be made in a single instalment in one year. 50% of the loan is given in the form of kind and 50% in cash and out of it 70% loan 30% grant in aid The amount of loan given under this scheme depends on the family size. A family having 4 member is given Rs.2000/-, a family having 8 members Rs.3000/- and a family having more than 8 members Rs.4000/-.

Year	Total beneficiaries	Rs. In lakhs
2011-12	300000	11250.00
2012-13	189198	12000.00
2013-14	92523	2041.49
2014-15	--	0.00
2015-16	--	0.01
2016-17	--	0.01
2017-18	--	0.01
2018-19	--	0.00

25. Strengthening of Staff in the Tribal Development Department

As per the recommendations of the Sukthankar Committee , the work of preparation of the TSP for the state & other districts, within the plan allocation given by the planning department is entrusted to the Tribal Development Department from the year 1993-94. Consequently , the workload for preparation of the TSP & the districts has increased considerably. An outlay of Rs. 4947.55 lakh has been provided for this purpose in the TSP for 2018-19.

26. Construction of Administrative Building & residential quarters...

The state Govt. has decided to strengthen the administration in 11 selected ITDP's identified as the most vulnerable. The Project Officers leading the ITDP's are drawn from the Indian Administrative Service. or the Indian Forest Service, and have been given the powers of additional collectors as well as those of excutive officers of the Zilla Parishads. Theses Project Officers have both regulatory & developmental responsibilities & have been given necessary powers of sanction & discipline including supervision & administrative control over other department staff in their area of operation.

For effective implementation of Project administration , it has become necessary to construct administrative buildings for the offices of the project officers & also to construct residential quarters for the project officers & their staff, in those project areas where such facilities either do not exist are inadequate. The construction programme has been taken up in a phased manner. An outlay of Rs.800.00 lakh his provided in the TSP of 2018-19 for this purpose.

27. Financial Assistance to Shabari Vitta Vikas Mahamandal (State level)

Main objective of the Corporation is to economic development of the scheduled tribes by generating Self employment while giving them financial assistance in the shape of term loan, margin money loan, bridge finance etc.

The Corporation prominently implement "National Scheduled Tribes Finance & Devlopment Corporation" New Delhi (NSTFDC) sponsored Term loan schemes, NSTFDC sponsored "Adivasi Mahila Sashaktikaran Yojana, National Bank sponsored Term loan scheme for the scheduled tribe beneficiaries whose annual family income is below double of the poverty line income.

Actual working of the Corporation has been commenced in the year 2000-2001.

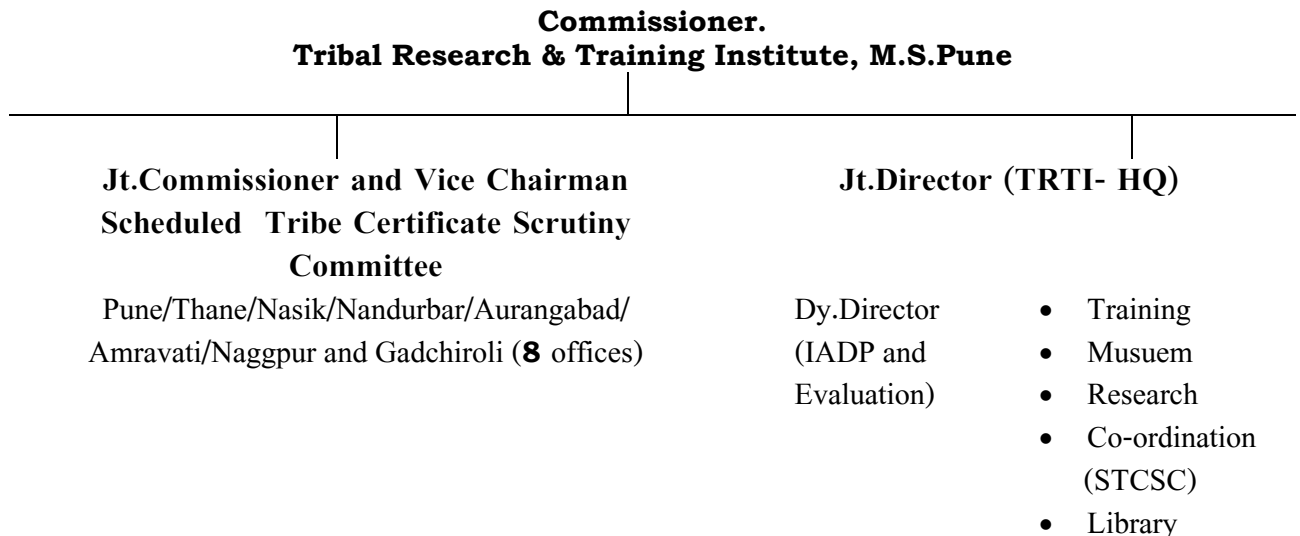
For the year 2018-19 a budgetary provision has been made for Rs.400.00 lac.towards Managerial subsidy and Rs.250.00 lac.towards share capital contribution by the State Govt.for Shabari Corporation.

28.(A) Tribal Research And Training Institute (TRTI)

Tribal Research and Training Institute was established on 1st may 1962 under a centrally sponsored scheme. The institute celebrated its 50th year on 28th December 2013 in presence of Honorable, President of India. On 24th December 2013, Institute was regarded as Autonomous Institute by Government Resolution.

Organogram:

The institute is headed by Commissioner. The commissioner is assisted by Joint Commissioner and Deputy Director (Integrated Development Program). There are 276 sectioned positions for the institute and eight committees established under the institute.

Following are the functions and responsibilities of TRTI:

- Conduct research in general & specific areas of Tribal life, culture and development issues.
- Impact evaluation & monitoring of various developmental schemes implemented for betterment of tribes.
- Organize job training for all the officials of Tribal Development department and skill training programs for tribal students.
- Curation of Tribal Museum and handicraft exhibitions and documentary production for conservation and preservation of tribal art and culture.
- Scrutiny of Schedule Tribe Caste Validity.
- Monitoring of eight Scheduled Tribe Caste Validity Committees working under TRTI and thereby to cease the pseudo tribalization.
- TRTI appointed as a 'Nodal Agency' for implementation of Forest Rights Act (2006). The institute has initiated Vanitra Mohim in May 2018 for the clearance of FRA claims in time bound manner.

Tribal population of Maharashtra:

As per the 2011 census, the population of Maharashtra is 1123.74 Lakhs, of which 105.10 lakhs is tribal population. The tribal population of Maharashtra is 9.35%.

Research, Evaluation and Monitoring:

The areas of research are determined based on following:

1. Research areas suggested by Central Government.
2. Research areas suggested by Central Government.
3. Areas of research selected by TRITI.

Institute has conducted 167 monitoring and evaluation reports since the inception.

Training Program:

TRTI offers training sessions for Class 3 officials working with various agencies under TRTI.

From 2018-19, 'Training for all' principle will be adopted and all Class 1 to Class 4 officials and employees will undergo training programs. Similarly, training sessions are organised for ST students preparing for competitive exams. These students will be guided by experts in lectures.

Facilities for ST students:

For the above mentioned trainings participants are offered following facilities:

1. Free accommodation
2. Daily allowance (Rs 150 per day)
3. Travelling allowance (ST or second class train ticket)
4. Literature and stationary (literature/books for competitive exams upto Rs 700)

From the year 2018-19 tribal youth are offered leadership trainings at ITDP level to initiate a dialogue between development agencies and actual beneficiaries for better implementation of development plans.

These participants are offered following facilities:

1. Free accommodation
2. Daily allowance (Rs 150 per day)
3. Travelling allowance (ST or second class train ticket)
4. Literature and stationary (literature/books for competitive exams up to Rs 700)

UPSC/MPSC training for ST students:

The number of ST candidates serving in UPSC/MPSC and other public services is negligent. The number of candidates attempting for UPSC/MPSC exams is also less. Thus to bring ST candidates in mainstream and in public services, TRTI has decided to offer preparatory training for UPSC/MPSC aspirants.

Following facilities are provided to UPSC/MPSC aspirants:

Stipend of Rs 4000 per month

Learning material

Computer facility with internet

Library facility

The candidates will be selected for the training based on merit assessed by CET exam.

Maharashtra Engineering Services:

ST Candidates appearing for Maharashtra Engineering Services Group A and B posts are offered two months preparatory training for entrance exams. The candidates will be offered:

- Accommodation
- Learning material

State Legal Services:

TRTI will organised one year pree trainging programe for 75 tribal stludents through Bar Council of Maharashtra and Goa (BSG). For this training programe students from each Revenue Division will be selected and the said training programe will be organised on Saturday and Sunday of every week.

Skill Development Training Program:

TRTI conducts Skill development programs at ITDP level since 2018-19.

Tribal Museum and Cultural Unit:

Tribal Museum:

In 1965 Maharashtra government established Tribal Culture Museum under TRTI. 1359 handicrafts and other exhibits used by various tribal groups across the state are on display. There is also a tribal photo gallery. The Tourism department has listed the museum as site of attraction and it is one of the sites of Pune Darshan tour. The museum is also pointed on World Tourism Map.

Cultural Unit:

Cultural Unit of TRTI organizes following events and programs:

1. Tribal cultural Festival: Three events are organized in the festival.

1. Tribal Handicrafts Exhibition
2. Tribal Dance Competition
3. Tribal Short-film Festival

2. Warli Painting Competition

3. Documentary Production on art and lifestyles of tribes

4. Additionally, an art gallery at Quest, TDD, Mumbai is established for sale of products made by Tribal Artist.

Gondwana Museum and Research Center-

In order to preserve, promote and propagate the living culture of the tribals from Vidharbha and in particular those from the Gondwana land, the Government of Maharashtra has decided to establish "Gondwana Museum and Research Center in Nagpur City. It aims to :

- Depict the glorious past and present status of tribes in general with special emphasis on tribals from Maharashtra & Gondwana land.
- Conduct research on various aspects of tribal life, history, culture and impact of various schemes on their lives.
- Document various aspect of Gondwana life, culture history.
- Understand traditional design associated with tribal artforms and create new only which could find acceptability in the open commercial market.
- Maintain craft village which will popularise Gondwana handicraft and develop an income generation package for the artisans.
- Organise demonstration-cum-workshops for artisans from time to time.

- Maintain open air theatre so as to promote tribal traditional drama, folk songs, folk dance and music of the people of Gondwana land.
- Run the training centre so as to provide guidance and training to the tribal people for self-employment/getting employment.
- The experts committee of architects formed for making design and suggestions for Gondwana Cultural Museum in 2015 for the financial year. 2017-18 the funds of Rs.1.00 lakh have been proposed.

Tribal Freedom-fighters' Museum:

It is proposed to establish a museum of those tribal revolutionaries who participated in revolts against British Rule.

Library:

TRTI has well established library since 1979, the library has all the literature and reference material for tribal research.

The library houses some of the rarest documents and literature from the fields of anthropology, sociology, history, tribal lifestyles, etc. Many national and international student, scholars and researchers use the library for their studies.

In 2018-19, some of the advancements will be introduced.

The institute has published 7 books on tribal dialects in Marathi and English.

Scholarships for Tribal related studies:

To encourage research and studies in the field of tribal development, culture and other tribal related issues, Scholarships are offered to students and scholars.

Research Scholarship (State Government): Two candidates every year are selected for this scholarship. The candidate is offered Rs 2,800 per month and Rs 10,000 for emergency for each year.

1. Research Scholarship (State Government):

1. Doctoral Research Fellowship: The candidate is offered Rs 2,800 per month and Rs 10,000 for emergency for each year.
2. Post Doctoral Fellowship: The candidate is offered Rs 3,200 per month and Rs 10,000 for emergency for each year.

29. Comprehensive Rural Health Project for Tribals(Jamkhed Project)

With a view to develop preventive, promotive and curative health care services at village level with a focus on reducing the women and child morbidity and mortality and communicable diseases, Government has decided to implement a comprehensive health project for tribals in 12 talukas of 7 districts with priority to be given to primitive tribal villages. The Government has given administrative approval to this programme vide Government Resolution, Tribal Development Department No. Sankirn-2003/CR-170/D-VIII, dated 27.2.2004. A provision of Rs.0.01 lakh is proposed during the year 2018-19.

District	Talukas
Palghar	Jawhar
	Mokhada
Nandurbar	Akkalkuwa
	Akrani (Dhadgaon)
Amravati	Dharni
	Chikhaldara
Ahmednagar	Akole
Gadchiroli	Etapalli
	Bhamragad
Yavatmal	Maregaon
Rajgad	Karjat
	Sudhagad

Goal :- To develop sustainable model of Integrated Tribal Development, with a view to improve quality of life of the tribal.

Specific Objectives :-

- 1) To develop preventive, promotive and curative health care services at the village level, with focus on reduction of women and child morbidity and mortality, and control of communicable diseases.
- 2) To promote universalisation of primary education and vocational training.
- 3) To develop livelihood opportunities towards food security and nutrition.
- 4) To empower and involve the community and Panchayat Raj Institutions (PRI) through information dissemination, about comprehensive development issues and strategies.
- 5) To promote self esteem, cultural identify and National consciousness.

The programme components are health, education, livelihood, Income Generation Activities, Community Development, Empowerment, training and orientation of development functioning self esteem and cultural identity of the tribal.

At the end of the project following trained new power will be available in the project ares-

Tribal Village facilitators	-	450
Tribal Villages Co-ordinators	-	45
Local resource Persons	-	1800

The total budget estimated is around Rs.10,34,98,000/- (Rs.Ten crore Thirty four lakh Ninety thousand only)

30. Financial Assistance to the Co-Op Housing Development organisation

The scheme of foundation of Co-Op housing finance is implemented In this scheme the registered Co-op housing organization which is having possessing economically backward or in low incomes group beneficiaries that Govt. land is allot4d without any cost. While purchasing private land the actual cost of puncher or the closet determined by the townplaner whichever is less that amount is given as land purchase amount In this producer 20 percent of the construction cost and contribution grant is released. Left 50 percent amount is given by adopting loan from Maharashtra State Co-Op Housing Development Corporation and the amount of due interest maximum Rs.30000/- is given by Govt..

31. Financial Assistance given to the parent of Grade III & IV Children who admitted in Hospital.

The Children of grade III & IV from the remote area are admitted in the PHC or Hospital; their parents are also staying with them in the hospital till they will not care. In this period they miss their wages due to this they picked up their children and stay at home instead of hospital. In the case the possibility of death of child may occur. Govt. has taken into consideration all these facts and in remote area children also are admitted in the hospital then their parents are facilitate as 2 times meal and missed wages of that day.

For the year 2018-19 Rs. 24.21 lakhs are proposed.

32. Supply of P.V.C. Pipe to the Scheduled Tribe :-

The main occupation of the tribe is Agriculture for the economic upliftment of the tribal electric motor pump/oil Engine has been provided to the tribal beneficiary. The Electric Motor Pump and Oil Engine provided to the tribe on 100% subsidy. The beneficiary who had been given the pump and who is not able to purchase the pipe for supplying motor that beneficiary has been provided P.V.C. Pipe through the Nucleus Budget on priority basis. Due to some practical to technical problem and rasing strain on the Nucleus budget government has decided to implement the new scheme to facilitate the tribal people in the State of Maharashtra.

In the year 2018-19 for this scheme Rs. 691.73 lakh has been provided.

33. Kanyandan Yogana

With a view to reduce extravagant expenditure incurred by the tribals on Marriage ceremonies and to forbid the unfair practices in the Marriage ceremonies, the Govt. has sanctioned the "Kanya-Daan" scheme on a pilot basis for providing fiancial assistance to tribal couples so as to further encourage community marriage ceremonies. The financial assistance to the tune of Rs. 10,000/- is in kind which includes "Mangalsutra" of 10 grams gold and articles/ utensils of daily requirements for the family. The said scheme has been made applicable to the 16 disticts of TSP areas of Maharashtra for which an amount of Rs. 15.05 Lakhs had been released by the Government during 2003-04 and 150 couples have been given benefit of this scheme.

In the current Year 2018-19, Rs.396.19 Lakhs has been provided for this scheme.

34. Tribal Self Respect and self Reliance Scheme

To provide a permanent source of livelihood of below poverty line landless tribal, Government has decided to implement Tribal Self Respect and self Reliance Scheme under which land will be purchased and distributed to landless tribals. 4 acres of non irrigated or 2 acres of irrigated agricultural land will be given to the landless Below Poverty Line tribal families. 50% of the cost of land is subsidised and 50% is interest free loan. The Government has given administrative approval to this scheme vide Government, Tribal Development Department Resolution No Bhuvaye - 2003/C R 142/D-IX, dated 24.2.2004.

35. SCA to TSP and Article 275(1) of the Constitution :

For the current financial year 2018-19 Outlay of Rs.15000.00 lakh under Article 275(1) & Outlay of Rs. 15000.00 under SCA has been budgeted. Various schemes as income generation, Infrastructure benefits and specially for women will be implemented through these schemes.

36. Central Sector Scheme for the Development of Primitive Vulnerable Tribes Group :

The grant is received every year for the benefit of dev. of primitive tribes from Government of India. Katkari from Thane and Raigad, koam from Yeotmal and Madia Gond from Gadchiroli are the main primitive tribes from Maharashtra. Construction of Gharkul for PvTG's is the main schemes implemented for the primitive Tribes. An Outlay of Rs.2000.00 lakhs has been provided for the year 2018-19.

37. Repairing work of old Ashram School Bulding

Buildings of a number of Ashram Schools were constructed long back. They lacked protection required renovation and there was a need for provision of facilities like toilets and bathrooms, multipurpose halls and water supply. An Outlay of Rs.3970.84 lakhs has been provided for the year 2018-19.

38. Supply of Domestic Gas for (14.2 Kg.) to BPL Tribal Families.

The tribal families living in and around forest areas mostly depend on forests for fire wood. Therefore with a view to preserve forests and to create environment friendly atmosphere as well as to provide pollution free house to tribal families. Government Resolution No.Meeting-2006/C.R.1/Desk-8, Deated 20.10.2006 The project officer ITDP will select the beneficiaries as per terms and conditions of the scheme. The officers of the Bharat Petroleum Corp. will give the demonstation / training to the beneficiaries in suitable number of groups. The respnsibility of installing gas connections in the house of the beneficiaries will be of the concerned agency of the Bharat Petroleum Corp. Ltd. The agency will further provide free service and attend the complains promly, if any. The purchase of domestic appliance by Managing Director, MSTDC, Nasik,

In the year 2018-19, Rs.114.01 lakhs has been provided.

39. Scheme for development of Pardhi Community

Seperate scheme of Tribal Development Department for the development of Pardhi Community is introduced from the financial year 2011 – 12. For the year 2018-19 a budgetary provision of Rs. 1310.82 lac has been made for this Scheme.

40. Shabari Gharkul Yojana-

From the year 2018-19 Shabari Gharkul scheme is Proposed & Outlay of Rs. 15000.00 Crores will be made available for this to provide shelter to Tribal families

41. Implementation of Guidance project in Tribal areas by Tribal cell

Tribal cell is Established in Honourable Governors office, Which will implement some Guidance projects related to Health, Nutrition, food & Civil Supply (P.D. S.), Education Land Right Communication , Use of Information Technology ,mico-planning by Gramsabha, Empowerment etc. Provision of Rs 324.00 Lakhs for the year 2018-19 will be made available

***

CHAPTER 23

WOMEN & CHILD WELFARE AND NUTRITION

I. WOMEN & CHILD WELFARE:

With a view to have the participation of Women in development, the Government has started various development schemes for the welfare of women and children in rural areas. The Government has also constituted a Committee named "The Mahila and Bal Kalyan Samiti" in Zilla Parishads. The Government has entrusted to this committee the Integrated Child Development Scheme (ICDS), the Integrated Rural Development Programme (IRDP) (40 percent Women's Sector), Development of Women and Children in Rural Areas (DWCRA), Training to Rural Youth for Self Employment (TRYSEM-Women's Sector), Tailoring Scheme, etc. Apart from these schemes, this committee also prepares its own schemes.

The Government has also formulated some new schemes relating to the Welfare of Women and Children in rural area as indicated below :-

- (1) supply of bicycles to girl students studying in Std. V to X;
- (2) opening of New Balwadis;
- (3) supply of sewing machine free of cost to the women belonging to the economically weaker sections;
- (4) running of a library and adult education camps by mahila mandals;
- (5) arrangement of Diagnosis camps for Rural Women and Children;
- (6) construction of toilets and laboratories for rural women;
- (7) grant of awards to the sevikas of model Anganwadis/Balwadis;
- (8) supply of material/equipments for Anganwadis/Balwadis;
- (9) organisation of various competitions at village level for encouraging women and children;
- (10) training to women representatives regarding the Panchayat Raj and its institution;
- (11) purchase of education/sports materials for the students of Balwadis run by Mahila and Bal Kalyan Samitee;
- (12) organization of study tours for women representatives;
- (13) rehabilitation or installation of artificial limbs for the handicapped children/women;
- (14) supply of uniforms to the students;
- (15) supply of sarees to women belonging to the economically weaker sections;
- (16) financial assistance to needy women (for self employment) for the purchase of cows/buffalows, sheep, etc.;
- (17) financial assistance upto Rs 2,000 for marriage purpose to the girls belonging to the Economically Weaker Sections.
- (17) financial assistance to the Mahila Mandals/Voluntary organisations for Industrial Training Purposes;
- (17) financial assistance to the girls belonging to the economically weaker sections for technical education;
- (17) Grant of financial assistance to the women belonging to the economically weaker sections for baby sitting;
- (21) Supply of domestic articles to needy women from the economically weaker section.
- (22) Lumpsum grant to students for their education for studying in other Districts;
- (23) Financial assistance for the purchase of agricultural implements to widows, divorcees and women belonging to the economically weaker sections; and
- (24) Grant of financial assistance to destitute women for housing purposes.

For this Mahila Mandal Samiti, an outlay of Rs.1023.42 lakh has been provided for the year 2018-19 for District Plan.

II. NUTRITION :

Nutrition planning aims at improving the physical capacity of vulnerable sections of the population, enhancement of the span of working life and increased longevity by enhancing the level of nutrition and quality of environmental sanitation and hygiene. The main objectives of nutrition programme are, therefore, to reduce mortality and to improve the functional efficiency and productivity of the weaker sections of the community. Highly selective intervention is required, i.e. normally only in the age groups of 0 to 6 and pregnant and lactating mothers. With a view to providing the minimum nutritional requirements and allied health facilities to the most vulnerable section of the society, viz. children, pregnant women and nursing mothers in the tribal areas, the following schemes are being implemented.

Integrated Child Development Scheme (ICDS)

1. The ICDS sponsored by the Government of India provides a package of services to children 0 to 6 years of age and to pregnant women, nursing mother. The main thrust is on health, nutrition and nutrition education to vulnerable groups of children, mothers and adult women. As per the financial pattern prescribed, the State Government provides, funds for supplementary nutrition and expenditure on other items, i.e. staff, equipment, etc., is borne by the Government of India.

2. The following package of services is being provided in the ICDS :

- (1) Supplementary Nutrition.
- (2) Immunisation.
- (3) Health Check up.
- (4) Referral Services.
- (5) Nutrition and Health Education, and
- (6) Non-Formal Education.
- (7) Local feeding cereals and pulses produced locally are provided to the beneficiaries

Supplementary nutrition for normal children is about 12 to 15 grams of protein and 500 calories. But for pregnant and lactating mothers and severally malnourished children are given in larger supplementary nutrition 18 to 20 grams of protein 600 calories and 20 to 25 gram protein , 800 calories per day respectively.

Bharatratna Dr.A.P.J. Abdul Kalam Amrut Ahaar Yojana-

In the tribal areas, the percentage of low birth weight babies, anaemia and malnutrition amongst children is high. Mothers from the Scheduled Tribes have low BMI levels as compared to the other social groups. Due to these factors reduction of Infant Mortality Rate (IMR) and Maternal Mortality Rate (MMR) continue to be a challenge.

Scientific evidence shows that malnutrition starts early in life and its effects become irreversible after 2-3 years. Meeting the nutritional needs of Pregnant & Lacting women is therefore one of the critical windows of opportunity available to prevent malnutrition. In this regard, the State Government launched the “Bharatratna Dr.A.P.J. Abdul Kalam Amrut Yojana” for pregnant and lacting mothers, wide Government Resolution dated 18.11.2015.

Area for Scheme Implementation will be in Scheduled area and Addition Tribal Sub-Plan area of 16 Districts. All pregnant women completed six months of pregnancy and are in the 7 th month of pregnancy (3 rd trimester) and lacting mothers in first 3 months will get one square meal at Anganwadi Centre. The average unit cost of the “One Full Meal” is Rs.25/- per women per day. Around 85

thousand pregnant women and Lacting mothers are availability benefits of this scheme. Outlay for the scheme of Dr.A.P.J Abdul Kalam is Rs. 12751.51 lakh proposed for 2018-19.

For the sub sector Nutrition an outlay of Rs.14311.18 lakh from District level .

***

CHAPTER 24 LABOUR AND LABOUR WELFARE SECTOR

CRAFTSMAN TRAINING SCHEME :(ITIs)

The Craftsman Training Programme is executed at national level and controlled by the Directorate General of Employment and Training (DGET), Ministry of Labour, Government of India, New Delhi. The curriculum in various trades is executed as per the directives received from the DGET from time to time. The syllabus for the various trade courses run in ITIs are prepared by NCVT. Thus the training programme is chalked out on National basis and at the State level. It is administrated on the basis of norms and guidelines laid down by the National Council for Vocational Training (NCVT). The Schemewise Outlay is sanctioned under Tribal Sub Plan in the Annual Plan 2018-19 is given below.

Sr. No.	Name of the Scheme	Approved Outlay
District Level scheme		
1	Procurement of deficient equipment in existing ITIs	499.61
2	Establishment of new ITIs	547.60
3	Expansion of Tribal Training Institute	2546.58
4	Establishment of full fledged BTRI Centres.	
5	Construction of workshop and Administrative Building for I.T.I.s.	1388.27
6	Introduction of additional seats in existing I.T.I.s	
7	Generalisation of Vocational Education of tribal Area	
8	Total New Schemes	1177.21
Total District		6159.27

Schemewise details are given in following paragraphs.

DISTRICT LEVEL :

1. PROCUREMENT OF DEFICIENT EQUIPMENTS IN EXISTING ITI'S.:

The Training in ITI's is needbased and unless updated the same cannot be of any use to the industrial world. Updating of curriculum results in new tools equipments and machineries are to be purchased. Further normal use of such tools leads to their wear and tear which ultimately results in need for new tools. Thus revision of syllabus, advance technology and normal wear and tear results in deficiency of tools and equipments. In Maharashtra there are 56 Govt. ITI's in tribal sub plan which will need to procure deficient equipment. Moreover, to replace of wornout machine tools, hand tools etc. from old Institutes. For this purpose an Outlay of Rs.499.61 Lakhs approved for Annual Plan 2018-19.

2. CONSTRUCTION OF WORKSHOP & ADMINISTRATIVE BUILDING/HOSTEL BUILDING/ESTABLISHMENT OF NEW ITI'S:

There are 56 Government I.T.Is. functioning in the State under Tribal Sub Plan. Out of which 17 Government I.T.Is. are having their own workshop and Administrative Building. 39 Institutes are running in private building on rental basis. 42 Construction work is in progress. 18 Newly construction work to be started in 2011-12. Process for this purpose an outlay of Rs. 1388.27 Lakhs approved for Annual Plan 2018-19.

3. INTRODUCTION OF ADDITIONAL SEATS IN EXISTING ITI'S AND EXPANSION OF EXISTING ITI'S.

In order to take proper care of certain skill areas as in the context of technological advancement as well as developments in other sectors viz. Electronics, Industry, Creation of T.V. Transmission Centres, Refrigeration and Air Conditioning, Development of petrochemical complexes, Plastic technology, as also to train manpower in the field of Electronics for Computer services and additional seats have been introduced in existing ITI's

An outlay of Rs. 2546.58 Lakhs approved for Annual Plan 2018-19.

4. ESTABLISHMENT OF NEW ITIs :

The Government has taken a decision to start 32 new ITI's in newly created taluka. In which 4 ITI's to be started in 2008-09. For construction of Workshop and Administrative Building for this purpose Rs.547.60 Lakhs approved for Annual Plan 2018-19.

6. INTRODUCTION OF TRADE OF MORE DEMAND IN LIEU OF TRADES LESS DEMAND :

For arranging need based training programme and to establish strong linkage between training and employment opportunities, review of the training courses in different old ITI's of Tribal Sub Plan for starting new trades becomes essential. Such a change over brings enough flexibility in training system and it becomes need oriented. It also helps to remove the imbalance between the skills and the training facilities available. Such diversification is need based.

7. ESTABLISHMENT OF FULL-FLEDGED BTRI CENTRES & SUB CENTRES:

Apprenticeship Training Programme is implemented under the Apprentices Act, 1961 enacted by the Parliament Government of India. Training facilities in Industrial establishments and manufacturing processes are to be utilized for the purpose of training of candidates in the skilled and semi-skilled area.

Government of India has already designated 132 trades in various 29 groups, such as Engineering, Chemical, Food, Agriculture, Electronics, Textile, Printing, Catering and Computer etc. The training programme is divided in 3 phases (i) Basic Training (ii) Shop floor training (on the job training), (iii) Related Instructions. There are 49 Government and 69 Non.-Govt. (Private) BTRI Centres functioning in the State.

At present Basic Training and Related Instruction Centres are attached to the Government ITI's and Technical High School Centres. Facilities in the existing BTRI Centre in Food Technology, Printing and Chemical is inadequate

A total Outlay of Rs. 6159.27 Lakhs is Approved for District Plan.

***

CHAPTER 25

NAV SANJEEVAN YOJANA

The Nav Sanjeevan Yojana aims at integrated and coordinated implementation and strengthening of various drinking water, health facilities, etc. to the tribals which were previously being implemented by several agencies at several levels without ensuring proper coordination.

At present the following schemes have been included in the Nav Sanjeevan Yojana and are being implemented:-

- 1) **Employment Programme**
  - a) Employment Guarantee Scheme
  - b) Centrally Sponsored Sampoorna Gramin Rojgar Scheme
- 2) **Health Services**
  - a) Providing primary health care services
  - b) Providing Pure and Clean drinking water
- 3) **Nutrition Programme**
  - a) Integrated Child Development Scheme
  - b) School Feeding Programme
- 4) **Supply of Foodgrains**
  - a) Distribution of Food grains through Fair Price Shops
  - b) Revamped Public Distribution System
  - c) Door Delivery System
- 5) **Consumption Loan Scheme**
- 6) **Grain Bank Scheme**

Nav Sanjeevan Yojana is being implemented in the Tribal Sub Plan Area, Additional Tribal Sub Plan Area and Mini MADA Pockets and in the MADA pockets of the State.

The Collectors of the Districts in Tribal Sub Plan Area act as the Chief Implementing Officers of the Nav Sanjeevan Yojana and the Chief Executive Officer of the Zilla Parishads the District Health Officers and the Project Officer, Integrated Tribal Development Projects (ITDP) have active association and participation therein. The officers implementing the individual schemes are responsible for the successful and effective implementation of the Nav Sanjeevan Yojana.

The Collector has to take a monthly review of the various programmes included in the scheme. He has to identify the risky/sensitive areas/pockets/villages in his District. The Collector while identifying such area/pockets/villages has to take into account the following norms.

- a) Villages which have been declared as inaccessible earlier.
- b) Villages/Pockets where mal-nutrition has occurred on a large scale in the past.

- c) Villages which are cut off during the monsoon.
- d) Villages where no clean and pure water supply is available.
- e) Villages which are far off from the Primary Health Centres or Sub Centres.
- f) Villages where the Fair Price Shops are not functioning or villages which are far off from such shops.
- g) Villages where it is difficult to provide employment during the monsoon.
- h) Villages where there are no Anganwadis under the Integrated Child Development Scheme.

Health Services: -

Tribal areas are generally inaccessible due to difficult terrain. Such areas are, therefore, deprived of timely and adequate health facilities, particularly during the monsoon when there is interruption in the communication machinery. In order to overcome the problem the government has decided to provide following health facilities. The Govt. has also decided the implementation of "Melghat Pattern" the schemes of Health & Nutrition in all districts of TSP Area from 2003-04. In this sensitive tribal area an outlay of Rs. 4554.49 lakh has been provided for the year 2018-19 to provide health services.

1) Pada Volunteer Workers:- Tribal population is scattered in Adivasi Padas. Due to inaccessibility of Padas in rainy season it is essential to provide Health service to tribals. To disinfect drinking water & intimate the outbreak of any epidemics.

2) Medical check-up of mothers and children of each family in each hamlet and provision of facilities to high risk mothers and grade III and IV children in the I.T.D.P.Area of 5 critical Districts:- Under this scheme 172 Rescue Camps headed by Honorary Medical Officers on Honoraria of Rs 8,000/- per month have been sanctioned.

3) To provide antenatal maternity benefit for 3 months and one month's post-natal maternity benefit to high risk mothers :- This scheme is introduced to reduce the number of premature births. Under this scheme financial assistance of Rs200/- is paid per month to each high risk pregnant woman for 4 months. The Govt. has decided the implementation of this scheme in all tribal districts from 2003-04.

All above mentioned schemes are merged together under new name providing Special Health Services in sensitive tribal area. For this scheme Rs. 4554.49 lakh has been kept for the year 2018-19.

4) Appointment of Hon. Paediatricians :- This scheme is only for the talukas of Dharni and Chikhaldara in Amravati District. Under this scheme, an honorarium of Rs 300/- per visit is proposed to be paid to the paediatrician visiting the Dharni and Chikhaldara areas of Amravati District for examining children.

5) Monthly Meeting of Trained Dais :- In the Integrated Tribal Development Project area the deliveries are conducted by the Dais. This scheme has been introduced for ensuring 100% registration of deliveries and to undertake survey

and to monitor high risk mothers and newly born babies. For this purpose, a provision of Rs.21.72 lakh is made in TSP, 2018-19.

Nutrition :-

In the inaccessible area of Dharni and Chikhaldara talukas of Amravati, Thane, Nashik, Dhule and Gadchiroli Districts, additional supplementary nutrition is intended to be provided to the tribal beneficiaries of 15 Integrated Child Development Projects.

The revised rate of supplementary nutrition are as shown in the following statement.

Sr. No.	Kind of beneficiaries	Rate Supplementary nutrition
1)	Children in the age group of 0 to 6 months to 2 Years	Rs 1.50
2)	Children in the age group of 2 Years to 6 years	Rs 2.25
3)	Malnourished children in the age group of 6 months to 2 years (Grade III & IV)	Rs 4.50
4)	Malnourished children in the age group of 2 years to 6 years (Grade III & IV)	Rs 4.50
5)	Pregnant & Lactating mothers	Rs 4.50

EMPLOYMENT PROGRAMME

Employment programmes are being implemented in such a manner as to provide sufficient employment opportunity in every tribal village or a group of villages so that the migration of tribals is reduced and for this purpose sufficient number of works have been sanctioned. Wages to the labour on employment programmes are paid expeditiously.

CONSUMPTION LOAN

The Government of Maharashtra is implementing the scheme of Consumption Loan since 1978, to save the tribals from malnutrition during the lean period of the monsoon.

This scheme has been further revised and the rates of loan are as follows:-

- i) Family having upto 4 units on the ration card : Upto Rs 2000/-
- ii) Family having upto 8 units on the ration card : Upto Rs 3000/-
- iii) Family above 8 units on the ration card : Upto Rs4000/-

Also as decided earlier families with children in grades III and IV would continue to be covered irrespective of whether they are defaulters or not. In the 2005-2006, 178845 families have been given of foodgrains.

Grain Bank :-

However, this scheme gets restricted because of the indebtedness of most of the tribal families. Therefore, the State Government has decided in July, 1995 to implement the traditional Grain Bank Scheme at village level with the active cooperation of Voluntary Agencies/Non Governmental Organisations (NGOs) and others who are willing to participate in the scheme.

The idea behind the scheme is that each member will contribute a fixed amount of grain towards the Grain Bank during/immediately after the harvest, and take a loan of the Grain Bank according to his need during the next lean period and return it alongwith interest immediately after the next harvest.

The salient features of the scheme are as follows:-

- 1) Jurisdiction :- A grain Bank will be established for at least 1 and at the most 4 villages which will consist of 50-500 families.
- 2) Implementation and nature of the scheme:- The scheme will be implemented through Voluntary Agencies, Tribal Cooperative Societies, NGHO/Voluntary Agencies, Fish rearing Societies etc.
- 3) Working Committee :- There will be a Working Committee elected by the members of the Grain Bank. It can also include leaders/elders in the village who would be coopted. However, the majority of the members must be tribals and there shall be a lady as the women's representative on the Committee.
- 4) Membership:- Both the tribal and non-tribal villagers would be eligible to become members of the Grain Bank. Landless families can also become members.
- 5) Contribution :- Every member would deposit a prescribed quantity of grain as his contribution in the Grain Bank initially. Only the tribal members, who are not able to contribute their share will get 2/3 part of the share from the Maharashtra State Cooperative Tribal Development Corporation as one time assistance. The remaining 1/3 part should be contributed by the member himself. Normally the initial contribution would be one quintal of grain per family.
- 6) Type of Grain :- The Grain Bank will normally consist of the grain which is grown and eaten in that particular area, but the working committee may at its discretion decide whether to keep more than one type of grain, according to the need and availability of the grain.
- 7) Storage of the Grain- Storage of grain in the Grain Bank will be made in the local/traditional way. The responsibility of storage and preservation would be of the Working Committee.
- 8) Withdrawal of Grain- Only members who have deposited grain in the Grain Bank will be liable to get grain on loan from the Grain Bank.
- 9) Repayment of Grain:- The member of the Grain Bank will return the grain taken from the Grain Bank during/immediately after the next harvest along with interest. The rate of return would be vary from 105% to 115% depending on when the grain is returned.
- 10) Supervision:- Overall supervision of the scheme will be done by the Additional Tribal Commissioner and the Project Officers of the Integrated Tribal Development Projects concerned.
- 11) Equipment:- Essential material like balances, weight etc., would be given to the Society as a one time assistance from the Nucleus Budget Scheme.

The responsibility for the successful implementation of the scheme will be jointly of the field machinery and the Maharashtra State Cooperative Tribal Development Corporation. Instructions have been issued to all officers concerned to start action immediately so that the scheme can be started as early as possible land the villagers will be able to get grain from the Grain Banks in their area from the ensuing lean season. With a view to achieve this goal, the Project Officers have been instructed to motivate Voluntary Agencies to start the scheme and in case of any of the Societies/agencies who are willing to start the scheme, taken all further steps like registration of members, forwarding proposals regarding requirement of the initial grain stock to the Maharashtra State Cooperative Tribal Development Corporation etc. Some societies have shown willingness to start the scheme land

MSTDC has received demands for initial grain contribution from some Voluntary Agencies. The funds necessary for this purposes have been already released by Government to the MSTDC recently.

As a part of implementation of the Nav Sanjeevan Yojana great care is taken to supply sufficient quantity of food grains in the Tribal Sub Plan Areas. 5557 Fair Price Shops are functioning in the 15 Districts under the Tribal Sub Plan Area. During the monsoon of 2005, 35 temporary godowns were opened wherein 41561/- quintals of grains have been stored.

In order to avoid inconvenience in supplying the food grains where there is a break down of communications with vulnerable tribal areas during the monsoon, 58 Fair Price Shops have been supplied with food grains using 7 vehicles. The food grain is being regularly supplied in the tribal area under the Revamped Public Distribution System (RPDS) sponsored by the Government of India. District, Division and State Level review meetings are being regularly held for proper, smooth and effective implementation of the Nav Sanjivan Yojana.

***

प्रकरण - १
आदिवासी उपयोजना
रुपरेखा

क्षेत्र व लोकसंख्या

महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्र ३,०७,७१३ चौ.कि.मी.एवढे असून त्यापैकी ५०,७५७ चौ.कि.मी.क्षेत्र आदिवासी उपयोजनेखाली येते. याचे प्रमाण १६.५ टक्के एवढे होते. गेल्या तीन दशकांतील राज्याची लोकसंख्या व आदिवासी लोकसंख्या यांची तुलनात्मक आकडेवारी खाली देण्यात आली आहे.

जनगणना वर्ष	राज्याची एकूण लोकसंख्या (लाखांत)	आदिवासी लोकसंख्या (लाखांत)	टक्केवारी
१९७१	५०४.१२	३८.४१	७.६२
१९८१	६२७.८४	५७.७२	९.१९
१९९१	७८९.३७	७३.१८	९.२७
२००१	९६८.७९	८५.७७	८.८५
२०११	११२३.७४	१०५.१०	९.३५

२००१-२०११ या दशकातील राज्याची एकूण लोकसंख्या व आदिवासी लोकसंख्या यांची तुलना केल्यास असे दिसून येते की, आदिवासी लोकसंख्येच्या वाढीची ही टक्केवारी कमी अधिक प्रमाणात सातत्याने ९.०० ते ९.२० टक्के एवढी राहिलेली आहे. तथपि, २००१ च्या जनगणनेनुसार प्रथमच ९.०० टक्केपेक्षा आदिवासी लोकसंख्या कमी झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, पावरा, ठाकूर, वारली या प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत. कोलाम (यवतमाळ जिल्हा), कातकरी (मुख्यतः रायगड व ठाणे जिल्हा) आणि माडिया गोंड (गडचिरोली जिल्हा) या केंद्र शासनाने आदिम जमाती म्हणून अधिसूचित केलेल्या अशा तीन जमाती आहेत.

राज्यात एकूण ३६ जिल्हे आहेत आणि आदिवासींची संख्या मोठ्या प्रमाणात धुळे, नंदूरबार, जळगांव, नाशिक, ठाणे व पालघर (सहयाद्री प्रदेश) चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया, नागपूर, अमरावती व यवतमाळ (गोंडवन प्रदेश) या पूर्वेकडील वनाच्छादित जिल्हयांमध्ये मुख्यतः अधिक आहे.

१९७५-७६ या वर्षी भारत सरकारने निर्देश दिल्याप्रमाणे ज्या गांवातील आदिवासी संख्या एकूण लोकसंख्येच्या ५० टक्क्याहून अधिक असेल त्या गांवाचा समावेश एकात्मिकृत आदिवासी विकास प्रकल्पामध्ये (आयटीडीपी) करण्यात आला. भारत सरकारने मान्यता दिलेले अशाप्रकारे १६ प्रकल्प होते. नंतर ज्या गांवामधील आदिवासींची लोकसंख्या ५० टक्के पेक्षा किंचितशी कमी होती. त्या गांवाचा समावेशही अशा एकात्मिकृत आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रामध्ये जमा करण्यात आला आणि अशी क्षेत्रे अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना (एटीएसपी गट/प्रकल्प) म्हणून ओळखण्यात येऊ लागली. राज्य शासनाची मान्यता मिळालेली अशी ४ अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना प्रकल्प क्षेत्रे आहेत. कालांतराने विखुरलेल्या स्वरूपातील इतर क्षेत्रामधील आदिवासींची संख्या लक्षात घेऊन आणि त्या ठिकाणी चालविण्यात येणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांचा विचार करून या आदिवासी क्षेत्रामधील कामकाज पाहण्यासाठी सध्या एकूण २९ प्रकल्प कार्यालये सुरु करण्यात आली आहेत.

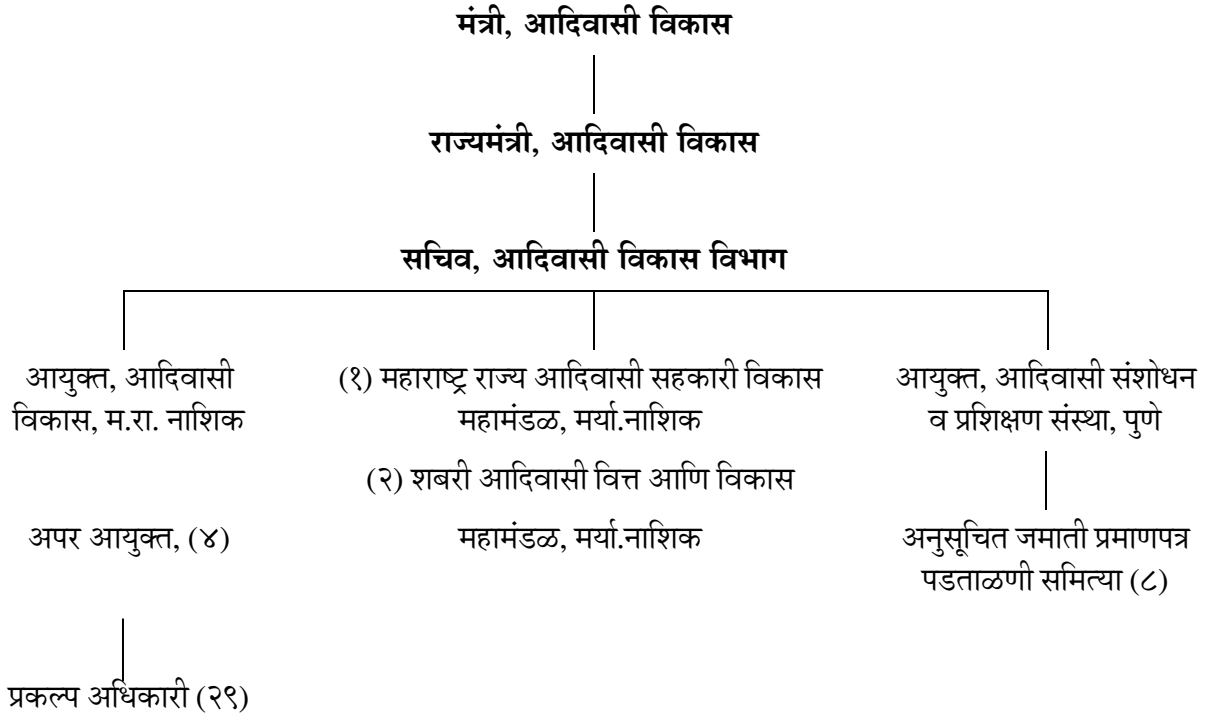
टीप- आर्थिक वर्ष २०१७-१८ पासून योजनांतर्गत व योजनेत्तर खर्चाचे एकत्रिकरण झालेले असून वित्त विभागाच्या दि. २७/०१/२०१७ रोजीच्या शासन निर्णयास अनुसरून यापुढे **वार्षिक आदिवासी उपयोजना** असा उल्लेख आल्यास त्याऐवजी **वार्षिक आदिवासी घटक कार्यक्रम** असे वाचावे.

दरम्यान काळात एकात्मिकृत आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रालगतच्या प्रदेशातही काही ठिकाणी आदिवासींची वस्ती असल्याचे निदर्शनास आले. म्हणून सुमारे १०,००० लोकवस्तीच्या गांवांमध्ये आदिवासींची संख्या ५० टक्क्याहून अधिक असेल तर अशा गांवाचा समावेश सुधारीत क्षेत्र विकास खंडामध्ये (माडा) करण्यात यावा व एकूण ५,००० लोकवस्तीच्या दोन किंवा तीन गांवांमध्ये ५० टक्क्याहून अधिक आदिवासींची संख्या असेल तर, त्या गांवाचा समावेश मिनीमाडा क्षेत्रामध्ये करण्यात यावा, असे निर्देश देण्यात आले. त्यानुसार महाराष्ट्रामध्ये एकूण ४३ माडा क्षेत्रे आणि २४ मिनीमाडा क्षेत्रे निर्माण करण्यात आली आहेत.

२००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील आदिवासीपैकी एकूण सुमारे ४९ टक्के आदिवासी आयएडीपी, माडा आणि मिनीमाडा क्षेत्रात राहतात व उर्वरित ५१ टक्के आदिवासी या क्षेत्राबाहेर राहतात.

प्रशासन :-

आदिवासी विकास विभागाकडे सोपविलेल्या कामकाजामध्ये अधिक उत्तरदायी प्रशासन होण्याच्या दृष्टीने १९९२ मध्ये या विभागाची पुनर्रचना करण्यात आली. विभागातील प्रशासन यंत्रणेची रचना पुढीलप्रमाणे आहे.

गट पातळीवरील निरनिराळ्या योजनांतर्गत योजना व सेवा यांचे एकात्मिकरण ही आयएडीपी मागील कल्पना होती. तथापि, महाराष्ट्रामध्ये आयएडीपी च्या प्रकल्प अधिकाऱ्यास अन्य विभागाच्या गटस्तरीय यंत्रणेचे पर्यवेक्षण करण्याचे व प्रशासनिक नियंत्रण करण्याचे अधिकार नव्हते. म्हणून प्रकल्प पातळीवर जबाबदार ठरू शकेल, अशाप्रकारचे सेवा आणि पर्यवेक्षण याचे यथायोग्य एकात्मिककरण होण्याच्या दृष्टीने एक उणीव भासत होती. ही उणीव दूर करण्यासाठी शासनाने, नोव्हेंबर, १९९३ मध्ये अमरावती जिल्हयातील चिखलदरा येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पासह एकूण ११ ए.आ.वि.प्र.अत्यंत संवेदनशील म्हणून घोषित केले. संवेदनशील म्हणून घोषित केलेल्या ११ प्रकल्पांचे प्रशासन बळकट करण्याचे ठरविण्यात आले. त्यानंतर चिखलदरा प्रकल्प धारणी प्रकल्पामध्ये समाविष्ट करण्यात आला व त्याऐवजी यवतमाळ जिल्हयातील पांढरकवडा येथी ए.आ.वि.प्र.कल्प संवेदनशील घोषित करण्यात आला. या ११ संवेदनशील ए.आ.वि.प्र. क्षेत्रातील अधिकाऱ्यांची नियुक्ती भारतीय प्रशासन सेवेमधून किंवा भारतीय वनसेवेतून किंवा महाराष्ट्र महसूल सेवा/महाराष्ट्र विकास सेवा, महाराष्ट्र वन सेवा वर्ग-१ मधून करण्यात येते आणि त्यांना अपर जिल्हयाधिकाऱ्याचे व त्याचप्रमाणे जिल्हा परिषदेच्या कार्यकारी अधिकाऱ्यांचे अधिकार प्रदान करण्यात आलेले आहेत. त्यामुळे त्यांच्यावर नियामक व विकासाविषयक जबाबदारी टाकण्यात आलेली आहे आणि त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांची (कायदा व सुव्यवस्थेशी संबंधित

कर्मचाऱ्यांशिवाय) खातेनिहाय कारवाई, निलंबन, किरकोळ शिक्षा, मंजूरीविषयक आणि शिस्तीसंबंधीचे सर्व आवश्यक अधिकार त्यांना देण्यात आलेले आहेत. तसेच त्यांचे गोपनीय अहवाल लिहिण्याचे अधिकारही त्यांना देण्यात आले आहेत.

या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्राची यादी पुढे दिलेली आहे.

अ.क्र.	जिल्हा	आदिवासी विकास प्रकल्प गट	तालुका कार्यक्षेत्र
१.	पालघर	जव्हार	जव्हार, मोखाडा व वाडा
२.	पालघर	डहाणू	डहाणू, तलासरी, पालघर (भा) वसई (भा)
३.	नाशिक	नाशिक	पेठ, दिंडोरी (भा) नाशिक (भा) इगतपूरी (भा)
४.	नाशिक	कळवण	सुरगाणा, कळवण, बागलाण (भा)
५.	नंदूरबार	तळोदा	अक्राणी व अक्कलकुवा (भा) तळोदा, शहादा (भा)
६.	नांदेड	किनवट	किनवट (भा)
७.	अमरावती	धारणी	धारणी, चिखलदरा
८.	गडचिरोली	गडचिरोली	धानोरा व कुरखेडा, कोरची, आरमोरी (भा), वडसा देसाईगंज (भा) गडचिरोली
९.	गडचिरोली	अहेरी	अहेरी, सिरोंचा, मूलचेरा, चामोशी
१०.	गडचिरोली	भामरागड	एटापल्ली व भामरागड
११.	यवतमाळ	पांढरकवडा	केळापूर (भा) राळेगांव (भा) घाटंजी (भा) झरीझामणी (भा)
भा-भाग			

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रामधील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात विविध प्रशासकीय विभागाच्या स्वतंत्र यंत्रणा कार्यरत असल्यामुळे सध्या आदिवासींना विकास अथवा अन्य नियमित कामकाजाविषयी असलेल्या त्यांच्या तक्रारी दूर करण्यासाठी त्यांना विविध यंत्रणेकडे धाव घ्यावी लागत होती. अथवा अनेक अभिकरणाशी संपर्क ठेवावा लागत होता. म्हणून राज्य शासनाने वर उल्लेख केलेल्या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प गटामध्ये एकेरी नियंत्रणाखाली प्रशासन प्रस्तावित केले आहे. त्याकरिता एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांच्या प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली त्या गट क्षेत्रातील विविध विभागांच्या अधिकाऱ्यांना व कर्मचाऱ्यांना आणण्यात आले आहे. त्यामुळे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामध्ये चालू असलेल्या सर्व कामकाजामध्ये उत्तम प्रकारे समन्वय राखला जाईल आणि एकसंध अभिकरणाद्वारे आदिवासींच्या गरजा भागविल्या जातील. बऱ्याच प्रकल्प कार्यालयासाठी आवश्यक जेष्ठतेचे अधिकारी उपलब्ध होत नसल्यामुळे नियोजन व समन्वयाच्या कामावर विपरीत परिणाम होतो आणि या सर्वांचा एकत्रित विपरीत परिणाम आदिवासींना सक्षम सेवा पुरविण्यात होतो. अशारितीने आदिवासींच्या सर्व समस्या सोडविण्याकरिता त्यांना एका यंत्रणेकडून अपेक्षा ठेवता येईल.

आदिवासी क्षेत्राच्या बाबतीत शासनाने स्विकारलेले कर्मचारीवर्गाच्या संबंधातील धोरण ही या पुनर्रचनेमधील एक महत्वाची बाब आहे. आदिवासी भागात आणि प्रकल्प कार्यालयात केवळ चांगल्या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती कामे पार पाडण्यासाठी करण्यात येईल आणि त्यांना त्या ठिकाणी किमान कालावधी तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी ठेवण्यात येईल. टीएसपी क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या लोकांना प्रोत्साहन देण्याची योजना अधिक उदा करण्याचा निर्णयही शासनाने घेतला आहे. म्हणून आयटीडीपी क्षेत्रामध्ये काम करणारे राज्य शासनाचे व जिल्हा परिषदेचे सर्व कर्मचारी आणि सर्व प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षक आणि सहाय्यीत संस्थांचे शिक्षकेतर कर्मचारी या सर्वांना पुढील दराने प्रोत्साहन भत्ता देण्यात येत आहे. रु.१०० ते रु.५०० इतका प्रोत्साहन भत्ता वेतनश्रेणीनुसार देण्यात येत आहे. याशिवाय जे कर्मचारी शासनाने घोषित केलेल्या नक्षलग्रस्त भागात मुख्यालय असलेल्या ठिकाणी कार्यरत आहेत, त्यांना मूळ वेतनाच्या १५% वा कमीत कमी रु.२००/- व जास्तीत जास्त रु.१५००/- च्या मर्यादेइतका प्रोत्साहन भत्ता देण्यात येतो.

आदिवासी उपयोजना (आ.उ.यो.)

१९७५-७६ पासून एकात्मिकृत आदिवासी विकास प्रकल्पामध्ये (आयटीडीपी) सर्व मार्गांनी मिळणाऱ्या निधीचा विनियोग करण्यासाठी आदिवासी उपयोजना (टीएसपी) सुरु करण्याची कल्पना साकार होऊ लागली. परिणामी, टीएसपी आणि आयटीडीपी या दोन्ही संज्ञा परस्परान्करिता समान अर्थाने वापरल्या जाऊ लागल्या आणि आयटीडीपी क्षेत्रातच टीएसपी क्षेत्र असे संबोधण्यात येऊ लागले.

आदिवासी उपयोजना तयार करण्याची पध्दती

राज्याची आदिवासी उपयोजना कार्यान्वित करण्यासाठी नियोजन विभागातर्फे विभिन्न प्रशासकीय विभागांना व्यय उपलब्ध करून देण्याबाबत पध्दती या राज्यात १९९२-९३ पर्यंत पाळली जात असे व ते विभाग त्यांच्या स्वेच्छाधिकारात आणि त्यांच्या प्राथम्यक्रम पसंतीनुसार आदिवासी उपयोजनेकरिता व्यय निश्चित करीत असत. आदिवासी उपयोजनेतून बाजूला काढलेल्या निधीतून कोणत्या योजना, कार्यक्रम आणि विकासाची कामे हाती घ्यावयाची आहेत, याबाबत सुध्दा तेच प्रशासकीय विभाग निर्णय घेत असत. आदिवासी क्षेत्रातील योजनांचा तेथील आदिवासींना प्रत्यक्ष लाभ उपलब्ध करून देण्यापेक्षा केवळ सांख्यिकीय आकडेवारीवरच भर देण्यात येत असे. त्यामुळे आदिवासी उपयोजना ही राज्य योजनेचा केवळ एक घटक असल्याची भावना निर्माण झाली. आदिवासी क्षेत्रातील प्रकल्प प्रशासनाच्या सहमतीने योजना कार्यान्वित करण्याचे कोणतेही प्रयत्न केले गेले नाहीत. सबब, आदिवासी उपयोजना कार्यान्वयामध्ये काही त्रुटी आणि वैगुण्य झाली होती. परिणामतः आदिवासी क्षेत्रातील कामामध्ये पुरेशा प्रमाणात गुंतवणूक करण्यात आलेली नाही. राज्यातील (एकूण लोकसंख्येशी तुलना करता) आदिवासी लोकसंख्येमध्ये अद्यापही अशिक्षितता आणि दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणावर आहे, असे दिसून येईल.

आदिवासी उपयोजनेच्या कार्यान्वयनातील वर उल्लेखित त्रुटी आणि वैगुण्ये लक्षात घेता राज्य शासनाने सदर बाब आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रारंभी राज्य नियोजन मंडळापुढे मांडली. या बाबीचा अभ्यास करण्यासाठी श्री.द.म.सुकथनकर, राज्य नियोजन मंडळाचे सदस्य आणि माजी मुख्य सचिव, यांच्या अध्यक्षतेखाली जानेवारी, १९९१ मध्ये राज्य नियोजन मंडळाने एका उपसमितीची नियुक्ती केली. या उपसमितीने जून, १९९२ मध्ये सादर केलेल्या अहवालातील शिफारशी राज्य शासनाने स्विकारल्या. या शिफारशीपैकी एका शिफारशीनुसार आता नियोजन विभाग आदिवासी विकास विभागाला आदिवासी उपयोजनेसाठी विवक्षित नियतव्यय उपलब्ध करून देतो. या नियतव्ययाच्या मर्यादेत आदिवासी उपयोजनेला अंतिम रूप देण्याची जबाबदारी आता आदिवासी विकास विभागाकडे देण्यात आली आहे. आदिवासी उपयोजनेखाली प्राप्त झालेल्या नियतव्ययापैकी ६०% नियतव्यय जिल्हा योजनांसाठी जिल्हा नियोजन समितीला सुपूर्द करण्यात येतो. तसेच उर्वरित ४०% नियतव्यय आदिवासी लोकांच्या गरजा व आवश्यकता विचारात घेवून मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर संबंधित विभागांना उपलब्ध करून देण्यात येतो. आदिवासींना प्रत्यक्ष लाभदायी असलेल्या विभिन्न योजनांवरील व्यय आता आदिवासी विकास विभागातर्फे अंतिमतः निश्चित केला जातो. तसेच आदिवासी विकास विभागातर्फे योजनांची काळजीपूर्वक छाननी करून आदिवासींना लाभदायी न ठरणान्या योजनांवरील भ्रामक व्यय, आदिवासी उपयोजनेमध्ये घेण्याचे टाळले जाते. उदा.राज्य परिवहन, उच्च दाबाच्या विद्युत वाहिन्या इ.बाबी. सदर काम आदिवासी विकास विभागाकडे सोपविण्यात आल्यापासून आदिवासी उपयोजनेचा वार्षिक नियतव्यय पुढीलप्रमाणे आहे :-

(रुपये कोटीत)

वर्ष	राज्य योजना नियतव्यय	अर्थसंकल्पित नियतव्यय	अर्थसंकल्पित नियतव्ययाची टक्केवारी	आ.उ. योजनेचा नियतव्यय	आदिवासी उपयोजनेच्या नियतव्ययाची टक्केवारी	खर्च
१९९३-९४	३८०४.००	३२८४.४४	८६.३४	२६५	८.०७	२६६
१९९४-९५	४४००.००	४०००.३२	९१.९२	३३०	८.२५	२७५
१९९५-९६	६०६२.००	५२७५.८०	८७.०३	४१२.५	७.८२	४१२

वर्ष	राज्य योजना नियतव्यय	अर्थसंकल्पित नियतव्यय	अर्थसंकल्पित नियतव्ययाची टक्केवारी	आ.उ. योजनेचा नियतव्यय	आदिवासी उपयोजनेच्या नियतव्ययाची टक्केवारी	खर्च
१९९६-९७	८२८४.००	७५२०.११	९०.७८	५८८.५८	७.८३	५३५
१९९७-९८	८३२५.००	६२८२.५६	७३.८८	५५०	८.७५	४९८
१९९८-९९	११६००.७३	६४००.००	५५.१७	५६१	८.७७	५२०
९९-२०००	१२१६१.६६	६६४१.८२	५४.६१	५८०.५९	९.००	४६७
२०००-०१	१२३३०.००	५७९८.००	४७.०२	५२५	९.००	४४४
२००१-०२	११७२०.५६	६७५०.००	५७.५९	५६७	९.००	३६६.७७
२००२-०३	११५६२.००	५७०४.०४	४९.३३	५८५	१०.२६	३२३.४२
२००३-०४	१२०५२.५०	७५७८.३८	६२.८८	५५५.७३	७.३३	४५०.२२
२००४-०५	९६६५.२५	९६६५.२५	१००.००	५३०.०४	५.४८	३७६.४६
२००५-०६	११०१४.०३	११०१४.०३	१००.००	९९०.००	८.९९	९२८.५३
२००६-०७	१४८२९.००	१४८२९.००	१००.००	१३८९.००	९.३७	१३२३.०४
२००७-०८	२०२००.००	२०२००.००	१००.००	१७९८.००	८.९०	१६५८.८८
२००८-०९	२५०००.००	२५०००.००	१००.००	२२३८.५०	८.९५	२०२७.४२
२००९-१०	२६०००.००	२६०००.००	१००.००	२३१४.००	८.९०	२१३०.०१
२०१०-११	३७९१७.००	३७९१७.००	१००.००	३३७४.३५	८.९०	२३२३.१५
२०११-१२	४१०००.००	४१०००.००	१००.००	३६९३.५०	९.०१	३१०६.००
२०१२-१३	४५०००.००	४५०००.००	१००.००	४००५.००	८.९	३४०१.००
२०१३-१४	४९०००.००	४९०००.००	१००.००	४३६०.४८	८.९	३९७९.४२
२०१४-१५	५१२२२.५४	५१२२२.५४	१००.००	४८१४.९२	९.४०	४०९०.२१
२०१५-१६	५४९९९.००	५४९९९.००	१००.००	५१७०.००	९.४०	४५६२.५५
२०१६-१७	५६९९७.००	५६९९७.००	१००.००	५३५७.७१	९.४०	४९५७.७१
२०१७-१८ (कार्यक्रमांतर्गत खर्च)	७७१८४.००	७७१८४.००	१००.००	६७५४.००	८.७५	६१६२.९३
२०१८-१९	९५०००.००	९५०००.००	१००.००	८९६९.०५	९.४०	-----

टीप: सन २०१७-१८ पासून योजनांतर्गत व योजनेत्तर खर्चाचे एकत्रिकरण करण्यात आलेले असून त्याऐवजी बांधील खर्च व कार्यक्रमांतर्गत खर्च असे नवीन वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे. तसेच आदिवासी उपयोजनेला "आदिवासी घटक कार्यक्रम" असे संबोधण्यात येत आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना, आरोग्य, रस्ते, ग्रामीण पाणीपुरवठा, मागासवर्गीयांचे कल्याण इ.सारख्या महत्वाच्या उपक्षेत्रासाठी गेल्या ५ वर्षांमध्ये आदिवासी विकास विभागाला खाली दर्शविण्यात आल्याप्रमाणे जादा व्यय उपलब्ध करून देता येणे शक्य झाले आहे.

(रुपये लाखात)

अ.क्र.	उपक्षेत्र	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
१.	प्रधानमंत्री आवास योजना	१८३११.८१	१४४४५.६८	२६१६६.०५	२८४७०.००	२७४६३.७४
२.	रस्ते विकास	६६०३१.५३	५२०१३.८९	५३१२६.५५	४५६४४.००	४९५३९.३९
३.	शिक्षण	३६४१.२१	७०४५.३३	७०१४.५७	१६८८३.८०	१९३११.९३
४.	आरोग्य	२७८०७.२६	२९३१८.६७	२८१८५.८०	२६६९३.०१	२५५०३.१५
५.	ग्रामीण पाणी पुरवठा	१३०२.२३	७३७९.६२	६८०१.८८	७५७०.१५	७४७१.४९
६.	पेसा	-----	२५८५०.००	२६७८८.५९	२६७८८.५९	२६७८८.५९
७.	मागासवर्गीयांचे कल्याण (आ.वि.वि.)	२१२७९३.८१	२७६६०३.७९	२८११८७.७६	४३३४००.९८	४६२२७९.९१

आदिवासींचे जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टीने महत्वाच्या असलेल्या बऱ्याच योजना ह्या जिल्हास्तरीय योजना असल्याने सन २०१८-१९ मध्ये आदिवासी घटक कार्यक्रमाच्या एकूण नियतव्ययापैकी रु.३२०८.१२ कोटी इतका नियतव्यय जिल्हास्तरीय योजनांकरिता जिल्हा नियोजन व विकास परिषदांना देण्यात आला आहे.

२०१८-२०१९ या वर्षासाठी राज्य योजनेसाठी असलेल्या एकूण अर्थसंकल्पित रु.९५०००.०० कोटी नियतव्ययापैकी आदिवासी उपयोजनेसाठी एकूण अर्थसंकल्पित रुपये ८९६९.०५ कोटी एवढा नियतव्यय राखून ठेवण्यात आला आहे, जो राज्य योजनेच्या ९.४ टक्के आहे. या नियतव्ययाची प्रशासकीय विभागनिहाय विभागणी खाली दिल्याप्रमाणे आहे:-

अ.क्र.	विभाग	एकूण	Percentage to total
I.	महसूल व वन विभाग	८१९८.१४	०.९१
II.	कृषी व पदुम विभाग	१९९५९.३७	२.२३
III.	शालेय शिक्षण विभाग	१९३११.९३	२.१५
IV.	नगर विकास विभाग	३१३४.००	०.३५
V.	सार्वजनिक बांधकाम विभाग	४९५३९.३९	५.५२
VI.	जलसंपदा विभाग	५००९.००	०.५६
VII.	उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग	८४१४८.३३	९.३८
VIII.	ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग	६०२८६.३७	६.७२
IX.	सार्वजनिक आरोग्य विभाग	२५५०३.१५	२.८४
X.	वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्य विभाग	११०.०१	०.०१
XI.	आदिवासी विकास विभाग	४६२२७९.९१	५३.२६
XII.	सहकार व वस्त्रोद्योग विभाग	९४३७७.८८	१०.५२
XIII.	उच्च व तंत्र शिक्षण आणि स्वयंरोजगार विभाग	१०००.००	०.११
XIV.	महिला व बालविकास विभाग	१६१३३.६०	१.८०
XV.	पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग	७४७१.४९	०.८३

अ.क्र.	विभाग	एकूण	Percentage to total
XVI.	गृह-परिवहन विभाग	४००.००	०.०४
XVII	कौशल्य विकास विभाग	६३९४.२७	०.७१
XVIII	सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्यता विभाग	१८२२६.००	२.०३
	जिल्ह्यांकरिता वाढीव नियतव्यय (ठोक स्वरूपात)	१५४२२.१८	१.७२
Total		८९६९०५.०२	१००

जिल्हा नियोजन

सुकथनकर समितीने अशी शिफारस केली आहे की, आदिवासी उपयोजनेच्या नियतव्ययाचा मोठा भाग आदिवासींना प्रत्यक्ष लाभ देणाऱ्या स्थानिक योजनांसाठी दिला पाहिजे. उदा.लहान पाटबंधाऱ्याच्या योजना, मृद आणि जलसंधारण, ग्रामीण पाणीपुरवठा, जोड रस्ते, माता व बाल आरोग्य इत्यादी योजनांना प्राथम्याने निधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. अशाप्रकारच्या योजनांचे जिल्हास्तरीय योजनांमध्ये वर्गीकरण केलेले आहे. आदिवासी उपयोजना २०१८-१९ मध्ये स्थानिक योजनांना अधिकाधिक नियतव्यय उपलब्ध करून देण्याबाबत जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आला आहे. अशाप्रकारे सन २०१८-२०१९ मधील एकूण रु.८९६९०५.०० लाखापैकी रु.३०५३८९.९८ लाख नियतव्यय जिल्हास्तरीय योजनांसाठी प्रस्तावित केला आहे व रु. ५९१५१५.०४ लाख नियतव्यय राज्यस्तरीय योजनांसाठी ठेवण्यात आलेला आहे.

आदिवासी उपयोजनेचे पुनर्विलोकन करता असे दिसून आले की, जिल्हा नियोजन विकास समित्यांना आदिवासींशी निगडित कुपोषण, आरोग्य, शैक्षणिक मागासलेपण, बेरोजगारी या समस्यांकरिता पुरेसा नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यास काही मर्यादा येत होत्या. हाच निष्कर्ष राज्य नियोजन मंडळाचे सदस्य डॉ.जयंत पाटील यांच्या अध्यक्षतेखालील स्थापन केलेल्या समितीने काढला आहे. या समितीने मागासवर्गीयांचे कल्याण, आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा, विद्युत विकास, रस्ते, लघुपाटबंधारे या आदिवासींना खरोखरच लाभदायक ठरणाऱ्या उपविकास क्षेत्राला प्राथम्याने नियतव्यय उपलब्ध करून देण्याची शिफारस केलेली आहे. डॉ.जयंत पाटील समितीच्या शिफारशीच्या अनुषंगाने राज्य शासनाने सन २०१८-१९ साठी जिल्हा आदिवासी घटक कार्यक्रमाचा नियतव्यय पुढील महत्वाच्या उप क्षेत्रामध्ये विहित टक्केवारीने उपलब्ध करून देण्याचा निर्णय घेतला आहे. सन २०१४-२०१५ पासून जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजना प्रारूप आराखडा तयार करतांना नाविन्यपूर्ण योजनेकरिता जिल्हाकरिताच्या एकूण नियतव्ययाच्या २ टक्के नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे. सन २०१८-१९ पासून जिल्हा वार्षिक योजनेतर्गत विशेष क्षेत्रनिहाय नियत व्यय वाटप करण्यासाठी खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आलेले आहे.

अ.क्र.	उपक्षेत्र	नियतव्ययाची टक्केवारी
१.	मागासवर्गीयांचे कल्याण (आ.वि.वि.)	किमान ४३%
२.	गाभा घटक	किमान ४०%
३.	बिगर गाभा घटक	कमाल १५%
४.	नाविन्यपूर्ण योजना	कमाल २%
एकूण		१०० %

आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत मुख्य उपघटकाकांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	क्षेत्र /गट	उपक्षेत्र
१.	विशेष क्षेत्र	मागासवर्गीयांचे कल्याण (आ.वि.वि.)
२.	गाभा घटक	कृषि व फलोत्पादन, पशुसंवर्धन,मत्स्यव्यवसाय
		ग्रामीण विकास
		शिक्षण (तंत्रशिक्षण/औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थासह), क्रीडा व युवक कल्याण,

अ.क्र.	क्षेत्र /गट	उपक्षेत्र
		उच्च व तंत्रशिक्षण, कौशल्य विकास
		ग्रामीण पाणीपुरवठा
		आरोग्य
		महिला व बालविकास, पोषण, अंगणवाडी बांधकाम
		जलसंधारण / लघुपाटबंधारे
३.	बिगर गाभा घटक	नगर विकास
		वन पर्यटन
		सहकार व वस्त्रोद्योग
		वैद्यकीय शिक्षण
		उद्योग, उर्जा, रस्ते व जलसंपदा

रस्ते बांधकाम या उपक्षेत्रासाठी सन २०१८-१९ या वर्षी एकूण रु.४९५३९.३६ लाख एवढ्या भरीव रक्कमेची तरतूद करण्यात आली असून यापैकी जिल्हास्तरावरून रु.१९५३०.३६ लाख इतकी तरतूद उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे.

आदिवासीमध्ये प्रचंड प्रमाणावर असलेली निरक्षरता लक्षात घेऊन आदिवासी क्षेत्रामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. ज्या गांवांमध्ये शाळा नसतील त्या गांवांमध्ये नवीन शाळा सुरु करणे, वर्गखोल्याचे बांधकाम करणे, शिक्षकांची नेमणूक करणे, मुलींना शाळेमध्ये यायला लावणे, विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन देणे इत्यादीसारख्या निरनिराळ्या शिक्षण योजना राबविण्यासाठी या महत्वाच्या क्षेत्रासाठी एकूण रु. १९३११.९३ लाख एवढी तरतूद करण्यात आलेली आहे.

संनियंत्रण व पुनर्विलोकन

आदिवासी विभागामध्ये या योजनांचे प्रभावी कार्यान्वयन करण्यासाठी त्या संबंधात अविरतपणे संनियंत्रण व पुनर्विलोकन करण्याची आवश्यकता आहे. म्हणून शासनाने २९ प्रकल्पस्तरीय कार्यान्वयन समित्यांची स्थापना केलेली आहे. मा.विधान सभेचा आदिवासी सदस्य या समितीचा अध्यक्ष असतो. त्या प्रकल्प क्षेत्रात जर आणखी विधानसभा /विधान परिषदेचे आदिवासी सदस्य असतील त्यांनाही अन्य आदिवासी सदस्य म्हणून या समितीवर नियुक्त करण्यात येईल. अपर आयुक्त, आदिवासी विकास हे उपाध्यक्ष असतील. प्रकल्प क्षेत्रातील आदिवासी संसद सदस्य हे विशेष आमंत्रित असतील. जिल्हा परिषदेचे समाज कल्याण सभापती आणि महिला व बालकल्याण समितीचा अध्यक्षही विशेष आमंत्रित असतील. पंचवार्षिक योजनेतील आणि आदिवासी उपयोजनेतील योजनांचा कार्यान्वयाच्या प्रगतीचे पुनर्विलोकन करणे हे या समितीचे मुख्य कार्य असेल. प्रकल्पस्तरावरील योजना तयार करताना नियोजन प्रक्रियेमध्येही या समितीचा सहभाग असतो. निर्मिती प्रक्रिया आणि कार्यान्वयन या दोन्ही टप्प्यांवर या समितीमार्फत आदिवासींचा सहभाग निश्चित होतो.

सन २०१४ मध्ये आदिवासी उपयोजनेच्या अंमलबजावणीमधील अडचणी व त्रुटीचा अभ्यास करण्यासाठी तसेच बदल करण्यासाठी श्री.पी.डी.करंदीकर, सेवानिवृत्त (भाप्रसे) यांच्या अध्यक्षतेखाली पुनर्विलोकन समिती गठीत करण्यात आली आहे. आदिवासी लोकसंख्येच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या निर्देशकांत सुधारणा करणे, नियोजन व अर्थसंकल्पीय पध्दतीमध्ये बदल सुचविणे, आदिवासी विकासाच्या योजना व कार्यक्रम यांचा आदिवासी विकासावर परिणाम/प्रभाव मोजण्यासाठी नव्या पध्दती सुचविणे इत्यादीबाबत समिती अहवाल सादर करणार आहे.

***

प्रकरण - २ पीक संवर्धन

महाराष्ट्रातील सुमारे ८५ टक्के आदिवासी लोकसंख्या ही शेती व्यवसायात गुंतलेली आहे. त्यापैकी ४० टक्के आदिवासी शेतकरी असून ४५ टक्के आदिवासी शेतमजूर आहेत, म्हणून आजही आदिवासींची अर्थव्यवस्था ही कृषी व संलग्न व्यवसायावर प्रामुख्याने अवलंबून आहे असे आढळते. बहुसंख्य आदिवासी कुटुंबे ही त्यांच्या उत्पादनाचे व व्यवसायाचे मुख्य साधन म्हणून शेती व्यवसायावर अवलंबून असली तरी अपुरे तंत्रज्ञान व उत्पादनाची अपुरी साधने ही आदिवासींच्या शेतीची ठळक वैशिष्ट्ये लक्षात घेता आदिवासी क्षेत्रात विविध पीकांचे फार मोठे उत्पादन होऊ शकत नाही. याचबरोबर आदिवासी क्षेत्रात सिंचन सुविधा सुध्दा अत्यंत मर्यादित प्रमाणात आहे.

सन २०००-०१ च्या जनगणनेद्वारे उपलब्ध झालेल्या सांख्यिकीय माहितीनुसार राज्यात एकूण १२१.०४ लाख जमीनधारक असून त्यांनी एकूण १९९.१५ लाख हेक्टर जमीन धारण केलेली आहे. त्यापैकी ७.७७ लाख आदिवासी जमीनधारक असून त्यांनी (एकूण जमीन धारकाच्या ७ टक्के) १५.३४ लाख हेक्टर जमीन धारण केलेली आहे. त्याचे प्रमाण ७.७० टक्के एवढे आहे. या ६.७८ लाख आदिवासी जमीनधारकांपैकी ७.६३ लाख आदिवासी हे अनुक्रमे व्यक्तीगत जमीनधारक (९८.१८ टक्के) असून ०.१४ लाख हे आदिवासी संयुक्त जमीनधारक आहेत. त्याचे प्रमाण १.८२ टक्के एवढे आहे. या जमीनधारकांनी धारण केलेले क्षेत्र हे अनुक्रमे १३.५७ लाख हेक्टर (९८.१८ टक्के) व ०.३७ लाख हेक्टर (१.८२ टक्के) एवढे आहे.

पीक संवर्धन यासाठी जिल्हास्तरीय योजनांसाठी सन २०१८-२०१९ मध्ये रु.९२८१.०९ लाख व राज्यस्तरीय योजनांसाठी रु.५२१५.४२ लाख इतका नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे व पीक संवर्धनाखालील योजनानिहाय तपशील पुढील परिच्छेदात देण्यात येत आहे.

आदिवासी शेतकरी कुटुंबांना दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्याकरिता अर्थसहाय्य - (उस लागवडीकरिता द्यावयाच्या सहाय्यासह)

राज्यातील सुमारे ८८ टक्के आदिवासी लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील आहे. यास्तव या योजनेद्वारे ज्या आदिवासी शेतकऱ्यांचे वार्षिक उत्पन्न रु.२५,००० पर्यंत आहे, त्यांना अर्थसहाय्य देण्यात येते. आदिवासींच्या शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ होण्यासाठी सहाय्यभूत ठरणाऱ्या विभिन्न बाबींसाठी या योजनेखाली अनुदान दिले जाते. सुधारित पध्दतीनुसार प्रती आदिवासी कुटुंबांना विभिन्न बाबींवर उपलब्ध होणारे अर्थसहाय्य खालील प्रमाणे आहे.

अ. क्र.	बाब	कमाल अनुदान (रुपये)	अनुदान मर्यादेची टक्केवारी
१.	जमीन विकास कामे	४९०००	१००
२.	निविष्टांचे वाटप	५०००	१००
३.	रोपसंरक्षक साधने आणि सुधारित शेती अवजारे	१००००	१००
४.	जुन्या विहिरींची दुरुस्ती	३००००	१००
५.	इनवेल बोअरिंग	२००००	१००
६.	बैल जोडीचा पुरवठा	३००००	१००
७.	बैल गाड्यांचा पुरवठा	१५०००	१००
८.	३०० मीटर पाईप लाईन	२००००	१००
९.	पंपसंच	२००००	१००
१०.	नवीन विहिरी	७०००० ते १०००००	१००
११.	परसबाग	२००	१००

अ. क्र.	बाब	कमाल अनुदान (रुपये)	अनुदान मर्यादेची टक्केवारी
१२.	तुषार/ठिबक सिंचन संच पुरवठा	२५०००	१००
१३.	शेततळे	३५०००	१००

लाभार्थीना त्यांच्या गरजेप्रमाणे एका किंवा अधिक बाबींचा लाभ घेता येतो. तथापि, हे अर्थसहाय्य फक्त रु. ५०,००० पर्यंत मर्यादित नवीन विहिरींच्या लाभाशिवाय आहे. नवीन विहिरीकरिता रु.७०००० ते रु.१०००००/- अनुदान मर्यादा आहे.

***

प्रकरण-३

फलोत्पादन

फलोत्पादन हा आदिवासींसाठी कृषी क्षेत्रांशी संलग्न असलेला आदिवासींना उत्पन्नदायी ठरणारा महत्वाचा कार्यक्रम आहे. फलोत्पादनाच्या इतर लाभांबरोबरच त्यातून भरीव रोगांकार क्षमतासुध्दा निर्माण केली जाऊ शकते. त्याचप्रमाणे जमिनीची धूप रोखण्यासाठी व पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी देखील याची मदत होते. रोजगार हमी योजनेखाली राज्य शासनाने फलोत्पादनाचा एक नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे. लहान व सीमांकित आदिवासी शेतकऱ्यांना या योजनेखाली १०० टक्के अनुदान देण्यात येते. रोजगार हमी योजनेशी संलग्न कोरडवाहू बागायतीचा विकास करणे हा या योजनेचा हेतू आहे.

फलोत्पादन विकासासाठी सन २०१८-१९ मध्ये आदिवासी उपयोजनेसाठी जिल्हास्तरीय योजनांसाठी रु. ६३.५० लाख व राज्यस्तरावरून रु. ६८१.१६ लाख एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे. आदिवासी क्षेत्रामध्ये राबविल्या जाणाऱ्या फलोत्पादन विकासाच्या जिल्हास्तरीय कार्यक्रमांचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे :-

फलोत्पादन रोप संरक्षण :- ही योजना संपूर्णपणे राज्यपुरस्कृत झाली आहे. फळबागांचे, पिकांचे कीटक व रोगांपासून संरक्षण करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. कीटक व रोगांपासून फळबागांचे रोप संरक्षण उपायाद्वारे नियंत्रण करण्याकरिता ५० टक्के अनुदान या योजनेद्वारे शेतकऱ्यांना दिले जाते.

***

प्रकरण - ४

मृद व जलसंधारण

अविरतपणे कृषी उत्पादन मिळावे म्हणून मृद संधारणाचा मूलभूत कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे. जमिनीमधून प्राप्त होणाऱ्या साधन संपत्तीमध्ये त्यामुळे कायमस्वरूपी सुधारणा होते व जमिनीमधील आर्द्रताही दिर्घकाळपर्यंत टिकाव धरू शकते. राज्याच्या कृषी उत्पादनापैकी ८० ते ८५ टक्के उत्पादन पर्जन्याश्रयी क्षेत्रातील असते. लागवडीखालील एकूण क्षेत्रांपैकी केवळ ३० टक्के क्षेत्रांमध्येच पाटबंधाऱ्यांच्या पाण्याची सोय केली जाऊ शकत असल्याने पावसाच्या पाण्यावर केली जाणारी शेती ही वैज्ञानिक पध्दतीने केली जाणे ही बाब सर्वाधिक महत्वाची आहे. त्याशिवाय, पाटबंधाऱ्याखालील एकूण संभाव्य क्षेत्रापैकी केवळ ४० ते ५० टक्के क्षेत्र हे भूपृष्ठावरील पाटबंधाऱ्यांच्या पाण्याखाली येते आणि उर्वरित क्षेत्राच्या बाबतीत भूजल संपत्तीचा अधिकाधिक वापर करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. पाणलोट क्षेत्राचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन केल्याने भूपृष्ठावरून वाहून जाणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण कमी होईल व जमिनीत पाणी झिरपण्याची व त्याचप्रमाणे पाणी पुनः पुनः येण्याची क्षमता वाढू शकेल. एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रमाखाली मृद व जलसंधारण विषयक पुढील कामे हाती घेण्यात आली आहेत.

(१) समतल/श्रेणीबद्ध बांध - झाडाझुडुपांचे (व्हेजिटेटिव्ह) बांधांसह (२) बांधबंदिस्ती (३) समतल व्हेजिटेटिव्ह की लाईन्स (४) नालाबांध (मातीचे/सिमेंटचे/नालाट्रेनिंग) (५) ब्रशवुड धरणे (६) झाडाझुडुपांच्या बांधांसह मातीचे बांधकाम (७) दगडी बांध (८) अपवाहन बंधारे (९) वळणावरील बंधारे (१०) भूमिगत बंधारे (११) लाईव्ह चेक धरणे (१२) शेततळे.

१. आदिवासी क्षेत्रामध्ये सिंचनाच्या तुटपुंज्या सोयी असल्यामुळे तेथील आदिवासी प्रामुख्याने पर्जन्याश्रयी शेती व्यवस्थेवर अवलंबून असतात. विद्यमान शेती पध्दतीत सुधारणा करण्याकरिता पाणलोट विकास कार्यक्रम हा सर्वथा निर्णायक स्वरूपी कार्यक्रम आहे. संपूर्ण जमीन सिंचनाखाली आणण्यामधील मर्यादा लक्षात घेता पर्जन्याश्रयी शेती पध्दतच कृषी उत्पन्नात निर्णायक राहिल. यास्तव, या पध्दतीत सुधारणेकरिता उपाय योजना करणे हे इतर कार्यक्रमाबरोबरच पाणलोट विकास कार्यक्रमाशी योग्य समन्वय साधून त्याच्या एकात्मिकृत पध्दतीचा अंगीकार करण्याचे शासनाने ठरविले आहे.

२. "मृद व जलसंधारण" या उपक्षेत्रासाठी २०१८-२०१९ या वर्षी जिल्हास्तरीय योजनांसाठी रु. ५२८२.१६ लाख व राज्यस्तरीय योजनांसाठी रु.३०७०.०० लाख इतका नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे.

***

प्रकरण - ५

पशुसंवर्धन

आदिवासींच्या दृष्टीने पशुसंवर्धन कार्यक्रम हा अतिशय महत्वाचा असा कार्यक्रम आहे. हा कार्यक्रम आदिवासींना केवळ उत्पन्नाचे दुय्यम साधन द्यावे एवढ्या पुरताच मर्यादित नसून त्यापासून त्यांना सकस आहारसुद्धा मिळू शकतो. आदिवासी क्षेत्रात पशु संपत्ती ही मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहे. पशुधन व म्हशी यांचे प्रमाण आदिवासी क्षेत्रात अनुक्रमे सुमारे २७ टक्के व १९ टक्के इतके आहे. तसेच शेळा मेंढ्यांचेही प्रमाण बरेच मोठे असून त्यांचे प्रमाण अनुक्रमे सुमारे ११ व २२ टक्के इतके आहे. त्याचप्रमाणे सुमारे २५ टक्के कुक्कुटसंख्या सुद्धा आदिवासी क्षेत्रामध्ये आहे. तथापि, पशु विकासाची वाढ खुंटल्यामुळे दूध, अंडी, मांस यांचे उत्पादन कमी आहे. तेव्हा पशुसंवर्धन विभागाचे कार्यक्रम सदर उत्पन्नात वाढ होण्याच्या हेतूने आखण्यात येत असून त्यामध्ये पशु संगोपन, पशु आरोग्य व इतर मूलभूत मुबलक सोयी निर्माण करणे इत्यादी बाबींचा समावेश आहे. अशारितीने पशुधन उतपादनामध्ये वाढ झाल्यामुळे आदिवासी क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील व त्यामुळे आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीमध्ये तसेच पोषण विषयक दर्जामध्ये वाढ होण्यास मदत होईल आणि हा हेतू साध्य करण्यासाठी पशुसंवर्धन कार्यक्रमाखाली विविध योजना हाती घेण्यात आल्या आहेत. या उपशिर्षासाठी सन २०१७-२०१९ करिता रु. ३७२१.०९ लाख जिल्हास्तरावरून व रु.८००.०० लाख राज्यस्तरावरून इतकी तरतूद केली आहे.

(१) **पशु वैद्यकीय केंद्राची स्थापना करणे** : पशु वैद्यकीय दवाखाना श्रेणी-१ ही ग्राम पातळीवरील संस्था असून या संस्थेद्वारे आदिवासी क्षेत्रातील पशुधनांना लागणाऱ्या आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. या व्यतिरिक्त संकरित पैदास निर्मितीचा कार्यक्रम राबविण्यासाठी कृत्रिम रेतन पुरविण्याची सुविधासुद्धा या ठिकाणी उपलब्ध असते. प्रत्येक पशु वैद्यकीय दवाखाना श्रेणी-१ मध्ये एक पशुधन विकास अधिकारी व एक परिचर एवढा कर्मचारी वर्ग असतो. आदिवासी क्षेत्रामध्ये एकूण २३० पशु प्रथमोपचार केंद्रे असून त्याद्वारे या भागात पशु वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध केल्या जातात. एक पशु वैद्यकीय दवाखाना श्रेणी-१, ५ ते १० खेड्यांसाठी असून त्या ठिकाणी पशुधनांना लागणाऱ्या सर्व सुविधा म्हणजे आजारी पशुधनांना औषधोपचार, साथीच्या प्रतिबंध लसी टोचणे, कृत्रिम रेतन पुरविणे तसेच वळूचे खच्चीकरण इ. सुविधा पुरविण्यात येतात.

आतापर्यंत राज्याच्या आदिवासी क्षेत्रात ११३ पशु वैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ स्थापन करण्यात आले आहेत. २०१८-१९ या वर्षात पशुवैद्यकीय दवाखाने श्रेणी-१ स्थापना करणे या योजनेसाठी रु.५.०० लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

(२) **पायांच्या व तोंडाच्या रोगांचे नियंत्रण करणे** : पशुंना तोंडाचे व पायाचे साथीचे रोग होतात. परिणामी, दुधाळ जनावरांच्यादूध देण्याच्या क्षमतेवर व गाड्या ओढणाऱ्या बैलांच्या कार्यक्षमतेवर विपरित परिणाम होतो. त्यामुळे जनावरांना या रोगाचा प्रादुर्भाव टाळण्यासाठी नियमितपणे लसीकरण करणे आवश्यक असल्यामुळे हाताच्या

व पायाच्या रोगांची लस पुरविण्यासाठी आदिवासी लाभार्थींना १०० टक्के अनुदानावर हया सुविधा दिल्या जातात. ही योजना सर्व पशुवैद्यकीय दवाखाने व पशु प्रथमोपचार केंद्रांमध्ये राबविली जाते. या ठिकाणी आदिवासींच्या पैदाशीच्या गुरांना वर्षभर लसीचे दोन डोस विनामूळय टोचून त्यांना रोगप्रतिबंधक केले जाते.

(३) **पशु वैद्यकीय दवाखाने/पशु प्रथमोपचार केंद्रे बांधणे/पशु वैद्यकीय सर्व चिकित्सालयाचे बांधकाम :** आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामध्ये स्थापन करण्यात आलेली बहुतेक पशु वैद्यकीय दवाखाने व पशु प्रथमोपचार केंद्रे ही एकतर भाड्याच्या इमारतीत अथवा ग्राम पंचायतीने उपलब्ध करून दिलेल्या जागी आहेत. तेव्हा आदिवासी क्षेत्रात सुलभ सेवेच्या दृष्टीने तसेच नित्य कामाच्या वेळेनंतरही पशु वैद्यकीय सेवा उपलब्ध होण्यासाठी पशु वैद्यकीय दवाखाने व पशु प्रथमोपचार केंद्रे बांधण्याची योजना राबविण्यात येतच आहे.

आतापर्यंत ३६ केंद्राची बांधकामे प्रगती पथावर आहेत. २०१८-१९ च्या आदिवासी उपयोजनेमध्ये या कार्यक्रमासाठी रु. ८००.२१ लाख एवढा एकूण नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

२. **पशु व महिष विकास :** या विकास शिर्षाखाली २०१८-१९ मध्ये पुढील योजनांसाठी रु.४३.२५ लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

आदिवासी उपयोजनेच्या कार्यक्षम व उपयुक्त अंमलबजावणीकरीता राज्यस्तरावरून जिल्हास्तरावर नव्याने वर्ग करण्यात आलेल्या योजना :-

१. **नाविन्यपूर्ण योजनेतर्गत दुधाळ संकरीत गायी/म्हशींचे गट वाटप करणे :-** राज्याच्या दूध उत्पादनामध्ये वाढ करण्याबरोबरच ग्रामीण भागातील शेतकरी व पशुपालकांना अर्थोर्जनाचे व स्वयंरोजगाराचे साधन उपलब्ध करून देण्यासाठी लाभार्थींना एकूण ६ संकरीत गायी/६ दुधाळ म्हशींचे गट वाटप करण्यात येणार आहेत. सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थींना गट किंमतीच्या ५० टक्के अनुदान आणि अनुसूचित जाती व जमातीच्या लाभार्थींना प्रकल्प खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील व अनुसूचित जाती/जमातीच्या लाभार्थींना अनुक्रमे १० टक्के व ५ टक्के एवढा निधी स्वतः उभारणे व उर्वरित रक्कम अनुक्रमे ४० टक्के व २० टक्के बँकेकडून कर्जरूपाने उपलब्ध करून घ्यावयाची आहे. सन २०१८-१९ मध्ये या योजनेतर्गत आदिवासी लाभार्थींसाठी रु. ४१२.३२ लक्ष इतकी तरतूद प्रस्तावित करण्यात आलेली आहे.
२. **नाविन्यपूर्ण योजनेतर्गत अंशतःठाणबध्द पध्दतीने शेळी पालनाद्वारे शेतक-यांना पूरक उत्पन्न मिळवून देणे :** अंशतः ठाणबध्द पध्दतीने शेळी पालनाद्वारे राज्याच्या मांस व मांसजन्य पदार्थांच्या उत्पादनामध्ये वाढ करण्याबरोबरच ग्रामीण भागातील शेतकरी व पशुपालकांना अर्थोर्जनाचे व स्वयंरोजगाराचे पूरक साधन उपलब्ध करून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेतर्गत १० शेळ्या व १ बोकड यांचे गट वाटप करण्यात येणार आहेत. सर्वसाधारण प्रवर्गातील लाभार्थींना गट किंमतीच्या ५० टक्के अनुदान आणि अनुसूचित जाती व जमातीच्या लाभार्थींना प्रकल्प खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात येणार आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गातील व अनुसूचित जाती/जमातीच्या लाभार्थींना अनुक्रमे १० टक्के व ५ टक्के एवढा निधी स्वतः उभारणे व उर्वरित रक्कम अनुक्रमे ४० टक्के व २० टक्के बँकेकडून कर्जरूपाने उपलब्ध करून घ्यावयाची आहे. या योजनेतर्गत पश्चिम महाराष्ट्र, खानदेश आणि मराठवाडा विभागातील जिल्ह्यांमध्ये उस्मानाबादी आणि संगमनेरी या जातीच्या तर कोकण व विदर्भ विभागातील जिल्ह्यांमध्ये स्थानिक हवामानामध्ये तग धरणा-या शेळ्या व बोकड यांचे गटांचे वाटप करण्यात येणार आहे. सन २०१८-१९ मध्ये या योजनेतर्गत आदिवासी लाभार्थींसाठी रु. ३६९.२२ लक्ष इतकी तरतूद प्रस्तावित करण्यात आलेली आहे.
३. **राज्यात कंत्राटी पध्दतीने मांसल कुक्कुट पक्षीपालन व्यवसाय सुरु करणे :-** राज्यात कुक्कुट मांस उत्पादनास मोठा वाव आहे. ज्या जिल्ह्यांमध्ये सध्या कुक्कुट पालन/ कुक्कुट मांस उत्पादन करण्याचा व्यवसाय अद्यापही रुजलेला व वाढलेला नाही. तेथे कंत्राटी पध्दतीने सदरचा व्यवसाय करण्यासाठी लाभार्थींना कुक्कुट पक्षी, खाद्य व पाण्याची भांडी या मुलभूत सुविधा उभारण्याकरिता ५० टक्के अनुदान देण्याचे ठरविण्यात आले आहे. त्याच प्रमाणे कंत्राटदार व्यावसायिक कंपनीला प्रत्येक युनिट मागे कंपनीच्या या अनुषंगाने आवश्यक पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी रु. १.०० लक्ष यानुसार अनुदान देण्यात

येईल. प्रकल्प खर्चाच्या उर्वरित खर्चापैकी १० टक्के एवढा निधी लाभार्थीने स्वतः उभारावयाचा असून, उर्वरित ४० टक्के निधी बँकेकडून कर्जाद्वारे मंजूर करून घ्यावयाचा आहे. योजनेस शासनाची प्रशासकीय मंजूरी प्राप्त अर्थसंकल्पीय तरतूद लवकरच प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. सन २०१८-१९ मध्ये या योजनेतर्गत आदिवासी लाभार्थीसाठी रु. ३०५.९८ लक्ष इतकी तरतूद प्रस्तावित करण्यात आलेली आहे.

***

प्रकरण - ६

मत्स्यव्यवसाय

आदिवासी क्षेत्रात भूजल मत्स्य व्यवसायासाठी नदी, नाले, डोंगरातील छोटे प्रवाह ही साधने आहेत. आदिवासी क्षेत्रात मोठे व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प घेण्यात आल्यामुळे मोठ्या संख्येने जलाशये निर्माण झालेली आहेत. मत्स्य व्यवसाय विकासासाठी आदिवासी क्षेत्रामध्ये जलाशय व तलावाच्या रूपाने सुमारे ९७००० हेक्टर जल स्तर उपलब्ध आहे. आदिवासी क्षेत्रामध्ये मुख्यतः किनारा नसलेल्या जिल्हयामध्ये आदिवासी लोकांचा मच्छिमारी व्यवसाय हा अर्धवेळ असतो. तसेच आदिवासींचा हा व्यवसाय परंपरागत पध्दतीने छोटे प्रवाह, नाले व हंगामी नद्यापर्यंत मर्यादित असतो. मूलतः आदिवासींनी पकडलेल्या मासळीतून स्वतःची गरज भागवून शिल्लक राहिलेली मासळी ते बाजारात विकतात. आदिवासींची मच्छिमारीची पध्दतही खूप जुनी आहे. उदा. कापडाच्या सहाय्याने मच्छिमारी, जलाशयामध्ये मच्छिमारी करण्याच्या नवीन पध्दती राबविल्यामुळे मच्छिमार मत्स्योत्पादन करण्यासाठी व उपजिविकेसाठी मानव निर्मित जलाशयाचा वापर करू लागले आहेत.

सन २०१८-२०१९ मध्ये आदिवासी उपयोजनेकरिता मत्स्यव्यवसाय योजनांसाठी रु.१९७.११ लाख इतक्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे. मत्स्य व्यवसाय योजनेतील मुख्य लाभार्थी हे राज्यातील परंपरागत मच्छिमारी करणारे मच्छिमार आहेत. ते मागासलेले असले तरीही अनुसूचित जमातीमध्ये त्यांचा समावेश करण्यात येत नाही. एकाच जलाशयासाठी परंपरागत मच्छिमार व इतर आदिवासी मच्छिमार यांचेमध्ये वाद निर्माण होणार नाही, अशाप्रकारे मत्स्यव्यवसाय योजना राबविण्यात आल्या पाहिजेत.

२. आदिवासी उपयोजने अंतर्गत २०१७-२०१८ मध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या काही महत्वाच्या योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

१). **मत्स्यबीज उत्पादन** - अवरुध्दपाण्यातील मत्स्योत्पादन वाढविण्यासाठी संकरित माशांचे मत्स्यबीज खूप महत्वाचे आहे. राज्यात एकूण ३ लक्ष हेक्टरसाठी आवश्यक असलेला मत्स्यबीज साठा ६० कोटी एवढा असून आदिवासी क्षेत्रासाठी एकूण १० कोटी मत्स्यबीजाची गरज आहे. तथापि, राज्यात केवळ ३० कोटी मत्स्यबीज साठा तयार होतो. परिणामी, मत्स्यबीज उत्पादनात लक्षणीय घट दिसून येते. या संदर्भात स्वयंपूर्णता येण्यासाठी आदिवासी क्षेत्रात सध्या आस्तित्वात बसलेल्या केंद्राची वाढ करण्याचे प्रस्तावित केले आहे. या योजनेसाठी २०१८-२०१९ साठी रु. ४४.५० लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

२. **अवरुध्द पाण्यात मत्स्यसंवर्धन** - ह्या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे उपलब्ध जलक्षेत्राचा वापर जास्तीत जास्त मत्स्यपालनासाठी करणे हा होय. ह्या योजनेखाली सहकारी संस्थांना तसेच स्थानिक संस्थांना बीज संचयनासाठी बीजाचा सवलतीच्या दरात पुरवठा करण्यात येतो. त्याचप्रमाणे संवर्धन तळ्याचे बांधकाम, खाद्य तसेच खतांची खरेदी यावर अनुदान देण्यात येते. मत्स्योत्पादन वाढविणे व ग्रामीण आदिवासींना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. २०१८-२०१९ मध्ये या योजनेसाठी रु. ३.९५ लाख इतक्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

३. **मच्छिमार सहकारी संस्था विकास** - मच्छिमार सहकारी संस्थांच्या कामात सुधारणा करण्याची गरज आहे. तसेच त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्याचीही गरज आहे. म्हणून आदिवासी क्षेत्रातील संस्थांना या योजनेखाली व्यवस्थापकीय अनुदान व भागभांडवल या स्वरूपात अर्थसहाय्य देण्यात येते. हे अर्थसहाय्य सदरहू संस्था स्थापन करण्यात आल्यापासून पहिल्या ५ वर्षांपर्यंत देण्यात येते. तसेच संस्थांना देण्यात आलेल्या भागभांडवलाच्या

रकमेची ५० टक्के वसुली १० वर्षानंतर व उरलेल्या ५० टक्के भागभांडवल रकमेची वसुली १५ वर्षानंतर करण्यात येते. या योजनेसाठी २०१८-२०१९ मध्ये रु. ०.८० लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

४. **मासेमारी साधनांच्या खरेदीसाठी अर्थसहाय्य** - या योजनेखाली नायलॉन सूत/जाळी, लहान नौका इत्यादी साधनांच्या खरेदीवर अर्थसहाय्य देण्यात येते. या योजनेखाली सन २०१८-२०१९ मध्ये रु.४८.७४ लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

५. **मत्स्य संवर्धन विकास यंत्रणा स्थापन करणे** :- या योजनेकरिता सन २०१८-२०१९ साठी रु.५.०० लाख इतका नियतव्यय मंजूर करण्यात आलेली आहे. सदर योजना केंद्रपुरस्कृत योजना असून योजनेतील केंद्र हिस्सा ६० टक्के व राज्य हिस्सा ४० टक्के आहे.

अशाप्रकारे २०१८-२०१९ च्या आदिवासी उपयोजनेत मत्स्यव्यवसायासाठी रु. १९७.११ लाख एवढ्या एकूण नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

***

प्रकरण - ७

वने

राज्यातील बहुसंख्य आदिवासी विशेषतः ठाणे, नाशिक, धुळे, जळगांव, नांदेड, अमरावती, गडचिरोली आणि चंद्रपूर या जिल्हयातील आदिवासी हे वन क्षेत्राभोवती व जवळपास राहतात. राज्यात एकूण ६३८६७ चौ.कि.मी. भूभाग वनव्याप्त असून हा भाग राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या २१ टक्के एवढा आहे व यापैकी ३१२७७ कि.मी. म्हणजे ४९ टक्के क्षेत्र आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात येते. सबब, आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात वनविषयक कामे महत्वाची भूमिका बजावतात. हया कामामध्ये मुख्यत्वे मुख्य व गौण वनोत्पादने घेणे, वनीकरण आणि रोपांची लागवड, वन्य पशुजीवन आणि निसर्ग संवर्धन, संरक्षण इत्यादी कामाचा समावेश होतो. वनात मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असलेली वनोत्पादने वन विभाग, जंगल कामगार सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, वन विकास महामंडळ इत्यादी मार्फत पुरविला जाणारा रोजगार इत्यादीद्वारे उपलब्ध होणाऱ्या रोजगारावर आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. म्हणून आदिवासी निरनिराळ्या वन विषयक योजनांवर कामे करून मजुरी कमवितात. तसेच वन विभागामार्फत लाकूड कटाई संदर्भात देण्यात येणारे प्रशिक्षण घेऊन आदिवासी आपल्या कौशल्यात व मिळकतीत भर घालतो.

२. पूर्वी आदिवासींच्या अज्ञान व अशिक्षितपणामुळे त्यांचे वन कंत्राटदाराकडून शोषण केले जात होते म्हणून आदिवासींना शोषणमुक्त करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने वेगवेगळे अधिनियम तयार केलेले आहेत. उदा. महाराष्ट्र अनुसूचित जमातीच्या भोगवटादाराच्या मालकीच्या झाडांची विक्री करणे (विनियमन) अधिनियम, १९६९ महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ महाराष्ट्र वनोपजाचे (व्यापाराचे नियमन) अधिनियम तसेच वन विभाग स्थानिक तलाठयाच्या मदतीने भोगवटादाराच्या जमिनीची सीमारेषा निश्चित करून विक्री करावयाच्या झाडांची यादी तयार करतो त्यामध्ये झाडांची जात, एकूण प्राप्त होणारा माल इत्यादी तपशील असतो. चिन्हांकित झाडे तोडणे, परिवर्तित करणे, वाहतूक आणि विक्री करणे ही कामे विभागांतर्गत करून भोगवटदाराला विक्री प्रक्रियेचा खर्च वजा जाता उर्वरित रक्कम अदा केली जाते. १९७६ च्या अधिनियमाखाली खाजगी अभिकरणाद्वारे पैसे उसने देणे आणि इतर कोणत्याही अभिकरणाद्वारे राज्य शासनाने वेळोवेळी अधिसूचित केलेली आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील कृषी उत्पादने व गौण वनोत्पादने बाजारात विक्री करणे यास प्रतिबंध करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ १९७६ च्या अधिनियमाची अंमलबजावणीची जबाबदारी पार पाडण्यासाठी सर्वात मोठी प्रशासकीय संस्था आहे.

३. जिल्हास्तरीय व राज्यस्तरीय आदिवासी उपयोजना, आदिवासी उपयोजना क्षेत्रबाहेरील उपयोजनाकरिता सन २०१८-१९ मध्ये वेगवेगळ्या वनविषयक योजनांसाठी एकूण रु. ८१९८.१४ लाख इतक्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे. राज्यात अंमलबजावणी होत असलेल्या वन विकासाच्या योजनाद्वारे आदिवासी वातावरण कायम राखणे व आदिवासींना दारिद्र्य रेषेच्यावर आणण्यासाठी त्यांच्या मिळकत क्षमतेत वाढ करणे अशा दुहेरी उद्देशाची पूर्ती होते. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात कार्यान्वित होत असलेल्या महत्वाच्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. **औद्योगिक व व्यापारी उपयोगासाठी लागणाऱ्या वन झाडांच्या जातीच्या लागवडीची योजना -** औद्योगिक व व्यापारी उपयोगासाठी आवश्यक असणाऱ्या इमारती लाकूड, बांबूचा पुरवठा करण्याकरिता त्या प्रजातीची वृक्ष लागवड करणे, आदिवासींना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणे तसेच कमी प्रतीच्या वनांचे आर्थिकदृष्ट्या सबळ वनामध्ये परिवर्तन करणे ही या योजनेची उद्दिष्ट्ये आहेत. सन २०१८-२०१९ करिता या योजनेकरिता आदिवासी क्षेत्र उपयोगनेतर्गत मंजूर नियतव्यय रु.९२५.३७ लक्ष असून आदिवासी क्षेत्राबाहेरील उपयोगनेतर्गत मंजूर नियतव्यय रु.१२७.८६ लक्ष आहे. असा एकूण रु.१०५३.२३ लक्ष नियतव्यय मंजूर आहे.
२. **निकृष्ट वनांचे पुनर्वनीकरण -** निकृष्ट वनाचा दर्जा उत्कृष्ट होणे आणि घनता वाढविणे ही या योजनेची उद्दिष्ट्ये आहेत. सदर योजनेसाठी सन २०१८-१९ करिता आदिवासी क्षेत्र उपयोगनेतर्गत रु.१०९.३१ लक्ष आणि आदिवासी क्षेत्राबाहेरील उपयोगनेतर्गत रु.१२९८.६९ लक्ष नियतव्यय मंजूर केलेला आहे. असा एकूण रु.१४०८.०० लक्ष नियतव्यय मंजूर आहे.
३. **किरकोळ जंगल उत्पन्नाचा विकास -** वनक्षेत्रात फळझाडांचे (बागायती फळझाडांव्यतिरिक्त) प्रमाण वाढविणे, वनक्षेत्रात हिरडा, चंदन, खैर इत्यादी प्रजातीच्या वृक्षाची लागवड करून औषधी वनस्पतचे प्रमाण वाढविणे तसेच वनक्षेत्रांतर्गत असलेल्या वनवासींना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणे ही या योजनेची उद्दिष्ट्ये आहेत. सदर योजनेसाठी आदिवासी क्षेत्र उपयोगनेतर्गत सन २०१८-१९ करिता रु.१८.८० लक्ष व आदिवासी क्षेत्राबाहेरील योजनेकरिता रु.६१७.८२ लक्ष नियतव्यय मंजूर केलेला आहे. असा एकूण रु.६३६.६२ लक्ष नियतव्यय मंजूर आहे.
४. **संयुक्त वन व्यवस्थापन-** लोकांच्या सहभागाने वनांचे संरक्षण, संवर्धन करणे, वनांचा दर्जा वाढविणे, लोकांना यासाठी उद्युक्त करण्याकरिता लोकोपयोगी कामे घेणे ही योजनेची उद्दिष्ट्ये आहेत. सदर योजनेसाठी आदिवासी क्षेत्र उपयोगनेतर्गत सन २०१८-१९ करिता रु.७९४.४६ लक्ष व आदिवासी क्षेत्राबाहेरील योजनेकरिता रु.३५.६४ लक्ष नियतव्यय मंजूर केलेला आहे. असा एकूण रु.४५३.०३ लक्ष नियतव्यय मंजूर आहे.
५. **वन कामगार व सेवक वर्ग यांच्यासाठी सुखसोई -** वनांचे संरक्षण, संवर्धन करण्यासाठी दुर्गम भागात कार्यरत असणाऱ्या वनाधिकारी/कर्मचारी यांना आवश्यक सोयी-सुविधा पुरविणे आवश्यक ठरते. तसेच वन कामगारांना राहण्यासाठी मजूर कुटी व कर्मचाऱ्यांसाठी प्रकार-१, २ ची निवासस्थाने, विंधन विहिर उपलब्ध करून देणे ही या योजनेची उद्दिष्ट्ये आहेत.
६. **वन दळणवळण -** रस्त्याअभावी किंवा दळणवळण योग्य रस्त्या अभावी वनवासींचा वर्षातून साधारणतः ५-६ महिने शहरांशी/गांवाशी संपर्क विस्कळीत राहतो. वन रस्ते हे वाहतूक व दळणवळणाकरिताच आवश्यक नसून वनांचे संरक्षणाकरिता अत्यावश्यक आहेत. नवीन योजना राबविण्यासाठी वारंवार भेटी देण्यासाठी वनरस्ते असणे गरजेचे आहे. रस्त्याचे जाळे आणि लांबी हे सुध्दा प्रगतीचे एक परिमाण आहे.
७. **लागवड कार्यक्रम -** वनीकरणाच्या विविध योजनांचे एकत्रिकरण करून रोपवन कार्यक्रम ही योजना राबविण्याचे प्रयोजन आहे. सदर योजनेकरिता सन २०१८-२०१९ करिता आदिवासी उपयोगनेतर्गत रु. ९२५.३७ लक्ष व आदिवासी क्षेत्राबाहेरील उपयोगनेतर्गत रु. १२७.८६ लक्ष असा एकूण रु. १०५३.२३ लक्ष नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे.
८. **अग्नीपासून वनांचे संरक्षण :-** अवैध वृक्ष तोडीपासून व अग्नीपासून वनाचे संरक्षण करणे, वन्य प्राण्यांना संरक्षण देणे आणि अवैध उत्खनन अतिक्रमण या बाबींना आळा घालण्याकरिता सदर योजना राबविण्यात येते. सदर योजनेसाठी सन २०१८-१९ साठी आदिवासी उपयोगनेतर्गत रु. ४०६.८२ लक्ष व आदिवासी क्षेत्राबाहेरील उपयोगनेतर्गत रु.३५.६१ लक्ष असा एकूण रु. ४४२.४३ नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे.
९. **मध्यवती रोपमळ्याची स्थापना :-** वन विभागातील रोपवाटिका बळकटीकरणासाठी सन २०१८-१९ करिता आदिवासी उपयोगनेतर्गत रु.४३६.२२ लक्ष व आदिवासी क्षेत्राबाहेरील उपयोगनेतर्गत रु. १२.०० लक्ष असा एकूण रु.४४८.२२ लक्ष नियतव्यय मंजूर करण्यात आलेला आहे.

१२. **वनक्षेत्रामध्ये पर्यटन स्थळांचा विकास** :- आदिवासी क्षेत्र व आदिवासी क्षेत्राबाहेरील वनविभागात असलेल्या पर्यटन स्थळांचा विकास करण्यासाठी सन २०१८-१९ करीता जिल्हास्तरावरील वनपर्यटन ही योजना राज्यस्तरावर वर्ग करण्यात आलेली असून सदर योजनेकरीता राज्य योजनेतर्गत पर्यटन विकास कार्यक्रमासाठी रु.२००.०० लाख इतका नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे.

***

प्रकरण - ८

सहकार व वस्त्रोद्योग

भागभांडवल, अंशदान, कर्ज आणि व्यवस्थापकीय अनुदान या माध्यमातील राज्य शासनाच्या सहकारामुळे सहकारी चळवळ ही आदिवासी क्षेत्रात आर्थिक विकासाचे एक महत्वाचे साधन ठरले आहे. निरनिराळ्या योजनांची यशस्वी अंमलबजावणी करून आदिवासी लोकसंख्येचे राहणीमान उंचावण्यासाठी सहकार क्षेत्र हे प्रभावी माध्यम सिध्द झालेले आहे. आदिवासी सहकारी संस्थेच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी तत्कालीन राज्यमंत्री, श्री.मधुकररावजी पिचड, यांच्या अध्यक्षतेखाली दिनांक २० जानेवारी, १९८४ रोजी एका समितीची नियुक्ती करण्यात आली होती. त्या समितीने केलेल्या शिफारशींच्या आधार शासनाने आदिवासी भागातील सहकारी संस्थांचे पुनरुज्जीवन करण्याचे ठरविले. त्यानुसार जुन्या २७५ (लॅम्प्स) अवसायनात काढून नवीन लहान आकाराच्या ९३८ आदिवासी विविध सहकार संस्था स्थापन करण्यात आल्या व सदरील संस्थांचे पुर्नजीवन करण्यासाठी खालीलप्रमाणे महत्वाचे निर्णय घेतले.

१. खालील निकषांच्या आधारे आदिवासी सहकारी संस्थांचे पुनर्संघटन करण्यात यावे.

(अ) सहकारी संस्थेचे कार्यक्षेत्र हे ५ ते १० कि.मी.च्या मर्यादेत असावे.

(ब) सुमारे ५००० लोकसंख्येकरिता एक सहकारी संस्था असावी.

वरीलप्रमाणे संस्थेचे पुनर्संघटन करताना विद्यमान संस्था (२७५ संस्था) अवसायनात काढण्यात यावी.

या संस्थांना (नवीन ९३८ संस्थांना) खालीलप्रमाणे अर्थसहाय्य पुरविण्यात यावे.

(अ) एकाधिकार खरेदीसाठी कमिशनचा दर वाढविणे

(ब) स्वस्त धान्य दुकानाच्या व्यवहारात कमिशनचा दर वाढविणे

(क) आदिवासी सहकारी संस्थांना चौथ्या वर्षापासून ते सातव्या वर्षापर्यंत दिलेले व्यवस्थापकीय कर्जाचे अनुदानात रुपांतर करण्यात यावे.

२. पुनर्संघटित संस्थांना ५ वर्षाकरिता १०० टक्के व्यवस्थापकीय अनुदान देण्याबाबत शासनाने मंजुरी दिलेली आहे. तद्वतच आदिवासी सेवा संस्थांना दिलेले ऋण अनुदानात रुपांतरीत करण्याचे सुध्दा शासनाने मान्य केलेले आहे. तथापि, व्यवस्थापकीय अनुदान आणि भागभांडवल याबाबतचा आकृतीबंध कसा असावा ही बाब अद्यापही शासनाच्या विचाराधीन आहे.

३. काही महत्वाच्या योजना आणि त्याकरिता आदिवासी उपयोजना २०१७-२०१८ मध्ये प्रस्तावित केलेला नियतव्यय याबाबतचा तपशील खालील परिच्छेदात विस्ताराने देण्यात येत आहे.

(१) **निरनिराळ्या योजनांखाली व्याज अनुदान देणे** :- आदिवासी शेतकऱ्यांना व्याज अनुदान देण्यासाठी निरनिराळ्या योजना आहेत. त्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) लहान शेतकऱ्यांना व्याजाकरिता अर्थसहाय्य

(२) आदिवासी सहकारी संस्थेच्या आदिवासी सभासदांना ५ टक्केप्रमाणे व्याज अनुदान.

(२) पीक उत्पादन प्रोत्साहन योजना

आदिवासी विविध कार्यकारी सहकारी संस्थेच्या आदिवासी सभासदांना आर्थिक अडचणीतून सुटका करण्याच्या दृष्टीने आदिवासी विविध कार्यकारी संस्थांना सवलतीच्या दराने पीक कर्ज वितरीत करणे आवश्यक आहे, असे शासनाने ठरविलेले आहे. आदिवासी सभासद सिंचनाद्वारे पीके घेतात. त्यांना ते पात्र असणार नाहीत. सन २०१८-१९ करिता उपलब्ध केलेला योजनानिहाय नियतव्यय खालीलप्रमाणे आहे.

रुपये लाखांत

१)	लहान शेतकऱ्यांना व्याजाकरिता अर्थसहाय्य	०.०२
२)	आदिवासी सहकारी संस्थेच्या आदिवासी सभासदांना ५ टक्केप्रमाणे व्याज अनुदान	०.०२
३)	पीक उत्पादन प्रोत्साहन योजना	३६२.०४

(३) आदिवासी विविध कार्यकारी सहकारी संस्थांचे भाग खरेदी करण्यासाठी ७ वर्ष मुदतीचे बिनव्याजी कर्जे.

जुन्या संस्थेत सभासद न झालेले तसेच खातेफोड झाल्यानंतर नवीन झालेले भूधारकांना नवीन संस्थेचे सभासद होण्यासाठी व आदिवासी उपयोजनेखाली राबविण्यात येत असलेल्या योजनांचा फायदा मिळविण्यासाठी प्रत्येक आदिवासींना भाग खरेदीसाठी रु.१००००/- इतके बिनव्याजी कर्ज मंजूर केले जाते. या कर्जाची परतफेड ५ समान हप्त्यांमध्ये करावयची असून पहिला हप्ता कर्ज वितरीत केल्यापासून तिस-या वर्षी देय होतो. आदिवासी उपयोजना २०१८-२०१९ करिता या योजनेसाठी एकूण रु.३.०० लाख एवढा नियतव्यय उपलब्ध करण्यात आला आहे.

(४) आदिवासी सहकारी साखर कारखान्यांचे भाग खरेदीसाठी आदिवासी सभासदांना वित्तीय सहाय्य व बिनव्याजी कर्ज :-

आदिवासींना सभासदांना सहकारी साखर कारखान्यांचे सभासद होता यावे याकरिता ही योजना सहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात १९८३-८४ साली अंमलात आणली होती. या योजनेखाली आदिवासींना रु. ५,००० किंवा भाग भांडवलाच्या पुस्तकी मुल्याएवढे अर्थसहाय्य देण्यात येते. त्यापैकी ५० टक्के रक्कम बिनव्याजी कर्ज रुपाने आणि ५० टक्के रक्कम अनुदान स्वरुपी देण्यात येते. कर्ज मंजूर झाल्याच्या तारखेपासून २ वर्षांनंतर कर्जाची वसूली ५ समान हप्त्यांमध्ये केली जाते. ही योजना जिल्हा उप निबंधक, सहकारी संस्था यांच्या मार्फत राबविली जाते.

(५) पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांना स्वस्त धान्य दुकानासाठी व्यवस्थापकीय अनुदान :-

नवीन आदिवासी विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेमार्फत चालविण्यात येणा-या स्वस्त धान्य दुकांनाना येणारा तोटा भरून काढण्यासाठी रु. २,५०० पर्यन्त प्रतिवर्षी किंवा प्रत्यक्ष येणारा तोटा यात जे कमी असेल एवढे अनुदान ५ वर्षांपर्यन्त देण्यात येते.

(७) पुनर्रचित आदिवासी विविध कार्यकारी सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापकीय अनुदान :-

पुनर्रचित आदिवासी विविध कार्यकारी संस्थांच्या कारभारात झालेली वाढ लक्षात घेता त्यांना अतिरिक्त कर्मचारी वर्गाची नियुक्ती करावी लागते व त्यासाठी त्यांना व्यवस्थापनावरील खर्च सोसावा लागेल. व्यवस्थापनावरील अंदाजित वाढीव खर्च प्रती संस्था प्रती वर्ष रु.३०,०००/- राहिल असा अंदाज आहे. अतिरिक्त खर्चाची तोडमिळवणी करण्यासाठी आणि संस्था ना नफा ना तोटा या तत्वावर चालविण्यासाठी प्रत्येक संस्थेला रु.३०,०००/- किंवा व्यवस्थापनावरील प्रत्यक्ष खर्चामुळे मागील वर्षातील झालेले नुकसान यापैकी जी रक्कम कमी असेल तितके व्यवस्थापन अनुदान दिले जाते. अशा संस्थांना अर्थसहाय्य देण्याची पध्दती अद्यापही शासनाच्या विचाराधीन आहे.

(८) आदिवासी विविध कार्यकारी सहकारी संस्थांना भागभांडवली अंशदान :-

आदिवासी विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थांच्या सभासदांना शेतीसाठी कर्ज वाटप, शेतीसाठी आवश्यक खते, बि-बियाणे व इतर निविष्ठा पुरवठा, रास्त भाव दुकान चालविणे, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी व्यवसायासाठी कर्ज उभारणी करावी लागते. ही कर्ज उभारणी संस्थेच्या भागभांडवलाच्या पटीशीसंबंधित असल्याने या संस्थांचा भागभांडवली पाया पक्का करण्यासाठी एकूण ९३८ संस्थांसाठी प्रति संस्था रु.५०,०००/- याप्रमाणे भागभांडवली अंशदान देण्यात येते. ज्या संस्थांना भागभांडवली अनुदान देण्यात आले आहे.

अशा रितीने जिल्हास्तरीय योजनांसाठी रु.३७७.८८ लाख व सहकार या उपविकास शिर्षाखाली राज्यस्तरीय योजनांसाठी रु.९४०००.०० लाख असा एकूण रु. ९४३७७.८८ लाख एवढा नियतव्यय सहकार या उपशिर्षासाठी सन २०१८-२०१९ करिता आदिवासी उपयोजनेमध्ये उपलब्ध केलेला आहे.

(९) छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना- अनुसूचित जमातीच्या शेतक-यांची कर्जे माफ करण्यासाठी सन २०१७-१८ मध्ये छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना सुरू करण्यात आलेली आहे. सदर योजनेसाठी सन २०१८-१९ करिता रु. ९४०००.०० लक्ष इतका नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे.

***

प्रकरण - ९

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग

(१) संजय गांधी निराधार अनुदान योजना:-

या योजनेतर्गत ६५ वर्षाखालील निराधार पुरुष व महिला, अनाथ मुले, अपंगातील सर्व प्रवर्ग, क्षयरोग, कर्करोग, एड्स, कुष्ठरोग यासारख्या आजारांमुळे स्वतःचा चरितार्थ चालवू न शकणारे पुरुष व महिला, निराधार विधवा (आत्महत्या केलेल्या शेतक-यांच्या विधवासह), घटस्फोट प्रक्रीयेतील व घटस्फोट झालेल्या परंतु पोटगी न मिळालेल्या, अत्याचारित व वेश्या व्यवसायातून मुक्त केलेल्या महिला तृतीयपंथी, देवदासी, ३५ वर्षावरील अविवाहीत स्त्री, तुरुंगात शिक्षा भोगत असलेल्या कैद्यांची पत्नी, सिकलसेलग्रस्त या सर्वांना लाभ मिळतो. या योजनेमध्ये दारीद्रय रेषेखालील कुटुंबाच्या यादीत नाव असणे अथवा रुपये २१,०००/- पर्यंत कौटुंबिक वार्षिक उत्पन्न असणे आवश्यक आहे. या योजनेखाली पात्र होणा-या कुटुंबात एक लाभार्थी असल्यास रुपये ६००/- प्रतिमहा तर एका कुटुंबात एकापेक्षा जास्त लाभार्थी असल्यास, रुपये ९००/- प्रतिमहा इतके आर्थिक सहाय्य दिले जाते.

(२) श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन योजना:- (अ) व (ब)

गट (अ) :- ६५ व ६५ वर्षावरील, दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबाच्या यादीत नाव समाविष्ट असणाऱ्या व्यक्तींना व ज्यांचे कुटुंबाचे एकूण वार्षिक उत्पन्न रुपये २१,०००/- च्या आत आहे, श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन योजना गट (अ) मधून रु.४००/- प्रति महिना निवृत्तीवेतन देण्यात येते याच लाभार्थ्याला केंद्र शासनाच्या इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन योजनेचे रु.२००/- प्रतिमहा प्रति लाभार्थी निवृत्तीवेतन दिले जाते. यामुळे या लाभार्थ्यांना राज्य शासनाकडून रु.४००/- प्रतिमहा व केंद्र शासनाकडून रु.२००/- प्रतिमहा असे एकूण रु.६००/- प्रतिमहा प्रति लाभार्थी निवृत्तीवेतन मिळते.

(३) आम आदमी विमा योजना:-

ग्रामीण भागातील १८ ते ५९ वयोगटातील भूमिहीन शेतमजुरांना तसेच २.५ एकर पेक्षा कमी बागायती व ५ एकर पेक्षा कमी जिरायती शेतजमीन धारण करणाऱ्यांना या योजनेतर्गत लाभ देण्यात येतो. वार्षिक विम्याचा हप्ता रु.२००/- इतका असून केंद्र शासनामार्फत रु.१००/- व राज्य शासनामार्फत रु.१००/- इतका विम्याचा हप्ता भारतीय आयुर्विमा महामंडळाला देण्यात येतो. या योजनेतर्गत खालीलप्रमाणे घटना घडल्यास लाभार्थ्यांच्या वारसास / लाभार्थ्यांस रक्कम देण्यात येते.

१. नैसर्गिक मृत्यू	-	रु. ३०,०००/-
२. अपघाती मृत्यू	-	रु.७५, ०००/-
३. अपघातामुळे कायमचे अपंगत्व	-	रु.७५, ०००/-
४. अपघातामुळे दोन्ही डोळे वा दोन्ही पाय गमावल्यास	-	रु.७५, ०००/-
५. अपघातामुळे एक डोळा वा एक पाय गमावल्यास	-	रु.३७, ५००/-

या योजनेतर्गत लाभार्थ्यांच्या नववी ते बारावी इयत्तेत शिकणाऱ्या दोन मुलांना रु.१००/- प्रतिमहा प्रति विद्यार्थी शिष्यवृत्ती देण्यात येते.

***

प्रकरण - १०

ग्रामीण विकास

(१) प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) -

सन २०१६-१७ पासून प्रधान मंत्री आवास योजना -ग्रामीण ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून ही ग्रामीण भागातील घरे नसलेल्या/कच्च्या घरात राहणाऱ्या लोकांना पक्की घरे मुलभूत सुविधांसह देण्याची योजना आहे.

घरकुल बांधकामाकरिता साधारण क्षेत्रात रु.१.२० लक्ष व नक्षलग्रस्त भागाकरिता रु.१.३० लक्ष प्रति लाभार्थी अर्थसहाय देण्यात येणार आहे.

केंद्र व राज्य हिश्याचे प्रमाण केंद्र ६० टक्के व राज्य ४० टक्के असे आहे.

प्रधान मंत्री आवास योजना-ग्रामीण योजनेचे अर्थसहाय राज्यस्तरावरील बँक खात्यातून PFMS प्रणालीद्वारे लाभार्थ्यांच्या बँक/पोस्ट खात्यात जमा होणार आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना-ग्रामीण अंतर्गत सामाजिक, आर्थिक व जात सर्वेक्षण, २०११ मधील माहिती लाभार्थ्यांच्या निवडीकरिता वापरण्यात येणार आहे.

घरकुल अनुदानाव्यतिरीक्त महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ९०/९५ दिवसांच्या अकुशल मजूरीच्या स्वरूपात रु.१८.०००/- अर्थसहाय्य दिले जाते.

स्वच्छ भारत अभियान्तर्गत घरकुल लाभार्थ्यांना शौचालयासाठी स्वतंत्रपणे रु.१२,०००/- निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

प्रधानमंत्री आवास योजना ग्रामीण व अन्य ग्रामीण घरकुल योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य व्यवस्थापन कक्ष ग्रामीण गृहनिर्माण गठीत करण्यात आला आहे.

या योजनेसाठी सन २०१८-१९ या वित्तीय वर्षाकरिता आदिवासी क्षेत्र उपयोजना (TSP) अंतर्गत रु. २०८४७.५५ लक्ष व आदिवासी क्षेत्राबाहेरील उपयोजना (OTSP) अंतर्गत ६६१६.२१ असा एकूण रु. २७४६३.७६ लक्ष एवढा नियतव्यय जिल्हास्तरावर राखून ठेवण्यात आला आहे.

टिप - सन २०१६-१७ पासून इंदिरा आवास योजना या योजनेचे नाव आता प्रधान मंत्री आवास योजना असे करण्यात आलेले आहे. सबब या पुस्तकात पुढे उल्लेखनार्थ येणाऱ्या इंदिरा आवास योजना ऐवजी प्रधान मंत्री आवास योजना असे वाचावे.

(२) पेसा कायद्यांतर्गत राज्यातील ग्रामपंचायतींना आदिवासी उपयोजनेच्या ५ टक्के थेट निधी देणे :-

मा.राज्यपाल महोदयांनी अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना लोकसंख्येच्या प्रमाणात आदिवासी उपयोजनेच्या ५ टक्के पेक्षा कमी नाही इतका निधी देण्याबाबत महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम (III १९५९) मध्ये दिनांक ३०.१०.२०१४ अन्वये अधिसूचना प्रसिध्द करून सुधारणा केली आहे. त्यानुसार राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना आदिवासी उपयोजनेतर्गत ५ टक्के निधी थेट देण्याबाबत शासन निर्णय, दिनांक २१.४.२०१५ रोजी निर्गमित केला आहे. राज्यात १३ जिल्ह्यातील (ठाणे, पालघर, नाशिक, धुळे, नंदूरबार, जळगांव,

अहमदनगर, पुणे, नांदेड, यवतमाळ, अमरावती, गडचिरोली व चंद्रपूर) ५९ तालुक्यातील २८३५ ग्रामपंचायतीमधील ५९०५ इतक्या अनुसूचित क्षेत्रातील गावांना सदर निधीचा लाभ मिळेल. सदरचा निधी खर्च करण्याचे अधिकार ग्रामसभेला राहतील. सन २०१८-१९ मध्ये याकरिता रु.२६७.८८ कोटी इतका निधी उपलब्ध होईल.

(३) राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान :-

राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत सन २०१८-२०१९ करिता राज्यस्तरावरून रु. २३०९.०० लक्ष इतका नियतव्यय प्रस्तावित केलेला आहे.

(४) राजीव गांधी पंचायत सशक्तीकरण अभियान :-

या अभियानांतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायती, पंचायत समित्या व जिल्हा परिषदांमधील सदस्य, पदाधिकारी शासकीय/अशासकीय कर्मचारी / अधिकारी इत्यादींना प्रशिक्षणासाठी देण्यात येतो.

(५) दीन दयाळ उपाध्याय - ग्रामीण कौशल्य योजना :-

दीन दयाळ उपाध्याय -ग्रामीण कौशल्य योजना ही केंद्रपुरस्कृत याजना असून त्यामध्ये केंद्र शासनाचा ६० व राज्य शासनाचा असा सहभाग आहे. ग्रामीण भागातील १५ ते ३४ वयोगटातील युवकांची कौशल्यवृद्धी करून रोजगार उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.

केंद्र शासनाने या पूर्वीच्या स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेअंतर्गत असलेल्या विशेष प्रकल्पाच्या तरतूदींमध्ये सुधारणा करून आजिविका कौशल्यवृद्धी विकास कार्यक्रम सन २०१२-१३ मध्ये सुरु केला. सदर योजना आता दीन दयाळ उपाध्याय-ग्रामीण कौशल्य योजना या नावाने राबविली जात आहे. केंद्र शासनाने आजिविका कौशल्यवृद्धी विकास कार्यक्रमांतर्गत सादर करावयाच्या प्रकल्पांसाठी ऑक्टोबर , २०१४ मध्ये सुधारीत मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केल्या आहेत. राज्य शासनाने या योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाकडे प्रस्ताव सादर करण्यासाठी राज्यस्तरीय प्रकल्प छाननी समिती व राज्यस्तरीय प्रकल्प मान्यता समिती अनुक्रमे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान व प्रधान सचिव, ग्रामविकास यांचे अध्यक्षतेखाली गठीत करण्यात आल्या आहेत. या योजनेंतर्गत केंद्र शासनाने ३० प्रकल्प मंजूर केलेले आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये सदर योजनेखाली राज्यस्तरावरून रु. ११८२.०० लाख नियतव्यय प्रस्तावित केला आहे.

(६) महिला किसान सशक्तीकरण परियोजना :-

ग्रामीण भागातील शेतकरी महिलांचा दर्जा उंचावणे, ग्रामीण भागातील महिलांना शाश्वत कृषी क्षेत्रातील जीवनमानाच्या संधी उपलब्ध करून देणे तसेच या महिलांना कुटुंब व समाज स्तरावर खाद्य व पोषण सुरक्षा देणे हा योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. सदर योजना सन २०११-१२ पासून सुरु झाली आहे.सदर योजना केंद्रपुरस्कृत असून त्यामध्ये केंद्र शासनाचा ६० % व राज्य शासनाचा ४०% असा सहभाग आहे. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जिवनोन्नती अभियान हे स्वयम शिक्षा प्रयोग, कृषी विज्ञान केंद्र, Centre for Sustainable Agriculture, BAIF-MITTRA, AFARM, The Goat Trust, Digital Green आणि इतर स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांच्या सहयोगाने प्रकल्प राबवित आहे. सदर प्रकल्प १८ जिल्ह्यांतील १३९ तालुक्यांमधील ५१६७ गावांमध्ये राबविला जाणार आहे. तसेच सदर प्रकल्पांतर्गत २१३५२६ महिला किसान लाभार्थ्यांपैकी ११०९४६ लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला आहे.

***

प्रकरण - ११

पाटबंधारे

राज्यातील आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. आदिवासी क्षेत्रामध्ये असलेल्या सिंचनाच्या सोयी अद्याप अपुऱ्या आहेत. पाटबंधारे प्रकल्पांचे पाणलोट क्षेत्र बहुतकरून सपाट जमिनीवर असते आणि आदिवासी लोक मुख्यत्वे करून डोंगराळ भागामध्ये राहतात. त्यामुळे या पाटबंधार प्रकल्पांचा बहुतांश फायदा आदिवासी व्यतिरिक्त अन्य जमिनधारकांना मिळतो. राज्याच्या शेती उत्पादनामधील वाढ ही राज्यातील सिंचनाच्या वाढत्या

सोयीवर अवलंबून आहे. मोठ्या व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांसून आदिवासींना मिळणारा लाभ कमी असल्याने आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामधील लहान पाटबंधाऱ्याच्या कामांना अधिकधिक प्राधान्य देण्यात येते.

राज्यस्तर योजनेतील क्षेत्रामधील पाटबंधारे प्रकल्पांची कामे जलसंपदा विभागाकडून केली जातात. २५० हेक्टरपेक्षा जास्त सिंचनक्षमता असलेले प्रकल्प या योजनेखाली समाविष्ट आहेत. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात राज्यस्तर योजनेमध्ये ९ मध्यम व ७५ लहान पाटबंधारे प्रकल्पांची कामे सुरू आहेत. राज्यस्तर योजनेतील प्रकल्पांसाठी आदिवासी उपयोजनेतून सन २०१७-१७ या वर्षाकरिता रु.५०००.०० लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

अ.क्र.	योजना	नियतव्यय रुपये लाखांत
१.	स्टेटपूल (महामंडळ)	८५६.९०
२.	लघुपाटबंधारे जिल्हास्तर योजना	०.००
३.	लघुपाटबंधारे राज्यस्तर योजना	४११३.१०
	एकूण	५०००.००

***

प्रकरण - १२

विद्युत विकास

महाराष्ट्र राज्य विद्युत वितरण कंपनी मर्या.

आदिवासी उपयोजना (विशेष कृती कार्यक्रम) :

१. नंदूरबार जिल्ह्यात विद्युतीकरण न झालेल्या वाडी/वस्त्यांचे विद्युतीकरण करणे.

नंदूरबार जिल्ह्यात विशेष कृती कार्यक्रमांतर्गत जानेवारी, २०१४ पर्यंत करण्यात आलेल्या कामांचा तपशिल खालीलप्रमाणे :

अ.क्र.	विवरण	एकक	उद्दिष्टे	साध्य
१	उच्चदाब वाहिनी	किमी	४०१.९५	३६९.०७
२	लघुदाब वाहिनी	किमी	७९८.३५	८४५.८४
३	६३ केव्हीए रोहित्रे	संख्या	३५४	३४१
४	गावे	संख्या	२५	२४
५	वाडी/पाडे	संख्या	३६८	३६१
६	३३/११ केव्ही रोहित्राची क्षमता वाढविणे	संख्या	--	३
७	उपकेंद्राचे आर ऍण्ड एम कामे	संख्या	---	२
८	नवीन ३१/११ केव्ही उपकेंद्र उभारणे	संख्या	१	१

वर्ष २०११-१२ करिता महाराष्ट्र शासनाने रु. २०.६६ कोटी मंजूर केले असून त्यापैकी रु. १०.३३ कोटी महावितरण कंपनीस अदा करण्यात आले आहेत. पैकी रु. ७.५ कोटीच्या कामांचे आदेश देण्यात आले असून त्याचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	विवरण	एकक	उद्दिष्टे
१	उच्चदाब वाहिनी	किमी	८०.४०
२	लघुदाब वाहिनी	किमी	१६२.५०
३	६३ केव्हीए रोहित्रे	संख्या	५८
४	गावे	संख्या	१
५	वाडी/पाडे	संख्या	५९

**(१) अपारंपारिक ऊर्जा साधने
आदिवासी उपयोजना कार्यक्रम**

(अ) नित्यनुतनशील ऊर्जा कार्यक्रम

महाराष्ट्रातील आदिवासी भागात आदिवासी जनतेसाठी राबविण्यात येणाऱ्या आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत अपारंपारिक ऊर्जा विषयक योजना राबविल्या जातात. त्याकरिता महाराष्ट्र शासनाकडून दरवर्षी महाऊर्जास निधी उपलब्ध करून दिला जातो. राज्यातील आदिवासी जिल्ह्यात उपलब्ध निधीनुसार विविध ऊर्जा विषयक योजना राबविल्या जातात. या विकास कामासाठी रुपये ११५६.७१ लाखाची तरतूद वित्तीय वर्ष २०१८-१९ मध्ये अपारंपारिक व नित्यनुतनशील ऊर्जा कार्यक्रमांतर्गत करण्यात आली आहे.

१. ग्रामीण विद्युतीकरण योजना

केंद्र शासनाच्या धोरणानुसार सेन्सस क्रमांक असलेल्या व विद्युतीकरण न झालेल्या सर्व अति दुर्गम गावे/वाड्या/वस्त्यांपैकी ३०० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावांचे/वाड्यांचे/पाड्यांचे विद्युतीकरण होऊ शकणार नाही. मात्र अशा गावांची विद्युतीकरणाची अत्यंत आवश्यकता आहे. म्हणून अशा गावांचे सर्वेक्षण करून ३०० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेली गावे/वाड्या/पाडे वस्त्या या ठिकाणी सदरची योजना राबविण्याचे उद्दिष्ट आहे.

२. विविध आश्रमशाळांमध्ये सपवन सौर संकरित संयंत्र आस्थापित करणे :

राज्यातील आदिवासी व दुर्गम क्षेत्रात शासकीय आश्रमशाळा तसेच वसतिगृहे आहेत. आदिवासी व दुर्गम भागात भारनियमनाच्या परिस्थितीमुळे विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावर परिणाम होता. त्यावर एक उपाय म्हणून ज्या ठिकाणी शक्य आहे. तेथील आश्रमशाळेत पवन सौर संकरित संयंत्राद्वारे वीज निर्मिती करून विजेची गरज काही प्रमाणात भागविण्यासाठी सदर योजना महाऊर्जाकडून राबविण्यात येते. १० आश्रमशाळा व वसतिगृहामध्ये सदर योजना राबविण्याचे लक्ष्य आहे.

३. ग्रामपंचायतीसाठी ऊर्जा कार्यक्षम पथदिवे योजना :

गावातील पथदिव्यांसाठी बहुतांश साध्या बल्बचा वापर करण्यात येतो. त्यासाठी १०० वॅटचे बल्ब बसविले जातात. साध्या बल्बची ऊर्जा कार्यक्षमता अत्यंत कमी असल्यामुळे विजेचा अपव्यय होत असतो. तसेच त्यांचे आयुष्यमानही कमी असल्याने वारंवार दिवे बदलावे लागतात. म्हणून ऊर्जा कार्यक्षम पथदिवे ही योजना घेण्यात आली असून त्यामुळे ८० टक्के पर्यंत विजेची बचत होऊ शकते. त्यामुळे ग्रामपंचायतीच्या क्षेत्रात ऊर्जा वापर व खर्चामध्येही बचत होते.

***

प्रकरण - १३

उद्योग व खनिजे

ग्रामोद्योग व लघुउद्योग

अ. उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम

सुशिक्षित बेरोजगारांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करण्याच्या दृष्टीने उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविता जातो. सदर प्रशिक्षण कार्यक्रमात मार्गदर्शक शिबिरे व प्रशिक्षण शिबिरे घेतली जातात. त्यामध्ये उद्योग/सेवा यांकरिता मार्गदर्शन देणे, जागेसंबंधी आवश्यक तरतूदी, प्रकल्प अहवाल तयार करणे, निरनिराळे परवाने मिळविण्याच्या पध्दती विक्रीकरिता आवश्यक बाबी इत्यादीबाबत उपयुक्त माहिती दिली जाते. या योजनेमध्ये महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्र, मिटकॉन व उद्योग संचालनालयाने मान्यता दिलेल्या अशासकीय कुशल प्रशिक्षक संस्थांमार्फत खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण कार्यक्रम घेण्यात येतात:-

१. उद्योजकता परिचय कार्यक्रम (१ दिवसीय,अनिवासी)

एक दिवसाच्या परिचय कार्यक्रमात व्यवसायाची निवड, उद्योजकीय व्यक्तिमत्व विकास, व्यवसाय व्यवस्थापन, शासनाच्या विविध संस्था व अर्थसहाय्य देणा-या संस्था व यांच्यामार्फत राबविल्या जाणा-या योजनांची माहिती दिली जाते. प्रति प्रशिक्षण कार्यक्रम ६००/- रुपये खर्च राहिल.

२. उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम (१२ दिवसीय निवासी)

सदर प्रशिक्षण कार्यक्रम १२ दिवसांचे, निवासी व भोजन व्यवस्थेसह आहे. उद्योजकता परिचय कार्यक्रमात निवडलेल्या प्रशिक्षणार्थ्यांना उद्योगाशी संबंधित कलागुणांचा विकास व माहिती मिळविण्याचा प्रशिक्षणात प्रामुख्याने समावेश आहे. प्रति प्रशिक्षणार्थी रु. ४०००/- संस्थेस देण्यात येतात.

३. तांत्रिक प्रशिक्षण कार्यक्रम (१५ दिवस ते २ महिने अनिवासी) :-

या प्रशिक्षण कार्यक्रमात उत्पादन /सेवा उद्योगांशी निगडित तांत्रिक प्रशिक्षण देण्यात येते. हे प्रशिक्षण अनिवासी असून प्रशिक्षणार्थीस १५ दिवसांकरिता रु. ५००/- आणि दरमहा १०००/- तसेच २ महिन्यांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी रु. २०००/- विद्यावेतन देण्यांत येते तसेच प्रति प्रशिक्षणार्थीस रु. ३०००/- संस्थेस देण्यात येतात.

उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रमाची परिणामकारकता व व्याप्ती वाढविण्यासाठी व राज्य कौशल्य विकास कार्यक्रमाचे संलग्नीकरण करण्यासाठी सर्व प्रवर्गासाठी सुधारीत उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम २०१२ अंतर्गत प्रस्ताव शासनास या कार्यालयाचे पत्र दिनांक १४-०९-२०१२ नुसार सादर करण्यात आलेला असून प्रति प्रशिक्षणार्थी सरासरी खर्च रु. ७५००/- प्रमाणे प्रस्तावित करण्यात आलेला आहे.

अ. सुधारित बीज भांडवल सहाय्य- सुशिक्षित बेरोजगारांना बीज भांडवल अर्थसहाय्य देण्याची योजना १९७२-७३ पासून अंमलात आहे. बेरोजगार व्यक्तींना उद्योग, सेवा उद्योग आणि व्यवसाय याद्वारे स्वयंरोजगार उभारण्यासाठी आवश्यक असलेले वित्तीय संस्थेकडील सहाय्य मिळविण्यासाठी वीज भांडवल उपलब्ध करून देण्याचा या योजनेचा हेतू आहे.

वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेल्या प्रकल्पांच्या १५ टक्के बीज भांडवल दिले जाते. रु. १ लाख पर्यंतच्या प्रकल्पासाठी मागासवर्गीय आणि आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत अर्जदारांना बीज भांडवल १५ ते २२.५०. टक्के पर्यंत दिले जाते.

कर्जाची परतफेड ३ वर्षांनंतर चार वार्षिक हप्त्यांमध्ये होते. याला अपवाद वाहन कर्जाचा आहे. जेथे परतफेड कर्जाच्या ६ महिन्यांनंतर सुरु होते. सदर योजना जिल्हास्तरीय योजना म्हणून राबविली जाते व बिगर आदिवासी , विशेष घटक योजना व आदिवासी उपयोजनेतर्गत तरतूद प्राप्त होते. रु. २५ लाख पर्यंत प्रकल्प सहाय्यासाठी पात्र आहे.

क. जिल्हा उद्योग केंद्र कर्ज योजना- राज्यातील ग्रामीण व निमशहरी भांगामध्ये सुक्ष्म व लघु उद्योगांना चालना मिळविण्याच्या दृष्टीने या योजनेतर्गत बीजभांडवल स्वरूपात वित्तीय सहाय्य पुरविले जाते. सदर योजना

जिल्हास्तरीय योजना म्हणून राबविली जाते व बिगर आदिवासी, विशेष घटक योजना व आदिवासी उपयोजनेतर्गत तरतूद प्राप्त होते.

या योजनेखाली १ लाख लोकसंख्येपेक्षा कमी असलेली सर्व गावे आणि ग्रामीण क्षेत्रे यांचा समावेश होतो. ज्या घटकांची कारखाना आणि यंत्रसामुग्रीमध्ये गुंतवणूक रु. २ लाखापेक्षा जास्त नाही अशाच घटकांना बीज भांडवल सहाय्य दिले जाते. अनुसूचित जमातीच्या उद्योजकांसाठी ३० टक्के अथवा रु. ६०,००० यापैकी कमी असेल ते वित्त सहाय्य केले जाते. या कर्जावर शासनातर्फे ४ टक्के व्याज आकारले जाते आणि कर्जाची परतफेड ७ वर्षात करावयाची आहे. सदर योजनेकरिता सन २०१८-१९ मध्ये ८२.७५ लक्ष इतका नियतव्यय प्रस्तावित करण्यात आला आहे.

अशा प्रकारे उद्योग विकास या उपविकास शीर्षातर्गत एकूण १५८.१० लक्ष इतका नियतव्यय सन २०१८-१९ साठी प्रस्तावित करण्यात आला आहे.

* * *

प्रकरण - १४

परिवहन व दळणवळण

रस्ते विकास

आदिवासी लोकांचा झपाट्याने विकास करण्याच्या दृष्टीने आदिवासी क्षेत्रामध्ये दळणवळण सुविधा अत्यंत महत्वाची व आवश्यक आहे. योग्य रस्ते नसल्यामुळे आदिवासी लोकांना आरोग्य केंद्र, बाजार केंद्र, शैक्षणिक केंद्र इत्यादी आवश्यक सेवांचा लाभ घेता येत नाही. दळणवळणासाठी रस्ते असल्यास पुढील गोष्टी उपलब्ध होतात.

(अ) प्राथमिक शिक्षणानंतरच्या शिक्षणाच्या सुविधा, आरोग्यविषयक सुविधा आणि रोजगार सुविधा प्राप्त करून घेतात येतात.

(ब) अत्यावश्यक वस्तु त्या भागामध्ये आणता येतात आणि स्थानिक उत्पादित वस्तु बाहेर विक्रीसाठी नेता येतात.

(क) वेतनी रोजगार मिळतो आणि

(ड) लवकरात लवकर गाऱ्हाणी दूर करण्याच्या दृष्टीने शासनाशी थेट संपर्क साधता येतो आणि लोकांमधील जागृती वाढीस लागते.

२०१८-१९ या वर्षासाठी रु.४९५३९.३९ लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे. हा नियतव्यय जिल्हा मार्ग, पोच रस्ते, आणि जोडरस्ते इ.साठी देण्यात आलेला आहे. तसेच

२०१८-१९ या वर्षाकरिता आदिवासी उपयोजनेमध्ये रस्तेविकास या उपविकास क्षेत्रासाठी पुढीलप्रमाणे नियतव्यय प्रस्तावित करण्यात आलेला आहे.

अ.क्र.	बाब	व्यय (रुपये लाखांत)
१.	राज्यस्तरीय योजना	३००००.००
२.	गृह परिवहन	४००.००
३.	जिल्हा मार्ग (किमान गरजा कार्यक्रमा व्यतिरिक्त)	५३६४.५२
४.	जिल्हा मार्ग (किमान गरजा कार्यक्रम)	३२२४.१४
५.	आदिवासी वस्त्यांसाठी जोडणारे रस्ते	६०४१.५२
६.	डोंगराळ क्षेत्रामध्ये साकव (फूटब्रिज) बांधणे	५५१.००
७.	राज्य मार्ग निधी	४२५८.१८
एकूण		४९८३९.३६

***

प्रकरण - १५

शिक्षण

१. प्राथमिक शिक्षण

१९८६ च्या शिक्षणविषयक राष्ट्रीय धोरणात मान्य करण्यात आले की, आदिवासी लोक हे शिक्षणाच्या क्षेत्रात उर्वरित लोकसंख्येच्या तुलनेने निःसंशयपणे फारच मागे आहेत.

इतर शाळांमध्ये शिक्षण घेत असलेले विद्यार्थी मोफत शिक्षण, पाठ्यपुस्तके, गणवेश, लेखनसामुग्री, विद्यावेतन इत्यादीचा लाभ घेतात. आदिवासी मुलींना वरील सुविधांशिवाय उपस्थिती भत्ताही देण्यात येतो.

महाराष्ट्र शासनाने विशेष प्रयत्नांचे क्षेत्र म्हणून आदिवासी शिक्षणाचा विचार केलेला आहे, हे नमूद करणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्रात आश्रमशाळांनी आदिवासी शिक्षणासाठी फार मोठे कार्य केले आहे. आश्रमशाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी मोफत शिक्षणाशिवाय भोजन, निवास, पाठ्यपुस्तके, गणवेश इत्यादीच्या स्वरूपात बऱ्याचश्या सुविधा व प्रोत्साहनाची तरतूद करण्यात येते.

आदिवासी क्षेत्रामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी ज्या महत्वाच्या योजना कार्यान्वित करण्यात येत आहेत, त्या खालीलप्रमाणे आहेत :-

(१) **प्राथमिक शाळा इमारतीचे बांधकाम करण्यासाठी जिल्हा ग्रामीण विकास प्राधिकरणास अनुदान:-** प्राथमिक शिक्षण ही स्थानिक संस्थांची जबाबदारी आहे. म्हणून पुरेशा शाळा इमारतीचे बांधकाम करणे ही सुद्धा त्यांची जबाबदारी आहे. तथापि, असे निदर्शनास आले आहे की, शाळा इमारतीचे बांधकाम करण्यासाठी स्थानिक संस्थांकडे पुरेशी साधनसंपत्ती नाही. त्यामुळे बऱ्याच शाळा शैक्षणिक स्वास्थ्य व आरोग्यविषयक दृष्टीकोनातून अयोग्य आहेत. योग्य इमारती नसल्यामुळे कित्येक शाळा, मंदिरे, चावड्या किंवा भाड्याच्या जागामध्ये भरविण्यात येतात. स्थानिक संस्थांना मदत करण्यासाठी राज्य शासन १९६२ पासून प्राथमिक शाळा इमारतीचे बांधकाम करण्यासाठी जिल्हा परिषदांना अनुदान मंजूर करीत आहेत. तथापि, प्राथमिक शाळा इमारतीचे बांधकाम करण्याकडे जिल्हा परिषदा योग्य प्रकारे लक्ष देत नाही असे दिसून येते. खडूफळा मोहिम योजनेखाली आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील प्राथमिक शाळांचे दोन वर्ग खोल्यांचे युनिट व एक वर्ग खोली यांचे बांधकाम करावयाचे आहे. सदर योजनेमधील समाविष्ट खर्चाच्या अंदाजे ६० टक्के पर्यंतचा खर्च केंद्रीय सहाय्यीत जवाहर रोजगार योजनेमधून आणि उर्वरित खर्च शालेय शिक्षण विभागाने स्वतःच्या निधीतून करावयाचा आहे.

नैसर्गिक वर्ग वाढीनुसार प्राथमिक शिक्षकांच्या नियुक्त्या :-

शिक्षण विभागाच्या चालू अटी व शर्तीनुसार प्राथमिक शाळेमध्ये ४० विद्यार्थ्यांकरिता एक शिक्षक, ४१ ते ८० विद्यार्थ्यांकरिता दोन शिक्षक, ८१ ते १२० विद्यार्थ्यांकरिता तीन शिक्षक नियुक्त करण्यात येतात. तथापि, केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार एक शिक्षकी प्राथमिक शाळा द्विशिक्षकी करण्यासाठी विद्यार्थी संख्या १ ते ८० करिता दोन शिक्षक सन २००८-०९ पासून देण्याचे निकष आहेत.

२. माध्यमिक शिक्षण

महाराष्ट्र माध्यमिक शिक्षण हे सर्वसाधारणपणे खाजगी संस्थामार्फत चालविले जाते व अनुदानपात्र संस्थांना विहित सूत्रानुसार अनुदान दिले जाते. सुधारित अनुदान सूत्रानुसार १९९४-९५ पर्यंत परवानगी दिलेल्या माध्यमिक शाळांना १०० टक्के अनुदान प्राप्त होते. विना अनुदान तत्वावर परवानगी दिलेल्या प्रारंभीच्या शाळांना खालीलप्रमाणे सुधारित अनुदान सूत्रानुसार प्रथम चार वर्षे अनुदान नाही. पाचव्या वर्षी २० टक्के, सहाव्या वर्षी ४० टक्के अनुदान देण्यात येते.

आदिवासी उपयोजनांतर्गत शाळांना आणि मुलींच्या शाळांना चौथ्या वर्षापासून १०० टक्के अनुदान प्राप्त होते. अनुदानित शाळांना खालील वित्तीय मर्यादेपर्यंत प्रमाणंकानुसार अनुदान प्राप्त होते.

- (अ) १०० टक्के अनुदान रु.९.५० लक्ष (अंदाजे)
- (ब) ८० टक्के अनुदान रु.७.६० लक्ष (अंदाजे)

- (क) ६० टक्के अनुदान रु.५.७० लक्ष (अंदाजे)
- (ड) ४० टक्के अनुदान रु.३.८० लक्ष (अंदाजे)
- (इ) २० टक्के अनुदान रु.१.९० लक्ष (अंदाजे)

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांना अनुदानास पात्र ठरलेल्या पाचव्या वर्षीच १०० टक्के अनुदान दिले जाते.

(३) **इयत्ता १ ली ते २ री मध्ये शिकत असणाऱ्या आदिवासी मुलांसाठी शिक्षणोपयोगी साहित्य तयार करणे (राज्य योजना) :-** आदिवासी लोक बऱ्याचशा पोटभाषा बोलत असल्यामुळे एका विशिष्ट पोटभाषेत शिकविणे शिक्षकांना आणि शिकणाऱ्यांनाही फारच कठीण जाते. म्हणून इ.३ रीसाठी आदिवासी बोलीभाषेत निदेश पुस्तके तयार करण्याचे प्रस्तावित केले आहे.

(४) **साक्षरता मोहिम (राज्य योजना) :-** नवीन शैक्षणिक धोरण १९८६ अन्वये निरक्षरता निर्मूलनाची कार्यपध्दती यशस्वीरित्या राबविण्यासाठी राष्ट्रीय साक्षरता प्रचारक संघटना स्थापन करण्यात आली. या यंत्रणेने "संपूर्ण साक्षरता मोहिम" विशिष्ट क्षेत्रामध्ये राबविण्यासाठी सविस्तर अशी मार्गदर्शक तत्वे निश्चित केली आहेत. संपूर्ण साक्षरता मोहिम राज्यातील सर्व जिल्हयातून टप्प्याटप्प्याने राबविण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय साक्षरता प्रचारक संघटना/भारत सरकार यांनी ठरविलेल्या आर्थिक आकृतिबंधानुसार साक्षरतेचे शिक्षण घेणाऱ्या प्रत्येक प्रौढामध्ये रु.६५/- आणि साक्षरत्तर शिक्षण घेणाऱ्यां प्रौढामागे रु.४०/- असा दर ठरविलेला आहे. एकूण साक्षरता मोहिमेच्या प्रकल्पांतर्गत अपेक्षित खर्चाच्या २/३ वाटा केंद्र शासन व १/३ वाटा राज्य शासन असा आहे. आदिवासी भागात केंद्र शासनाचा हिस्सा ४/५ व राज्याचा १/५ असा आहे.

शिक्षण या उपविकास शिर्षांतर्गत येणाऱ्या बहुतांश योजना योजनेतर झाल्यामुळे सन २०१८-१९ साठी रु. १७७७०.८२ लाख इतकाच निधी मागणीनुसार ठेवण्यात आला आहे.

***

प्रकरण - १६ तंत्रशिक्षण

राज्याने सुधारित तंत्रज्ञान आणि तंत्रविषयक व व्यवस्थापकीय मनुष्यबळाचा योग्य पुरवठा याद्वारे तंत्रशिक्षण पध्दतीची पुनर्रचना केलेली आहे. तंत्रविषयक शिक्षणाचे नियोजन हे भविष्यकालीन तंत्रज्ञानविषयक विकास आणि सामाजिक संदर्भ यावर आधारीत आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात +२ स्तरावर शिक्षणाचे व्यावसायिकीकरण करणे आणि शालांतपूर्व व्यवसाय शिक्षण सुविधांचा विकास यावर जोर देण्यात आला आहे. या क्षेत्रासाठी २०१८-१९ या वर्षात रु. ७१५९.२७ लाख एवढ्या व्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे. योजनावर तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

१. १०+ २ स्तरावरील व्यवसाय शिक्षण

(अ) द्विलक्षी व्यवसाय अभ्यासक्रम

उच्च माध्यमिक स्तरावरील शिक्षण संपल्यानंतर विद्यार्थ्यांना विद्यापीठाच्या स्तराच्या शिक्षणाकडे जाण्याच्या प्रवृत्तीपासून परावृत्त करणे व उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना रोजगार व स्वयंरोजगार मिळविण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त असे शिक्षण देणे हा +२ स्तरावरील व्यावसायिक शिक्षणाचा मूळ हेतू आहे. या योजनेअंतर्गत (१) तंत्रविषयक (२) वाणिज्यविषयक (३) शेतीविषयक (४) मत्स्यविषयक १६ विषयांचे अभ्यासक्रम माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे यांनी तयार केले आहेत.

(ब) किमान कौशल्यावर आधारीत व्यवसाय अभ्यासक्रम

केंद्र शासनाने १९८६ मध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण जाहीर केल्यानुसार +२ स्तरावरील उच्च माध्यमिक शिक्षणाचे व्यावसायिकीकरण करण्यावर भर देण्यात यावा, या धोरणानुसार १९८८-८९ या शालेय वर्षापासून राज्यामध्ये कौशल्यावर आधारीत (१) तंत्र (२) वाणिज्य (३) शेतीविषयक (४) अन्नतंत्रविषयक (५) मत्स्यविषयक आणि (६) अर्धवैद्यकीय अशा ६ गटातील एकूण ३० कौशल्यावर आधारीत व्यवसाय अभ्यासक्रम सुरु आहेत.

आठव्या व नवव्या पंचवार्षिक योजनेत यासाठी प्रति युनिट रु.१.०० लाख यंत्रसामुग्री व रु.१.०० लाख बांधकामासाठी केंद्र शासनाकडून दिले आहेत.

ही योजना चालू असल्यापासून आदिवासी क्षेत्रातील २ शासकीय व ६४ खाजगी कनिष्ठ महाविद्यालयात आतापर्यंत ती लागू करण्यात आली आहेत. आदिवासी उपयोजनेत २०१८-१९ या वर्षात या योजनेसाठी रु.४.०० लाख एवढा नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे.

२. शांलांत पूर्व व्यावसायिक शिक्षणात सुविधांची वाढ करणे

राज्यात आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात ३३ शासकीय तंत्र विद्यालये/केंद्र ३६८४ विद्यार्थी एवढ्या प्रवेश क्षमतेसह चालवण्यात येत आहेत. आदिवासी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना पूर्व टप्प्यात तंत्र शिक्षणाचा लाभ होण्यासाठीच केवळ या केंद्राची स्थापना करण्यात आली आहे. सदर संस्थामधील असलेली यंत्रसामुग्री, त्रुटी व अपूर्ण बांधकामे पूर्ण करण्यासाठी वार्षिक योजना २०१८-१९ या वर्षात आदिवासी उपयोजनेसाठी रु. ४०७.०८ लाख एवढा नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे.

***

प्रकरण - १७

क्रीडा व युवक कल्याण

शारिरिक शिक्षण व क्रीडा हे आपल्या देशाच्या शिक्षण पध्दती अविभाज्य भाग बनले आहेत. नववे एशियाड १९८२ नंतर खेळाडूंना आधुनिक सुविधा उपलब्ध करून देऊन देशात क्रीडा व खेळ यांना उत्तेजन देण्यासाठी सततची मागणी आहे. आदिवासी लोकांमध्ये खेळांविषयी विशेषतः जे ज्या वातावरणात राहतात, त्यामुळे नैसर्गिक सहज प्रवृत्ती असते. याबाबत आपला असा अनुभव आहे की आदिवासी लोक हे धावणे, प्रस्तरारोहण, पर्वतारोहण, उड्या मारणे, तिरंदाजी इ.सारख्या खेळामध्ये तरबेज असतात. आणि त्यांच्या खेळाचा दर्जा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जाऊ शकतो. म्हणून खेळांना प्रोत्साहन व ते लोकप्रिय करणे व खेळांविषयी त्यांच्यामध्ये नैसर्गिक सहज प्रवृत्तीचा विकास करण्याच्या दृष्टीने राज्य शासन त्यांना आवश्यक त्या खेळांच्या सुविधा पुरविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नशील आहे. सन २०१८-१९ या वर्षासाठी क्रीडा व युवक कल्याण या उपशिर्षासाठी रु. १५४१.११ लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे. या क्षेत्रात समाविष्ट मुख्य योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

१. प्रत्येक गांवात व्यायामशाळा व क्रीडांगण विकास

खेळ व क्रीडा यांचा मूळापासून विकास करण्यासाठी आणि खेळांच्या किमान सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. यासाठी राज्य शासनानातर्फे प्रत्येक गांवात व्यायामशाळा व क्रीडांगणे तयार करण्यासाठी जास्तीत जास्त रु.१.०० लाख किंवा अंदाजित खर्चाच्या ८० टक्के यापैकी कमी असेल इतके वित्तीय सहाय्य देण्यात येते

२. क्रीडांगणाचा विकास व तालुका पातळीवरील क्रीडांगणाचे बांधकाम

आदिवासी क्षेत्रातील शैक्षणिक संस्था, नोंदणीकृत स्वेच्छा संस्थांना २००/४०० मीटर धावपट्टी, विविध खेळांची क्रीडांगणे तयार करणे, भांडार खोली यांच्या बांधकामासाठी प्रत्येकी जास्तीत जास्त रु.२.०० लाख किंवा अंदाजे खर्चाच्या ९० टक्के यापैकी कमी असेल इतके वित्तीय सहाय्य म्हणून दोन हप्त्यात देण्यात येते. यासाठी सन २०१८-१९ मध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्रासाठी रु.७०८.२३ लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

३. व्यायामशाळांचा विकास

या योजनेतर्गत व्यायामशाळांसाठी व्यायाम साहित्य खरेदी करणे, व्यायामगृह बांधणे यासाठी आदिवासी भागातील प्रत्येकी जास्तीत जास्त रु.२.०० लाख इतके किंवा अंदाजित खर्चाच्या ९० टक्के यापैकी कमी असेल इतके अनुदान एका हप्त्यात देण्यात येते. संबंधित संस्थांना त्यांचा स्वतःचा हिस्सा म्हणून तेवढीच हिश्याची वर्गणी द्यावी लागते. यासाठी सन २०१८-१९ मध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्रासाठी रु.७७६.०१ लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

४. समाज सेवा शिबिरांचे आयोजन

युवा शक्तींना विधायक वळण लावण्यासाठी नेतृत्व गुण विकसित करण्यासाठी तरुणांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. या योजने अन्वये स्वेच्छा युवक क्लबना समाजसेवा शिबिराचे आयोजन करण्यासाठी वित्तीय सहाय्य देण्यात येते. या शिबिरांना एकूण खर्चाच्या ५० टक्केपर्यंत किंवा कमाल रु.२५,०००/- पर्यंत यापैकी जे कमी असेल तेवढे वित्तीय सहाय्य देण्यात येते. यासाठी सन २०१८-१९ च्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रासाठी रु.२४.२० लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

५. ग्रामीण /शहरी क्षेत्रातील स्वयंसेवी संघटनांना वित्तीय सहाय्य

१५ ते ३५ वयोगटातील तरुण हा लोकसंख्येतील मोठा घटक आहे. त्यांचे सुप्त सामर्थ्यही खूप मोठे आहे. त्याचा वापर चांगल्या कामासाठी करून घेणे सहज शक्य आहे. म्हणून ग्रामीण भागातील स्वयंसेवी युवा मंडळ/संघटनांना जास्तीत जास्त रु.२५,०००/- किंवा अंदाजित खर्चाच्या ५० टक्के इतके वित्तीय सहाय्य देण्यात येते. यासाठी सन २०१८-१९ मध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्रासाठी रु. ३२.६७ लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

***

प्रकरण - १८

सार्वजनिक आरोग्य

आदिवासी भागात भूप्रदेश दुर्गम असतो व दळणवळणाची साधने कमी असतात. या भागात त्यामुळे वेळीअवेळी व पुरेशा प्रमाणात आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देता येत नाही. तसेच आदिवासी भागातील जनतेच्या राहणीमानाचा दर्जा कमी होत असून त्यांचे अज्ञान, मागासलेपणा, कुपोषण, निरक्षरता, जंतु संसर्ग इत्यादीमुळे आदिवासी भागात वेगवेगळ्या रोगांचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र शासन, आदिवासी भागात इतर विकासाबरोबरच आरोग्य सेवा वेळेवर व प्रभावीपणे पुरविण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात तातडीने आरोग्य सुविधा पुरविण्याकरिता भारत सरकारने आदिवासी भागातील आरोग्य संस्था स्थापन करण्याचे नियम शिथिल केले आहेत. सुधारित मानके खालीलप्रमाणे आहेत.

अ.क्र.	संख्या	लोकसंख्या निकष	
		बिगर आदिवासी क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	५,०००	३,०००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३०,०००	२०,०००
३.	सामूहिक आरोग्य केंद्र		
(अ)	भारत सरकार	१,२०,०००	८०,०००
(ब)	राज्य शासन	१,५०,०००	१,००,०००

वरील संख्याखेरीज स्थानिक भौगोलिक परिस्थिती लक्षात घेता विखुरलेली लोकवस्ती असणाऱ्या डोंगराळ व दुर्गम प्रदेशात प्राथमिक आरोग्य पथके (छोटी प्राथमिक आरोग्य केंद्र) आणि फिरती आरोग्य पथके देखील स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

आदिवासी क्षेत्रात सध्या खालीलप्रमाणे आरोग्य सुविधा उपलब्ध आहेत.

अ.क्र.	आरोग्य सुविधा	संख्या
१.	ग्रामीण रुग्णालये	६७
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	३२१

अ.क्र.	आरोग्य सुविधा	संख्या
३.	प्राथमिक आरोग्य पथके (मिनी पी.एच.सी.)	१००
४.	फिरती आरोग्य पथके	५६
५.	उपकेंद्रे	२०३७

२०१८-१९ मधील आदिवासी उपयोजनेचे मुख्य काम म्हणजे उपकेंद्रे इमारतींच्या बांधकामाच्या कार्यक्रमाला गती देणे, प्राथमिक आरोग्य केंद्राची चालू असलेली कामे पूर्ण करणे आणि आदिवासी भागातील १४७२ दुर्गम गांवाना प्राथमिक आरोग्य पथके, फिरती आरोग्य पथके, प्राथमिक आरोग्य युनिटे (लहान प्राथमिक आरोग्य केंद्रे) इत्यादींच्या स्वरूपात पुरेशा आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्याच्या कार्यक्रमांची प्राथम्य तत्वावर अंमलबजावणी करणे हे असेल. २०१८-१९ मध्ये आदिवासी उपयोजनेतील प्रस्तावित योजनांचे ठळक वर्णन खालीलप्रमाणे आहे.

(अ) जिल्हास्तरीय योजना

(१) **राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान व राज्य आरोग्य संस्थांना सहायक अनुदान:-** या योजनेखाली २०१८-१९ मध्ये रु. १८६२.०९ लाख एवढ्या रक्कमेची तरतूद करण्यात आली आहे.

(ब) जिल्हास्तरीय योजना

(१) **राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम :-** आदिवासी भागात ही योजना एक जिल्हास्तरीय योजना म्हणून राबविण्यात येते. या योजनेसाठी २०१८-१९ मध्ये रु.८८४.६७ लाख एवढ्या रक्कमेची तरतूद करण्यात आली आहे.

(२) **पल्स पोलिओ प्रतिक्षम कार्यक्रम :-** भारत सरकारने इ.स.२००५ सालापर्यंत पोलिओ निर्मूलन करण्याचे ठरविले आहे. त्यानुसार राज्यात ० ते ५ वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांसाठी भरीव प्रमाणात एक पोलिओ प्रतिक्षम मोहीम हाती घेण्यात आली होती. पोलिओच्या लसीकरणासाठी व सामूहिक शिक्षणासाठी आवश्यक असलेल्या निधीची भारत सरकारने तरतूद केली आहे. तथापि, सामुग्री व पुरवठा स्थानिक स्तरावरील शिक्षण इत्यादीसाठीचा खर्च राज्य शासनाने सोसावयाचा आहे. या योजनेसाठी २०१८-१९ मध्ये रु.१५.३८ लाख एवढ्या रक्कमेची तरतूद करण्यात आली आहे.

(३) **अति संवेदनशील क्षेत्रासाठी १९९७-९८ मध्ये मंजूर केलेल्या योजना :-** अति संवेदनशील आदिवासी प्रकल्पांतर्गत जिल्ह्यात शासनाने रेस्क्यू कॅम्प व्यतिरिक्त मेळघाट पॅटर्न प्रमाणे नवीन योजना १९९७-९८ मध्ये मंजूर केलेल्या आहेत. मेळघाट पॅटर्न अंतर्गत राज्यातील अति संवेदनशील आदिवासी क्षेत्रात आरोग्यविषयक व पोषणविषयक खालीलप्रमाणे योजना राबविण्यात येतात. सदर योजना १९९७-९८ पासून राज्यातील ५ अति संवेदनशील आदिवासी जिल्ह्यात राबविण्यात येत होत्या. सदर कार्यक्रम सन २००३-०४ पासून राज्यातील सर्व १५ आदिवासी जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०१८-१९ साठी सदरहू योजनांसाठी खालीलप्रमाणे नियतव्यय मंजूर करण्यात आलेला आहे.

रु.लाखांत

अ.क्र.	योजना	कालावधी	जिल्हा	मंजूर नियतव्यय
१	२	३	४	५
१.	अति संवेदनशील आदिवासी क्षेत्रासाठी विशेष आरोग्य सेवा पुरविणे	वर्षभर	एकूण १६ आदिवासी जिल्हे	४५५४.४९
२.	दाईच्या मासिक सभा	वर्षभर	--*--	२१.७२

(४) **दृष्टीदान योजना :-**या योजनेसाठी सन २०१८-१९ साठी रु.२१६.९० लाख एवढा नियतव्यय राखून ठेवण्यात आला आहे. या योजनेनुसार मोतीबिंदूची शस्त्रक्रिया केलेल्या रुग्णांना मोफत चष्मे देण्याचे प्रस्तावित केले आहे.

(५) **अ. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (पीएचसी) :-** सामूहिक आरोग्य केंद्रे संदर्भ सेवा देणारी प्रथम स्तरावरील संस्था आहे. त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामधून रुग्ण पाठविले जातात. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक

आरोग्य केंद्राच्या कामाचे स्वरूप पूर्णपणे वेगवेगळे आहे. सामूहिक आरोग्य केंद्रामध्ये व उपचारात्मक सेवो पुरविल्या जातात. तर प्राथमिक आरोग्य केंद्रामध्ये त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील गांवासाठी प्रतिबंधात्मक सेवा पुरविल्या जातात. सामूहिक आरोग्य केंद्राची स्थापना खालीलप्रमाणे केली जाते.

- (एक) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे श्रेणीवर्धन किंवा
- (दोन) नगर परिषदांचे दवाखाने ताब्यात घेऊन किंवा
- (तीन) नवीन ठिकाण

प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या स्थापनेकरिता २०१८-१९ मध्ये रु. ३१९.११ लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

ब. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे/ग्रामीण रुग्णालये

आदिवासी क्षेत्रातील आरोग्य उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व ग्रामीण रुग्णालयाच्या स्थापनेसाठी तसेच बळकटीकरण करणे व बांधकामासाठी आदिवासी उपयोजनेतून नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात येतो.

नवीन ग्रामीण आरोग्य संस्थास्थापनेकरिता खर्च खालीलप्रमाणे येतो.

अ.क्र.	बाब	ग्रामीण रुग्णालय	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	उपकेंद्रे
१.	आवर्ती खर्च	३४.४२	१४.२८	२.२२
२.	अनावर्ती खर्च	१०.००	६.००	०.०६
३.	भांडवली खर्च	१६५.००	८५.००	५.००
	एकूण	२०९.४२	१०५.२८	७.२८
	म्हणजेच	२१०.००	१०६.००	८.००

भांडवली खर्च एकाच वेळेस करावा लागत नसला तरी तो प्रत्येक संस्थांच्या प्रकरणी तीन वर्षात विभागला जातो. प्रत्येक नवीन आरोग्य संस्थेच्या स्थापनेसाठी खालीलप्रमाणे नियतव्ययाची आवश्यकता असते.

अ.क्र.	संस्था	पहिले वर्ष	दुसरे वर्ष	तिसरे वर्ष
१.	ग्रामीण रुग्णालये	३०.००	६१.००	६२.००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	१२.००	२५.००	२५.००
३.	उपकेंद्रे	१.६०	१.७०	१.७०

सन २०१८-१९ मध्ये आरोग्य संस्थांच्या स्थापनेकरिता / बांधकामासाठी रु.८२७५.१७ लाख व सामूहिक आरोग्य केंद्रांच्या स्थापनेसाठी २०९५.६७ लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

(७) **आरोग्य संस्थांना औषधी अनुदाने :-** सध्या औषधांच्या किंमती मोठ्या प्रमाणावर वाढलेल्या आहेत आणि आदिवासी क्षेत्रात प्रामुख्याने तालुका मुख्यालयातील औषधांच्या दुकानात ती औषधे उपलब्ध असतात. तसेच आदिवासी समाजाची क्रयशक्ती देखील फारच कमी असते. ही बाब विचारात घेऊन अशा संस्थांना औषधांचा पुरवठा करण्यासाठी पुरवठा दर वाढविणे आवश्यक होते.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात सध्याच्या औषधी अनुदानात खालीलप्रमाणे वाढ करण्यात आली आहे व त्याप्रमाणे सन २०१८-१९ मध्ये या आरोग्य संस्थांना एकूण रु.४०४७.४६ लाख नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

(रु.लाखांत)

अ.क्र.	संस्था	जुना दर	सुधारित दर	वाढ	मंजूर नियतव्यय
१.	उपकेंद्रे	६,०००/-	८,०००/-	२,०००/-	६४९.००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	६०,०००/-	८०,०००/-	२०,०००/-	१२१०.६४

अ.क्र.	संस्था	जुना दर	सुधारित दर	वाढ	मंजूर नियतव्यय
३.	ग्रामीण रुग्णालये	२,००,०००/-	३,००,०००/-	१,००,०००/-	२१८७.८२
एकूण					४०४७.४६

अशा प्रकारे या महत्वाच्या उप विकासशीर्षासाठी सन २०१८-१९ आदिवासी उपयोजनेत जिल्हास्तरीय योजनेसाठी रु. २३२२५.८७ लाख व राज्यस्तरीय योजनेसाठी रु. २२७७.२८ लाख अशी एकूण रु.२८१८५.८१ लाख या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

***

प्रकरण - १९

वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग

आश्वासन पूर्तीचा एक भाग म्हणून दूरच्या ग्रामीण विशेषतः आदिवासी क्षेत्राच्या विकासासाठी शासनाने शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये व संलग्न रुग्णालयांशी संलग्न अशी ग्रामीण आरोग्य केंद्रे काही आदिवासी क्षेत्रात स्थापन करण्याचे ठरविण्यात आले आहे. सन २०१८-१९ मध्ये वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग या उपक्षेत्रांतर्गत रु. ११०.०१ लक्ष इतका नियतव्यय राखून ठेवला आहे.

***

प्रकरण - २०

पाणीपुरवठा

(एक) ग्रामीण पाणीपुरवठा :-

१. महाराष्ट्रातील लोकसंख्येपैकी बरेच लोक (६१%) ग्रामीण भागातील ४३.०२० खेड्यांमध्ये राहतात. ग्रामीण भागामध्ये पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा "२० कलमी कार्यक्रमांत" तसेच "राष्ट्रीय मूलभूत किमान सेवा" आणि "पंतप्रधान ग्रामोदय" या योजनेमध्ये समाविष्ट करून केंद्र आणि राज्य शासनाने या कार्यक्रमाला प्राधान्य दिले आहे. हे साध्य करण्यासाठी गांवाची लोकसंख्या, भूप्रदेश आणि त्यांचे स्रोत लक्षात घेऊन नळ पाणीपुरवठा, विंधनविहिरी आणि सध्या विहिरीद्वारे पाणीपुरवठ्याच्या योजना राबविण्यात येतात.

२. संपूर्ण राज्यामध्ये फक्त चार महिने पावसाचे पाणी मिळते. उर्वरित आठ महिन्यात भूगर्भातील पाणी तसेच धरणे, नद्या आणि कालव्याद्वारे प्राप्त होणारे पाणी यांचा वापर करावा लागतो. भूगर्भातील पाण्याचा जास्त उपसा केल्यामुळे पाण्याचे स्रोत कोरडे पडतात आणि पाणी टंचाई निर्माण होते. यावर एकमेव उपाय म्हणजे गांव हा एक घटक मानून पाणवहाळ तत्वावर पाण्याचे संवर्धन करणे हा आहे. काही ठिकाणांच्या नैसर्गिक जलाशयात क्षाराचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे आणि फ्लोराईड, आर्सेनिक किंवा इतर विषारी पदार्थांचे अतिरिक्त प्रमाण व जैविकदृष्ट्या दूषितपणामुळे पिण्यासाठी पाण्याच्या उपलब्धतेचा प्रश्न जटील झाला आहे. ही पार्श्वभूमी लक्षात घेता तुलनेने कायमस्वरूपी असलेल्या सर्व पाण्याच्या स्रोतांचा शोध शिकस्तीने करण्याचा राज्य शासनाचा प्रयत्न आहे.

३. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रम राबविण्यासाठी मार्गदर्शन करण्यासाठी नेमलेल्या अभ्यासगटाने पुढीलप्रमाणे शिफारशी केलेल्या आहेत.

(१) दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या अंती न हाताळलेली गांवे/वाड्या तसेच रासायनिक प्रदुषणामुळे पिण्याच्या पाण्याची गंभीर समस्या निर्माण झालेली गांवे/वाड्या प्राथम्याने हाताळावीत.

(२) निकषामध्ये जास्त क्षमता निर्माण करण्यासाठी भांडवली खर्च तसेच खाजगी नळ जोडणीसाठी येणारा खर्च पूर्णतः लाभार्थीनी सोसावा.

(३) पाणी पुरवठा कार्यक्रमा संदर्भातील जास्तीत जास्त निर्णय जेथे व्यावहारिक असेल तेथे ग्रामसभेच्या माध्यमातून घेण्यासाठी कायदेशीर व प्रशासकीय तरतूद करण्यात यावी.

(४) जलस्रोत बळकटीकरण व पुनर्भरणाचा आणि पाऊस पाणी संकलन कार्यक्रम लोक सहभागातून मोठ्या प्रमाणात राबविण्यात यावा. यासाठी अर्थसंकल्पात स्वतंत्र तरतूद करण्यात यावी.

(५) भूजल कायदा १९९३ अंतर्गत जिल्हाधिकाऱ्यांना असलेले अधिकार काही अंशी ग्रामसभेला देण्यासंबंधात भूजल कायद्यात आवश्यक दुरुस्ती करण्यात यावी.

(६) योजनेच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी स्थानिक संस्थांनी पाणीपट्टीत टप्प्याटप्प्याने वाढ करून व आपल्या इतर स्रोतातून योग्य प्रमाणात निधी उपलब्ध करावा.

(७) वैयक्तिक शौचालयासाठी अधिक निधी उपलब्ध करून देण्यासंबंधात शासनाने विचार करावा. तसेच शौचालयाचा वापर वाढविण्यासाठी आणि स्वच्छतेच्या इतर बाबींबाबत जागृती निर्माण करण्यासाठी संत गाडगेबाबा स्वच्छता ग्राम अभियान कायम स्वरूपी राबविण्यात यावा.

(८) सार्वजनिक ठिकाणी विशेषतः महिलांसाठी शौचालये संकुले बांधण्यात यावीत. तसेच सर्व शाळांमधून मुला-मुलींसाठी स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात यावी.

४. सुधारीत धोरणानुसार हा कार्यक्रम आता मागणी आधारीत व लोक सहभाग या तत्वानुसार राबविला जात आहे. त्यानुसार तांत्रिक व व्यवस्थापकीयदृष्ट्या परवडेल व मान्य अशा योजनेची मागणी लाभार्थ्यांना ग्रामसभेमार्फत करावयाची आहे. लाभार्थ्यांनी योजनेच्या भांडवली खर्चाचा हिस्सा म्हणून १०% लोकवर्गणी भरावयाची असून योजनेच्या देखभाल व दुरुस्तीचा १०० टक्के खर्चही करावयाचा आहे. योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी "ग्राम पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती" गठीत करावयाची आहे. या समितीत योजना कार्यान्वयापासून योजनेच्या व्यवस्थापनासंबंधी पूर्ण अधिकार आहेत.

साध्या विहिरी व विंधन विहिरीच्या कार्यक्रमाची तसेच ७५.०० लाख रुपये पर्यंतच्या नळ पाणीपुरवठा योजनांची अंमलबजावणी जिल्हा परिषदांकडे सोपविण्यात आली आहे. रु.७५.०० लाखाच्या वरील योजनेची अंमलबजावणी महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाकडून केली जाणार आहे.

५. योजनेची दैनंदिन देखभाल व परिरक्षणाची जबाबदारी संबंधित जिल्हा परिषदेची /ग्राम पंचायतीची आहे. यासाठी आवश्यक निधी पाणीपट्टीद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नातून व स्वतःच्या निधीतून उपलब्ध करावयाचा आहे. प्रत्येक जिल्हा स्तरावर "देखभाल व दुरुस्ती निधी" स्थापन केला आहे. जिल्हा परिषदेने स्वतःच्या उत्पन्नाच्या किमान २० टक्के इतकी रक्कम प्रत्येकी वर्षी या निधीत जमा करावयाची आहे. याशिवाय सन २०००-२००१ पासून राज्य शासनाकडून वार्षिक योजनेत ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रमासाठी उपलब्ध होणाऱ्या अर्थसंकल्पित निधीच्या १५% आणि केंद्र शासनाच्या वर्धित वेग ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रमाखाली प्राप्त होणाऱ्या निधीच्या १५ टक्के इतकी रक्कम या निधीत राज्य शासनाकडून जमा करण्यासाठी जिल्हा परिषदांना मंजूर केला जातो. तसेच ग्रामस्तरावर "ग्राम पाणी पुरवठा निधी" स्थापन केला आहे. या निधीत ग्राम पंचायतीला मिळणाऱ्या जमिन महसूलापैकी ३५ टक्के व सर्वसाधारण आणि खाजगी पाणीपट्टीची रक्कम या निधीत जमा होतील. राज्य शासनाने स्विकारलेल्या केंद्र शासनाच्या सुधारीत मार्गदर्शक सूचनानुसार योजनांच्या देखभाल व दुरुस्तीचा १०० टक्के खर्च लाभार्थ्यांनी करावयाचा आहे. पाणी पुरवठा योजनेसाठी वीजेचा जो खर्च होईल त्याचा ५० टक्के आणि पाणी शुद्धीकरणासाठी लागणाऱ्या टीसीएल पावडर खरेदीच्या ५० टक्के अनुदान राज्य शासनाकडून मंजूर केले जाईल.

६. सन २००३-०४ मध्ये केलेल्या सर्वेक्षणानुसार ४७०४३ गावे/वाडया पाणीपुरवठ्याच्या बाबतीत समस्याग्रस्त दिसून आल्या आहेत. यापैकी किमान गरजा कार्यक्रम, वर्धित वेग ग्रामिण पाणी पुरवठा कार्यक्रम, स्वजलधारा योजना आणि बाह्यसहाय्यित प्रकल्पाखाली एकूण २१३८७ गावे/वाडया हाताळण्यात येत आहेत. ही गावे/वाडया वगळता २५६५६ गावे/वाडया हाताळवयाच्या शिल्लक आहेत. या सर्व ४७०४३ गावे/वाडयांसाठी सन २०१८-१९ मध्ये भरीव तरतूद करण्यात आली आहे.

७. राज्य शासनाने स्वीकृत केलेल्या केंद्र शासनाच्या सुधारीत मार्गदर्शक सूचनानुसार गांवे व वाडया निवडीचे निकष आणि गांवे व वाडया हाताळण्यासाठी प्राथम्यक्रम खालीलप्रमाणे आहेत.

(अ) गांव/वाडया निवडीचे निकष

(१) सपाट प्रदेशात १.६ कि.मी. अंतरावर व डोंगराळ प्रदेशात १०० मी. उंचीपर्यंत पिण्याच्या पाण्याच्या सार्वजनिक अथवा खाजगी उद्भव नसलेली गांवे/वाडया

(२) जेथे पाण्याचा उद्भव उपलब्ध आहे. परंतू तेथील पाण्याची गुणवत्ता अयोग्य आहे. अशी गांवे/वाडया उदा. अतिकार, लोह, फ्लोराईड, आर्सेनिक किंवा इतर विषारी पदार्थांचे अतिरिक्त प्रमाण आणि जैविकदृष्ट्या दूषित

(३) जेथे पाणीपुरवठा उपलब्ध आहे परंतू विहित निकषाप्रमाणे नाही अशी गांवे/वाडया (४० लीटर दर दिवशी दरडोईपेक्षा कमी)

(ब) गांव/वाडया हाताळण्यासाठी प्राथम्यक्रम

(१) गांवे/वाडयामध्ये निव्वळ अनुसूचित जाती-जमातीची वस्ती आहे किंवा १९९४ चा स्थितीदर्शक सर्वेक्षण आणि १९९६-९७ मधील पुनः सर्वेक्षणानुसार जेथे अनुसूचित जाती-जमातीची लोकसंख्या जास्त आहे, अश गांवे/वाडयांना प्राधान्य

(२) प्रथम तीव्र विषारीपणामुळे पाण्याची गुणवत्ता बाधित झालेली गांवे/वाडया आणि त्यानंतर इतर गांवे/वाडया

(३) ४० लिटर्स प्रति माणशी प्रति दिनी पेक्षा कमी पाणी उपलब्ध होणाऱ्या गांवे/वाडयांची पातळी उंचावून ती ४० लिटर्स प्रति माणशी प्रति निधी याप्रमाणे करणे

(४) ग्रामीण भागातील ज्या शाळा/आंगणवाडया इ.ना पाणीपुरवठा होत नाही, त्या शाळा/आंगणवाडया

आदिवासी क्षेत्रातील गांवासाठी सन २०१८-१९ करिता पाणीपुरवठा कार्यक्रमासाठी रु. ७४७१.४९ लाख एवढा नियतव्यय ठेवलेला आहे.

***

प्रकरण - २१

नगरविकास

शिघ्रगतीने शहरीकरण झाल्यामुळे नागरी क्षेत्रामध्ये काही विशिष्ट मूलभूत समस्या निर्माण झाल्या. म्हणून अशा समस्या सोडविण्यासाठी पुरेसा निधी आवश्यक आहे. जनजाती उपाययोजना क्षेत्रामध्ये १० नगरे आहेत. शासनातर्फे नगरपरिषदांना विकास योजनेची अंमलबजावणी करण्याकरिता अ, ब, व क वर्ग नगरपरिषदांकरिता विहित केलेल्या प्रमाणानुसार त्यांच्या मान्य झालेल्या प्रकल्पांना सहायक अनुदान व कर्ज या दोन्हीही स्वरूपात वित्तीय सहाय्य देण्यात येते. नगरपरिषदांना त्यांच्या अपरिश्रमिक कामांसाठी १०० टक्के सहायक अनुदान देण्यात येते. विकास योजनेत मंजूर झालेले प्रकल्प खालीलप्रमाणे आहेत :-

(१) वेगवेगळ्या प्रयोजनाकरिता जमीन संपादन करणे. (२) बाजारपेठ व आठवडा बाजार. (३) शाळा व रस्त्याचे बांधकाम. (४) दवाखाने व रुग्णालये. (५) दफनभूमी, कत्तलखाना व स्मशानभूमी. (६) ग्रंथालय (७) उपवने व उद्याने (८) समाजकल्याण केंद्रे. (९) सार्वजनिक शौचकूप व मुताऱ्यांचे बांधकाम.

ठाणे, नाशिक, नांदेड, अमरावती व यवतमाळ या आदिवासी बहुल नगरांकडे विशेष लक्ष पुरविणे आवश्यक असून सन २०१८-१९ मध्ये नगरविकास विभागासाठी जिल्हास्तरीय योजनेसाठी रु. ११३४.०० लाख व राज्यस्तरीय योजनेसाठी रु. २०००.०० लाख अशी एकूण रु. ३१३४.०० लाख एवढ्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

***

प्रकरण - २२

मागासवर्गीयांचे कल्याण

भारतीय संविधानाच्या एका मार्गदर्शक तत्वानुसार राज्यातील दुर्बल घटक विशेषतः अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या लोकांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी विशेष काळजी घ्यावी आणि त्यांचे सामाजिक अन्याय व इतर पिढवणुकीपासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी राज्य शासनावर टाकण्यात आली आहे. भारतीय संविधानातील या मार्गदर्शक तत्वास अनुसरून पंचवार्षिक योजनांमध्ये मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणांच्या कार्यक्रमांवर भर देण्यात आला आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या १०५.१० लक्ष आहे आणि एकूण लोकसंख्येत अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येची टक्केवारी सुमारे ९.३५ आहे.

आदिवासी लोकांची लोकसंख्या विचारात घेता अनुसूचित जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक विकासासाठी राज्य शासनाने आदिवासी उपयोजनेमध्ये पुरेशी तरतूद करण्यात आली आहे. आदिवासींच्या कल्याणासाठी आदिवासी उपयोजनेत शिष्यवृत्त्या, वसतिगृहे, आश्रमशाळा, परीक्षापूर्व प्रशिक्षण केंद्र इत्यादी योजनांसाठी सन २०१८-१९ या वर्षामध्ये भरीव तरतूद करण्यात आली आहे. राज्यस्तरावर व जिल्हास्तरावर समाविष्ट करण्यात आलेल्या आदिवासी विकास विभागातर्फे राबविल्या जात असलेल्या निरनिराळ्या योजनांसाठी एकूण रु.४६२२७९.९१ लाख (वि.कें.स.-१५०००.०० लाख व अनु. २७५(१) अर्थसहाय्य रु.१५०००.०० लाख वगळून) एवढा भरीव नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

या उपविकास क्षेत्राखाली राबविण्यात येणाऱ्या महत्वाच्या योजना खालीलप्रमाणे आहेत :-

१. शासकीय आश्रमशाळा

आदिवासी विकास विभागामार्फत आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी आश्रमशाळा चालविल्या जातात. अतिशय डोंगराळ व दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासींची सामाजिक व सांस्कृतिक व शैक्षणिक उन्नती करण्यासाठी शासनाने आश्रमशाळा समूह ही योजना कार्यान्वित केली आहे. या आश्रमशाळेला जोडून वसतिगृहात राहणाऱ्या मुलांना शिक्षण, दोन वेळचे जेवण, निवास, दोन गणवेश संच, आंथरुण-पांघरुण, वह्या, पुस्तके, शैक्षणिक साहित्या इत्यादी सुविधा विनामुल्य पुरविल्या जातात. राज्यात एकूण ५२८ शासकीय आश्रमशाळा कार्यरत आहेत.

आश्रमशाळा समूह या योजनेकरिता सन २०१८-१९ करीता जिल्हास्तरीय योजनेकरीता रु. १९८२५.०३ लाख व राज्यस्तरीय योजनेकरीता रु. ७३५२०.९६ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आलेला आहे.

२. अनुदानित आश्रमशाळा

आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाकरिता कार्यरत असलेल्या स्वेच्छा संस्थांमार्फत स्थापन करण्यात आलेल्या आश्रमशाळांना सन १९५३-५४ पासून अनुदान देण्याची योजना राबविण्यात येत आहे. या आश्रमशाळेमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व इतर सवलती मोफत उपलब्ध करून देण्यात येतात.

कर्मचाऱ्यांचे वेतन व रु.५०० प्रमाणे प्रतिविद्यार्थी परिरक्षणासाठी अनुदान शासनाकडून देण्यात येते. प्राथमिक व माध्यमिक विभागातील कर्मचाऱ्यांच्या वेतनावर आधारित अनुक्रमे ८ टक्के व १२ टक्के आकस्मिक खर्च अनुदान अनुज्ञेय आहे. सन २०१८-१९ या शैक्षणिक वर्षात राज्यात एकूण ५५६ अनुदानित आश्रमशाळा कार्यरत आहेत.

सन २०१८-१९ या वित्तीय वर्षात सदर योजनेसाठी रु. ९८०३२.९९ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आलेला आहे.

३. अनुसूचित जमातींच्या मुला-मुलींसाठी शासकीय वसतिगृह सुरु करणे

आदिवासी विकास विभागांतर्गत गांव, तालुका, जिल्हा व विभागाच्या ठिकाणी आदिवासी विद्यार्थ्यांची व मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन मिळावे म्हणून शासकीय वसतिगृह

सुरु करण्यात आली आहेत. या वसतिगृहात विद्यार्थ्यांना मोफत भोजन व निवास पुरवण्यात येते. तसेच बेडींग साहित्य वहया, पुस्तके, शैक्षणिक साहित्य इत्यादी उपलब्ध करून घेण्याकरीता विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यावर थेट निधी (DBT) जमा करण्याबाबत सन २०१७-१८ मध्ये निर्णय घेण्यात आलेला आहे. आणि विद्यार्थ्यांना किरकोळ गरजा भागविण्यासाठी विभागीय स्तरावरील वसतिगृहात प्रवेश घेतलेल्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांला दरमहा रु.८००/- व जिल्हास्तरावरील वसतिगृहात प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांला प्रतिमाह रु.६००/- व तालुकास्तरावरील वसतिगृहात प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांला प्रतिमाह रु.५००/- या दराने निर्वाहभत्ता देण्यात येतो.

सन २०१८-२०१९ या वर्षापर्यंत राज्यात एकूण ४९५ शासकीय वसतिगृहे मंजूर करण्यात आली असून त्यापैकी ४९१ शासकीय वसतिगृहे कार्यरत आहेत, त्यामध्ये ३५१५८ मुले व २१७६० मुली असे एकूण ५६९१८ विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात आलेला आहे.

सन २०१८-१९ या वित्तीय वर्षात सदर योजनेसाठी जिल्हास्तरीय योजनेकरीता रु.१८४४९.६९ लाख व राज्यस्तरीय योजनेकरीता रु. २२२५५.२६ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आलेला आहे.

४. पंडित दीनदयाल उपाध्याय स्वयं योजना

- शासकीय वसतिगृहात प्रवेश न मिळालेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना इयत्ता १२ वी नंतरच्या उच्च शिक्षणाकरिता भोजन, निवास व शैक्षणिक साहित्यासाठी त्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यामध्ये थेट रक्कम वितरण करण्याबाबत पंडित दीनदयाल उपाध्याय स्वयं योजना राबविण्याबाबत दिनांक १५/१०/२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये धोरण ठरविण्यात आले आहे.
- सदर योजनेतर्गत खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करण्यात आलेल्या शहरामधील शैक्षणिक संस्थांमध्ये शिक्षण घेत असलेल्या तथापि, शासकीय वसतिगृहात प्रवेश न मिळालेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना इ.१२ वी नंतरचे उच्च शिक्षण घेण्याकरिता विद्यार्थ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यामध्ये खालीलप्रमाणे मासिक खर्चाकरिता थेट रक्कम वितरण करण्यात येणार आहे.

खर्चाची बाब	मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, नवी मुंबई, ठाणे, पुणे, पिंपरी-चिंचवड, नागपूर	इतर महसूली विभागीय शहरे व उर्वरित क वर्ग महानगरपालिका	इतर जिल्हा क्षेत्र
प्रति विद्यार्थी प्रतिमाह देयक रक्कम रुपयांत	६०००	५१००	४३००

अटी व शर्ती :-

- १) विद्यार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा
  - २) विद्यार्थ्यांच्या पालकांचे उत्पन्न रु.२.५० लाख पेक्षा जास्त असावे.
  - ३) सदरचा विद्यार्थी १२ वी नंतरचे उच्च शिक्षण घेत असावा.
  - ४) केंद्र शासनाच्या पोस्टबेसिक शिष्यवृत्तीकरिता निश्चित करण्यात आलेल्या २ वर्षापेक्षा जास्त कालावधीच्या अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश घेतलेला असावा.
- सदर योजनेच्या अंमलबजावणीकरिता संगणकीय प्रणाली (<https://swayam.mahaonline.gov.in>) विकसित करण्यात आली आहे.
  - सन २०१७-१८ या वर्षात सदर योजनेअंतर्गत एकूण २५६५ विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आलेला आहे.
  - सन २०१८-१९ या शैक्षणिक वर्षाकरिता सदर योजनेअंतर्गत रु.४५.०० कोटी निधीची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

५. ८ वी ते १२ वी मध्ये शिकणाऱ्या अपंग आदिवासी विद्यार्थ्यांना प्रवास भत्ता व शिष्यवृत्ती

अपंग आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या समस्या विचारात घेऊन त्यांना सुलभतेने शिक्षण घेता यावे या दृष्टीने शासनाने अशा अपंग आदिवासी विद्यार्थ्यांना दरमहा रुपये १०० प्रवास भत्ता व रुपये ५०० शिष्यवृत्ती देण्याची योजना सन २००३-०४ मध्ये मंजूर केली आहे. सन २०१८-१९ करीता रुपये २३.०१ लाख एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

६. सुवर्ण महोत्सवी पूर्व माध्यमिक शिष्यवृत्ती योजना (Pre Matric) :-

- इयत्ता १ ली ते १० वी या वर्गात शिक्षण घेत असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक खर्च भागविण्याकरिता प्रोत्साहनात्मक योजना म्हणून सदर योजना दिनांक ३१/०५/२०१० रोजीच्या शासन निर्णयान्वये सन २०१०-११ पासून राज्य शासनमार्फत राबविण्यात येते.

लाभार्थी अर्हता :-

- जिल्हा परिषद, नगरपालिका, महानगरपालिका इ.शिक्षण घेत असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना योजना लागू आहे.
- विद्यार्थ्यांच्या पालकांचे वार्षिक उत्पन्न रु.१.०८ लाखापेक्षा कमी असावे.
- सदर योजनांतर्गत देण्यात येणाऱ्या शिष्यवृत्तीचे दर खालीलप्रमाणे आहेत. :-

अ.क्र.	इयत्ता	शिष्यवृत्तीचा वार्षिक दर
१.	इयत्ता १ ली ते इयत्ता ४ थी	रु.१०००/-
२.	इयत्ता ५ वी ते इयत्ता ७ वी	रु.१५००/-
३.	इयत्ता ८ वी ते इयत्ता १० वी	रु.२०००/-

- सन २०१७-१८ या वर्षात सदर योजनांतर्गत सुमारे १२ लक्ष विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आलेला आहे.
- सदर योजनेकरिता सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षासाठी एकूण रु.१६००२.९१ लाख इतकी तरतूद अर्थसंकल्पित करण्यात आली आहे.

७. भारत सरकार पोस्ट मॅट्रीक शिष्यवृत्ती (Post Matric) :-

- इयत्ता १० वी पासून पुढे उच्च शिक्षणाचा लाभ गरजू विद्यार्थ्यांना घेता यावा या उद्देशाने केंद्र शासनाच्या सदर योजनेंतर्गत अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना केंद्र शासनाकडील वेळोवेळी दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनाप्रमाणे मासिक देय दराने निर्वाह भत्ता, शिक्षण फी, परीक्षा फी साठी रक्कम देण्यात येते.
- सदर योजना अंमलबजावणी ऑनलाईन प्रणालीद्वारे देण्यासाठी <https://etribal.maharashtra.gov.in> हे संकेतस्थळ सन २०१२-१३ या वर्षापासून कार्यान्वित करण्यात आले आहे.

लाभार्थी अर्हता :-

१. विद्यार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा.
  २. विद्यार्थ्यांच्या पालकांचे उत्पन्न रु.२.५० लाख पेक्षा जास्त असावे.
  ३. इ.१० वी नंतरच्या सुमारे ७५ अभ्यासक्रमांना लागू
  ४. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये नमूद अभ्यासक्रमास प्रवेश घेतलेला असावा.
- सन २०१७-१८ या वर्षात सदर योजनेंतर्गत एकूण १,२८,६७९ विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आलेला आहे.
  - सन २०१८-१९ या वर्षाकरिता सदर योजनेंतर्गत रु.१२७.७९ कोटी इतकी तरतूद करण्यात आलेली आहे.

८. राज्यातील शासन मान्यता प्राप्त खाजगी विना अनुदानित व कायम विना अनुदानित संस्थांमधील व्यावसायिक अभ्यासक्रमामध्ये प्रवेश घेणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक शुल्काची प्रतिपूर्ती योजना (Freeship) :-

- केंद्र पुरस्कृत पोस्ट मॅट्रीक शिष्यवृत्ती योजनेअंतर्गत उत्पन्न मर्यादेत न बसणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांकरिता राज्य शासनामार्फत शैक्षणिक शुल्क प्रतिपूर्ती योजनेची सुरुवात सन २००६-०७ या शैक्षणिक वर्षापासून झालेली आहे. या योजनेस उच्च व तंत्र शिक्षण विभागाकडून दरवर्षी नव्याने मंजुरी देण्यात येत होती. तथापि, दिनांक ३१/०३/२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये सन २०१५-१६ पासून सदर योजना कायम स्वरूपी योजना म्हणून राबविण्यास मान्यता देण्यात आली आहे. त्यास अनुसरून आदिवासी विकास विभागामार्फत अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना प्रस्तुत योजनेतर्गत संबंधित वर्षात शिक्षण शुल्क समिती/प्राधिकरण किंवा परिषदेने निर्धारित केलेल्या दराप्रमाणे शिक्षण शुल्क व परीक्षा शुल्काची १०० टक्के प्रतिपूर्ती करण्यात येते.

लाभार्थी अर्हता :-

१. सदर योजनेकरिता उत्पन्न मर्यादेची अट नाही
  २. व्यावसायिक अभ्यासक्रमांकरिता शासनाच्या सामाजिक प्रवेश परीक्षेद्वारा प्रवेश घेतलेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना लागू राहिल.
  ३. आरक्षणाचा लाभ न घेता गुणवत्तेवर खुल्या गटातील जागांवर प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना लागू राहिल.
  ४. एक किंवा दोन विषयामध्ये अनुत्तीर्ण होऊन ए.टी.के.टी. द्वारे प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना अनुज्ञेय राहिल.
  ५. कृषी व संलग्न अभ्यासक्रमांसाठी सीईटी घेत नसल्यास इ.१२ वी च्या गुणांच्या आधारे प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना लागू
  ६. व्यवस्थापन कोटयातील विद्यार्थी तसेच अभिमत विद्यापीठात प्रवेशित विद्यार्थी यांना अनुज्ञेय नाही.
- सन २०१७-१८ या वर्षात सदर योजनेतर्गत एकूण ११,५०२ विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आलेला आहे.
  - सदर योजनेकरिता २०१८-१९ या आर्थिक वर्षाकरिता रु.११७८.९९ लाख इतकी तरतूद अर्थसंकल्पित करण्यात आलेली आहे.

९. अनुसूचित जमातीच्या मुला-मुलींना परदेशात शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती योजना (FOREIGN SCHOLARSHIP) :-

- परदेशात उच्च शिक्षण घेण्याची संधी लाभलेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेणे सोपे व्हावे याकरिता दिनांक ३१/०५/२००५ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये परदेशी शिक्षण शिष्यवृत्ती योजना सुरु करण्यात आलेली आहे. तसेच दिनांक १६/०३/२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये सुधारीत अटी व शर्ती लागू करण्यात आलेल्या आहेत.
- प्रस्तुत योजनेअंतर्गत दरवर्षी कमाल १० आदिवासी विद्यार्थ्यांची निवड करण्याची तरतूद आहे.
- व्यवस्थापन, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, विज्ञान, कृषी इ.शाखांच्या पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांकरिता शिष्यवृत्ती देण्यात येते.
- पालकांचे वार्षिक उत्पन्न मर्यादा रु.६.०० लाख. विद्यार्थी हा पूर्णवेळ नोकरी करीत नसावा.
- शिष्यवृत्ती लाभ मिळण्यासाठी प्राप्त अर्जाची राज्यस्तरीय छाननी समितीद्वारा पडताळणी होऊन निवड केली जाते व आयुक्तालय स्तरावर शिष्यवृत्ती लाभ मंजूर केला जातो.

- कुटुंबातील फक्त एकाच अपत्यास या योजनेचा लाभ अनुज्ञेय आहे.
- विद्यार्थ्यांने परदेशातील मान्यताप्राप्त विद्यापीठात प्रवेश घेतलेला असावा.
- अभ्यासक्रमाचे शिक्षण शुल्क, परीक्षा शुल्क व विद्यापीठाने निर्धारित केलेली इतर शुल्क शिष्यवृत्ती स्वरूपात देण्यात येतात.
- आयुक्त, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक यांच्यामार्फत दरवर्षी वर्तमानपत्रत जाहिरात देऊन इच्छुकांकडून प्रस्ताव मागविण्यात येतात.
- प्रस्तुत शिष्यवृत्ती अंतर्गत प्राप्त झालेल्या अर्जाची छाननी करण्यासाठी सचिव, (आदिवासी विकास) यांच्या अध्यक्षतेखाली छाननी समिती गठीत करण्यात आलेली आहे. सदर समितीत आयुक्त, आदिवास विकास, आयुक्तालय, नाशिक, अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, नागपूर, संचालक, तंत्रशिक्षण संचालनालय, मुंबई व संचालक, वैद्यकीय शिक्षण संचालनालय, मुंबई हे सदस्य आहेत.
- प्रस्तुत योजनेअंतर्गत मागील ४ वर्षातील लाभार्थी व झालेल्या खर्चाचा तपशील खालीलप्रमाणे :-

अ.क्र.	वर्ष	झालेला खर्च (रु.लाखांत)	एकूण लाभार्थी
१.	२०१४-१५	३७.१७	३
२.	२०१५-१६	९५.४५	३
३.	२०१६-१७	५६.००	२
४	२०१७-१८	१४९.९७	६

- प्रस्तुत योजनेकरिता सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षाकरिता सदर योजनेसाठी रु.२.०० कोटी इतकी तरतूर अर्थसंकल्पित करण्यात आली आहे.

१०. अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शहरातील इंग्रजी माध्यमाच्या नामांकित निवासी शाळांमध्ये शिक्षण देणे :-

- जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत आदिवासी विद्यार्थी मागे राहू नये याकरिता तसेच उच्च शिक्षणासाठी इंग्रजीचे वाढते महत्त्व लक्षात घेऊन अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना खाजगी इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये शिक्षण देण्याची योजना दिनांक २८/०२/२००९ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये सन २०१०-११ या शैक्षणिक वर्षापासून कार्यान्वित आहे. दिनांक २७/०६/२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयानुसार सदर योजनेअंतर्गत निवड करावयाच्या नामांकित शाळांमध्ये आवश्यक सोयी सुविधा, व्यवस्थापन व प्रशासन,बौद्धिक बाबी इ.मुद्यांच्या आधारे शुल्क निश्चित करण्यासाठी शाळांचे मूल्यांकन करण्याबाबत निकष निश्चित केले.

अटी व शर्ती :-

- १) विद्यार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा.
- २) पालकांची वार्षिक उत्पन्नाची कमाल मर्यादा रु.१.०० लाख

योजनेअंतर्गत देण्यात येणारे लाभ :-

- योजनेअंतर्गत प्रवेशित विद्यार्थ्यांना निवास, आहार तसेच आवश्यक शैक्षणिक साहित्य मोफत देण्यात येते.
- सदर योजनेअंतर्गत सन २०१०-११ पासून आजअखेर १६० नामांकित शाळांची निवड करण्यात आलेली असून त्यामध्ये सुमारे ४८५०० विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. योजनेअंतर्गत मागील २ शैक्षणिक वर्षात प्रवेश विद्यार्थी संख्येचा अपर आयुक्तनिहाय तपशील

अपर आयुक्त, आ.वि.	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८
नाशिक	५९५४	५९६५	३३५०
ठाणे	३१६०	४८५३	१८८९
अमरावती	४७८४	५२४८	२६५०
नागपूर	४३१०	३७११	१०४०
एकूण	१८२०८	१९७७७	८९२९

- योजनेतर्गत निवड करण्यात आलेल्या शाळांमध्ये उपलब्ध शैक्षणिक व निवासी सोयी सुविधांच्या आधारे शाळांचे गुणांकन करणे तसेच प्रवेशित विद्यार्थ्यांचे आधार क्रमांक पडताळणी करून नोंदणी करणे आणि त्या अनुषंगाने संबंधित शाळांना निधी वितरण करण्याबाबत ऑनलाईन संगणकीय प्रणाली <https://namankit.mahaonline.gov.in> विकसित करण्यात आली आहे.
- सदर योजनेकरिता सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षासाठी एकूण रु.३७८.०० कोटी तरतूद करण्यात आली आहे.

११. अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी आदर्श शाळांची स्थापना

शासनाने देवमोगरा, ता.नवापूर, जि.धुळे येथे एक आणि भंडारदरा, ता.अकोला, जि.अहमदनगर येथे एक अशा दोन आदर्श शाळा सुरु केल्या आहेत. या शाळांची स्थापना विद्या निकेतन व नवोदन विद्यालय यांच्या धर्तीवर करण्यात आली आहे. या दोन्ही शाळा विद्याविषयक तसेच खेळांसह पाठयेतर उपक्रमामध्ये उच्च गुणवत्ता संपादन करण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देतात.

१२. एकलव्य इंग्रजी माध्यमाच्या आदर्श निवासी शाळा.

महाराष्ट्र शासनाने केंद्र शासनाच्या सहाय्याने भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २७५ (१) अंतर्गत देण्यात येणाऱ्या सहाय्यामधून आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी चार इंग्रजी माध्यमाच्या एकलव्य निवासी शाळा खालील ठिकाणी सुरु केल्या आहेत.

- १) कांबळगांव, ता.पालघर, जि.ठाणे.
- २) मुधेगांव, ता.इतगपुरी, जि.नाशिक.
- ३) चिखलदरा, जि.अमरावती.
- ४) खैरी-परसोडा, ता.रामटेक, जि.नागपूर.
- ५) पिंप्री सदरोद्दिन ता.इतगपुरी, जि.नाशिक
- ६) नंदूरबार ता.जि.नंदूरबार
- ७) तुमारगुंडा ता.एटापल्ली, जि.गडचिरोली
- ८) बोरगांव ता.देवरी, जि.गोंदिया

वरील शाळांमधून ५१० आदिवासी मुले आणि ३४० आदिवासी मुली शैक्षणिक फायदा घेत आहेत. केंद्र शासनाने अशा ९ शाळा मंजूर केल्या असून त्यापैकी वरील ८ शाळा सन २०००-२००१ मध्ये ५ व्या वर्गासह सुरु झाल्या आहेत. सदर शाळा स्थापन करण्याचा मुळ उद्देश आदिवासी विद्यार्थ्यांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण देणे आहे. त्याकरिता शिक्षण विभागाकडील त्याच प्रमाणे आदिवासी विकास विभागाकडील उत्तम दर्जाचा शिक्षकवर्गाची चांगल्या पगारावर नियुक्ती करण्यात आली आहे. या शाळांचे व्यवस्थापन महाराष्ट्र आदिवासी शाळा संस्थाकडून, ज्याचे अध्यक्ष प्रधान सचिव, आदिवासी विकास आणि सचिव, आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक आहेत, यांच्याकडून करण्यात येते.

सन २०१८-१९ करीता सदर योजनेसाठी रु.५००.०० लाख एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

१३. इयत्ता १० व १२ वी मधील गुणवत्ताधारक विद्यार्थ्यांना रोख स्वरूपात बक्षिसे

आदिवासी विकास विभागामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या आश्रमशाळांमधील इ.१० वी व १२ वी मधील बुद्धीमान विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी या योजनेद्वारे रोख स्वरूपात बक्षिसे दिली जातात. इ.१० वी १२ वी परीक्षेत राज्यस्तरावर पहिल्या तीन येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना (३ मुली व ३ मुले प्रत्येकी) अनुक्रमे रु.३५०००/- रु.२५०००/- व रु.१५०००/- रोख स्वरूपात दिले जातात. याशिवाय या विद्यार्थ्यांना दरमहा रु.१०००/- दिले जातात. याप्रमाणे इ.१० वी व १२ वी च्या प्रत्येक वर्गासाठी ६ बक्षिसे दिली जातात.

वरील बक्षिसांशिवाय विभागीय शिक्षण मंडळाच्या स्तरावरही रोख बक्षिसे दिली जातात. इ.१० वी व १२ वी मध्ये पहिल्या तीन येणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना (३ मुली व ३ मुले) अनुक्रमे रु.२५०००/-, रु.१५०००/- व रु.१००००/- याप्रमाणे बक्षिसे दिली जातात. याशिवाय या विद्यार्थ्यांना दरमहा रु.१०००/- दिले जातात.

सन २०१८-१९ या वर्षाकरिता या योजनेसाठी रु.४०.०० लाख एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

१४. आश्रमशाळांना रोख बक्षिस योजना.

आश्रमशाळांमध्ये निरोगी स्पर्धा होण्याच्या दृष्टिने रोख स्वरूपात बक्षिस योजना सुरु करण्यात आली आहे. सदर योजना शासकीय आश्रमशाळेबरोबरच अनुदानित आश्रमशाळांनाही लागू करण्यात आली आहे. या योजनेमध्ये गुणवत्ता धारक विद्यार्थी त्या शाळेमध्ये उपलब्ध असणाऱ्या सुविधा व घेण्यात येणारे इतर कार्यक्रम यांच्या आधारावर शाळांचा दर्जा ठरविण्यात येतो. यानुसार ज्या शाळांचे विद्यार्थी बोर्डाच्या परिक्षेमध्ये गुणवत्ता यादीत येतात अशा शाळांना क्रमांक १,२ आणि ३ असे क्रमांक देण्यात येतात. आणि त्यांना अनुक्रमे रुपये ५.०० लाख, रुपये ३.०० लाख व रुपये १.०० लाख रोख दिले जातात. सन २००३-०४ या वर्षापासून शासकीय आश्रमशाळांमध्ये त्याचप्रमाणे अनुदानित आश्रमशाळांमध्ये स्वतंत्र ३ बक्षिसाचे गट तयार करण्यात आले आहेत. या योजनेकरिता सन २०१८-१९ या वर्षात शासनाने रुपये ४०.०० लाख रुपयाचा नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

१५. शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी व शिक्षकांना संगणक प्रशिक्षण देणे.

सध्याच्या माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात संगणक प्रशिक्षित असणे आवश्यक असल्याचे लक्षात घेऊन आदिवासी मुला-मुलींसाठी ही योजना आश्रमशाळेमधून सुरु करण्यात येत आहे. स्पर्धात्मक युगात विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना संगणक साक्षरता ही शिक्षणाच्या दर्जा वाढीसाठी आवश्यक बाब आहे. यासाठी इयत्ता ८ ते १२ वी तील विद्यार्थ्यांसाठी सदर योजना राबविण्यात येते. या योजनेसाठी सन २०१८-१९ या वर्षासाठी जिल्हास्तरावरून रुपये २२१.८३ लाख इतका नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे. या करिता प्रत्येक महिन्यात कमीत कमी २० दिवसांचे प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

१६. सेवांतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रम

शासकीय तसेच अनुदानित आश्रमशाळांमध्ये शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण केंद्रे :- शासनाने आदिवासी विकास विभागामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या अनुदानित तसेच शासकीय आश्रमशाळेतील शिक्षकांसाठी ८ प्रशिक्षण केंद्रे सुरु करण्याचे ठरविले आहे. ज्या शाळेत प्रशिक्षण केंद्र स्थापन करावयाची आहेत अशा शाळा आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांच्या नियंत्रणाखाली व अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे/अमरावती/नाशिक/नागपुर यांच्या देखरेखीखाली असणार आहेत. या योजनेतर्गत राज्यातील शिक्षकांसाठी २०० प्रशिक्षण सत्रे आयोजित करण्यात येणार आहेत. शाळांकरिता काही चांगले शिक्षक मुख्य प्रशिक्षक म्हणून निवडण्यात येणार आहेत. या करिता सन २०१८-१९ या वर्षात रुपये २००.०० लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला. सेवांतर्गत प्रशिक्षण केंद्राची ठिकाणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१७. सैनिकी व पोलीस भरतीपूर्व प्रशिक्षण केंद्र

राज्य पोलीस दल, सेना दल इ.मध्ये अनुसूचित जमातीच्या नोकर भरतीत अनुशेष आहे. म्हणून आदिवासींना सैनिकीपूर्व प्रशिक्षण देण्यासाठी व त्याचा अनुशेष दूर करण्यासाठी राज्य शासनाने नाशिक, जव्हार (ठाणे), नंदूरबार, राजूर (अहमदनगर), आंबेगांव (पुणे), किनवट (नांदेड), राजूरा (चंद्रपूर), धारणी (अमरावती) आणि देसाईगंज (गडचिरोली) येथे नऊ सैनिकीपूर्व प्रशिक्षण केंद्रे जानेवारी, १९९० पासून सुरु केली आहेत. पाठयक्रमाचा कालावधी ४ महिन्यांचा असून प्रत्येक केंद्रावर सुमारे १०० विद्यार्थ्यांची नांव नोंदणी करण्यात येते. प्रत्येक विद्यार्थ्यांवर सुमारे

२००० रुपये खर्च करण्यात येतो. प्रत्येक वर्षी ३ तुकड्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते. सन २०१८-१९ या वित्तीय वर्षात सदर योजनेसाठी रु.३५०.०० लाख एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आलेला आहे.

१८. आदिवासी जमातीसाठी मोटार वाहन चालक प्रशिक्षण केंद्रे

शासकीय, निमशासकीय संस्था आणि विशेषतः महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ यामध्ये वाहनचालकांच्या पदांमध्ये देखील अनुशेष आहे. म्हणून शासनाने आदिवासी लोकांना अवजड मोटार वाहन चालविण्याचे प्रशिक्षण देण्याचे ठरविले आहे. या प्रयोजनार्थ पांढरकवडा, जि.यवतमाळ येथे महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या मदतीने आधीच एक मोटार वाहन चालन प्रशिक्षण केंद्र चालविण्यात येत आहे. या पाठयक्रमाचा प्रशिक्षण अवधी ६ महिन्यांचा आहे. म्हणून एका वर्षात दोन सत्रात हे प्रशिक्षण देण्यात येते. प्रत्येक सत्रामध्ये प्रशिक्षणार्थींची संख्या ५० एवढी आहे. या प्रशिक्षणाचा ^{२/३} एवढा खर्च शासनाकडून तर ^{१/३} एवढा खर्च महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाकडून सोसण्यात येतो. प्रशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना दरमहा रु.३००/- या दराने निर्वाह भत्ता देण्यात येतो. या केंद्राव्यतिरिक्त धुळे जिल्हयातील शहादा व गडचिरोली येथे आणखी दोन केंद्रे महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या मदतीने सुरु करण्यात आली आहेत. या योजनेसाठी २०१८-१९ च्या आदिवासी उपयोजनेत रु.९६.९४ लाख एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

१९. विद्युत मोटार पंप व ऑईल इंजिन यांचा पुरवठा

आदिवासी शेतकऱ्यांना विद्युत मोटारपंप व ऑईल इंजिने देण्यात येतात. किमान ६० आर (१.५० एकर) आणि कमाल ६ हेक्टर (१६ हेक्टर) एवढी शेतजमीन असणारे आदिवासी शेतकरी या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र असतात. तथापि, या योजनेखाली पात्र होण्याकरिता वर्षातील किमान सहा महिने एकतर विहिरीतून किंवा इतर साधनामार्फत त्यांच्या जमिनीसाठी पाण्याचे पुरसे प्रमाण असले पाहिजे. तसेच विद्युत पंप मिळविण्यासाठी त्यांच्या शेताच्या बाजूने विद्युत लाईन गेली असली पाहिजे. त्यांच्याकडे वीजेची सुविधा नाही ते शेतकरी ऑईल इंजिनचा लाभ घेऊ शकतात. विहित जमिनीच्या क्षेत्रापेक्षा कमी क्षेत्र धारण करणारे दोन किंवा तीन शेतकरी देखील योजनेचा संयुक्तपणे लाभ घेऊ शकतात.

या योजनेखाली विद्युत पंप:/ऑईल इंजिन संच मिळणाऱ्या लाभधारकांना ६० आर ते ४ हेक्टर या दरम्यान शेतजमिन असणाऱ्या लाभधारकांना विहित दराने म्हणजे रु.२५०/- आणि ४ हेक्टरपेक्षा अधिक शेतजमिन असणाऱ्या लाभधारकांना रु.५००/- एवढी स्वतःची वर्गणी द्यावी लागते.

सन २०१८-१९ मध्ये विद्युत पंपांसाठी रु.४६.०१ लाख व तेलपंपांसाठी रु.९९३.८७ लाख असा एकूण रु.१०३९.८८ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

२०. ठक्कर बाप्पा एकात्मिक आदिवासी खेडे विकास प्रकल्प.

राज्य शासनाने दलित वस्ती सुधारणा योजनेतर्गतच्या धर्तीवर ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधार एकात्मिक कार्यक्रम राबविण्याचे ठरविले आहे. हा कार्यक्रम प्रस्तावित माडा आणि मिनी माडा क्षेत्रात अकोला, वर्धा, भंडारा, रायगड, जळगांव, धुळे, नंदुरबार, पुणे, नागपुर, अहमदनगर, यवतमाळ, बुलढाणा, अमरावती आणि गोंदिया या १५ जिल्हयात व इतर आदिवासी उपयोजना बाह्य क्षेत्रातील आदिवासी लोकसंख्येवर आधारित गावामध्येही राबविण्यात येणार आहे. हा कार्यक्रम एकात्मिक प्रकल्पाच्या धर्तीवर राबविण्यात येणार असून सन २०१८-१९ मध्ये रुपये १७८३१.३३ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

२१. केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या विशिष्ट गरजा लक्षात घेऊन आदिवासी उपयोजना तयार करण्यात आली आहे. तथापि, प्रकल्प क्षेत्रातील स्थानिक गरजा ह्या शासनाने मान्य केलेल्या नियमित योजनांहून भिन्न असतात आणि त्यामुळे त्यांना नियमित आदिवासी उपयोजनेत निधी उपलब्ध करण्यासाठी न्युक्लिअस बजेट नांवाची योजना १९८१-८२ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांना योजना तयार करण्याचे तसेच त्यांची अंमलबजावणी किंवा इतर विभागाच्या स्थानिकदृष्ट्या महत्वाच्या योजना विहित कार्यपध्दती अवलंबून त्या त्या विभागाकडून राबवून घेण्याचे अधिकार देण्यात आले आहेत. या

योजनेंतर्गत प्रत्येक कुटुंबामागे रु.५०,००० मर्यादेत आर्थिक सहाय्य देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत वरील मर्यादेपर्यंतच्या सामूहिक योजनाही घेण्यात येतात. प्रशिक्षण, कल्याणकारी योजना आणि मानवी साधन संपत्तीचा विकास या बाबींवर संपूर्ण अनुदान देता येते.

तथापि, उत्पादन निर्मितीच्या योजनेसाठी सर्वसाधारण आदिवासी लाभार्थी, आदिम जमातीचा लाभार्थी यांना अनुक्रमे ८५ टक्के व १०० टक्के अनुदान दिले जाते. उर्वरित रक्कम लाभार्थ्यांने स्वतःची वर्गणी म्हणून भरावयाची असते किंवा कर्जाच्या रूपाने मिळवावयाची असते. प्रकल्प अधिकारी, ए.आ.वि.प्र, हे रुपये ५.०० लाखापर्यंतच्या सामूहिक योजना मंजूर करू शकतात. अपर आयुक्त, आदिवासी विकास हे रुपये २०.०० लाखापर्यंतच्या सामूहिक योजना मंजूर करू शकतात. आयुक्त, आदिवासी विकास हे रुपये ४०.०० लाखापर्यंतच्या योजना मंजूर करू शकतात व रु.४०.०० लाखापेक्षा जास्त खर्चाच्या योजना शासन मंजूर करू शकते. २०१८-१९ च्या वार्षिक आदिवासी उपयोजनेत न्युक्लिअस बजेट योजनेअंतर्गत रु.५०००.०० लाख एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

२२. महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ हे महाराष्ट्र राज्य सहकारी संस्था, अधिनियमान्वये १९७२ मध्ये स्थापन करण्यात आले आहे. या महामंडळाची उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१. एकाधिकार खरेदी योजनेअंतर्गत आदिवासी भागात कृषी माल व गौण वनोत्पादनाची खरेदी व विक्री करणे.
२. शासन, सार्वजनिक संस्था आणि महामंडळे यांच्या वतीने आदिवासी भागात एजन्सी तत्वावर विकास कार्यक्रमाचे व्यवस्थापन करणे.
३. आदिवासी कुटुंबांना खावटी कर्जाचे वाटप करणे.
४. आर्थिक उत्पादनाच्या योजनांना कर्ज देणे.
५. आदिवासींच्या सर्वसामान्य विकासासाठी शासनाने सोपविलेले कोणतेही कार्यक्रम राबविणे.
६. आदिवासी क्षेत्रात रोजगाराचे कार्यक्रम विकसित करणे.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ हे बहुउद्देशीय आदिवासी सहकारी संस्थांची शिखर संस्था म्हणून काम करते. ग्रामस्तरावरील सहकारी संस्था ह्या एकाधिकार खरेदी, खावटी कर्ज वाटप इत्यादी योजनांसाठी आदिवासी विकास महामंडळाचे सब एजन्ट म्हणून काम करतात. शासनाकडून महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाला व्यवस्थापकीय अनुदान, खरेदी अनुदान आणि तोटा भरपाई इत्यादी स्वरूपात आर्थिक सहाय्य मंजूर केले जाते.

सध्या महामंडळ एकाधिकार खरेदी, खावटी कर्ज वाटप, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती वित्तीय विकास महामंडळ, याखाली स्वयंरोजगार योजनांची अंमलबजावणी, कर्ज योजना, शासकीय आश्रमशाळांना दैनंदिन गरजेच्या वस्तु पुरविणे, मोटर पंप आणि इंजिन पंप यांचा पुरवठा करणे, फिरती ग्राहक दुकाने चालविणे, आश्रमशाळांना पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा इत्यादी योजना राबवित आहे. आतापर्यंतची महामंडळाची मुख्य अडचण अशी होती की, महामंडळास शासनाकडून मिळालेले भाग भांडवल फार मर्यादित होते. तथापि शासनाने महामंडळाचे भाग भांडवल वाढविलेले आहे. त्यामुळे महामंडळास आपले कार्य अधिक परिणामकारक करता येईल.

राष्ट्रीय अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती वित्तीय महामंडळ (एनएसएफडीसी) यांच्याकडून मिळणा-या कर्जामधून आदिवासींसाठी विविध प्रकल्प राबविण्यासाठी आदिवासी विकास महामंडळाची भूमिका अधिक अर्थपूर्ण राहिल. मूळ तात्पुरत्या व्यवस्थेनुसार राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व जमाती वित्तीय विकास महामंडळ एकूण प्रकल्प खर्चाच्या ७५ टक्के इतकी रक्कम आदिवासी युवकांना महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळामार्फत देईल. प्रकल्प खर्चाच्या १५ टक्के रक्कम महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ देईल व उर्वरित १० टक्के रक्कम संबंधित आदिवासी लाभार्थ्यांला स्वतःचा हिस्सा म्हणून भरावी लागेल.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळास अर्थसहाय्य म्हणून रु.३२.०० लाख इतका नियतव्यय २०१८-१९ च्या आदिवासी उपयोजनेत निश्चित करण्यात आला आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाला खावटी कर्ज वाटप योजना राबविली जाते.

२३. आदिवासी विकास महामंडळास भागभांडवलासाठी आर्थिक सहाय्य

सन २००२-२००३ पासून "मागासवर्गीयांचे कल्याण" अंतर्गत ही योजना नव्याने सुरु करण्यात आली असून सन २०१८-१९ या वर्षात सदर योजनेसाठी रु.२००.०० लाख इतका नियतव्यय निर्धारित /प्रस्तावित केला आहे.

२४. खावटी कर्ज

राज्यात खावटी कर्ज योजना १९७८ पासून आदिवासी क्षेत्रात सुरु करण्यात आली. ही योजना महाराष्ट्र राज्य आदिवासी सहकारी आदिवासी विकास महामंडळकडून आदिवासी सहकारी संस्थांच्या सहाय्याने राबविण्यात येते. पावसाळ्यामुळे रोजगार नसलेल्या दिवसांमध्ये गरजू आदिवासी कुटुंबांना या योजनेतर्गत धान्य पुरवठा करण्यात येतो. या योजनेतर्गत देण्यात येणारी मदत ७.५ टक्के व्याजाचा दराने अल्प मुदतीच्या कर्जाच्या स्वरूपात देण्यात येते. या कर्जाची परतफेड एका वर्षात एकाच हप्त्यात करावयाची असते. या कर्जाचा ९० टक्के भाग धान्य स्वरूपात व १० टक्के भाग रोख स्वरूपात देण्यात येतो. या कर्जाची मर्यादा त्या कुटुंबाच्या आकारावर अवलंबून असते. ४ व्यक्तींच्या कुटुंबासाठी २०००/- तर ८ व्यक्तींच्या कुटुंबासाठी ३०००/- आणि ८ व्यक्तीपुढील कुटुंबास ४०००/- या दराने कर्ज पुरवठा करण्यात येतो. गेल्या पाच वर्षांमध्ये वाटप करण्यात आलेले कर्ज वर्षनिहाय निश्चित करण्यात आलेले लक्ष खालील प्रमाणे आहे.

वर्ष	लाभार्थ्यांची संख्या	रुपये (लाखात)
२००९-१०	१,५०,०००	५०००.००
२०१०-११	४,२३,४२७	१४६००.००
२०११-१२	३,००,०००	१५०००.००
२०१२-१३	१८९१९८	१२०००.००
२०१३-१४	९२५२३	२०४१.४९
२०१४-१५	--	००.००
२०१५-१६	--	०.०१
२०१६-१७	--	०.०१
२०१७-१८	--	०.०१

२५. आदिवासी विकास विभागातील कर्मचारी संवर्गाचे बळकटीकरण

सुकथनकर समितीच्या शिफारशीनुसार नियोजन विभागाने दिलेल्या व्ययाच्या मर्यादेत राहून राज्य व जिल्हा आदिवासी उपयोजना तयार करण्याचे काम सन १९९३-९४ पासून आदिवासी विकास विभागाकडे सोपविण्यात आले आहे. आदिवासी उपयोजना व जिल्हा योजना तयार करण्याचे काम आदिवासी विकास विभागाकडे आल्यामुळे आदिवासी विकास विभागाच्या कामाचा भार वाढला आहे. याकरिता सन २०१८-१९ या वार्षिक आदिवासी उपयोजनेत रु.४९४७.५५ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

२६. प्रशासकीय इमारत व निवासस्थानाची बांधकामे

शासनाने अति संवेदनशील व मागासलेल्या निवडक ११ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील प्रशासकीय यंत्रणेचे बळकटीकरण करण्याचे धोरण ठरविले आहे. हया ११ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पासाठी भारतीय प्रशासकीय सेवा किंवा भारतीय वन सेवा मधील अधिकाऱ्यांची प्रकल्प अधिकारी म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे. या प्रकल्प अधिकाऱ्यांना अतिरिक्त जिल्हाधिकारी तसेच जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांना असलेले अधिकार देण्यात आले आहेत. या प्रकल्प अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कार्यक्षेत्रात नियामक तसेच विकासात्मक अशा दोन्ही जबाबदाऱ्या पार पाडावयाच्या आहेत. या अधिकाऱ्यांना इतर विभागाच्या प्रस्तावांना मंजूरी देणे, त्याचप्रमाणे इतर विभागावर प्रशासकीय नियंत्रण ठेवणे, इतर विभागांच्या अधिकाऱ्यांना अनुशासन करणे इ.अधिकार देण्यात आलेले आहेत.

प्रकल्प अधिकाऱ्यांना आपले प्रशासन प्रभावीरित्या करता यावे म्हणून कार्यालयीन इमारती व निवासस्थानाची सोय असणे अत्यंत जरूरीचे आहे. म्हणून ज्या ठिकाणी अशा सोयी नाहीत किंवा असलेल्या सोयी

अपुन्या आहेत, त्या ठिकाणी बांधकामाचा कार्यक्रम टप्प्याटप्प्याने हाती घ्यावयाचा आहे. सन २०१८-१९ च्या वार्षिक आदिवासी उपयोजनेत या कार्यक्रमाकरिता रु.८००.०० लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

२७. शबरी विकास महामंडळासाठी आर्थिक सहाय्य

राज्यातील सुशिक्षित बेरोजगार आदिवासी युवक/युवतींना स्वयंरोजगार निर्मितीसाठी मुदत कर्ज, मार्जिनमनी कर्ज, ब्रीज फायनान्स इ. स्वरूपात वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करून त्यांचा आर्थिक विकास साधणे असे या महामंडळाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

शबरी महामंडळामार्फत प्रामुख्याने राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती वित्त व विकास महामंडळ, नवी दिल्ली (एन.एस.टी.एफ.सी.) पुरस्कृत मुदतकर्ज योजना, एन.एस.टी.एफ.डी.सी.पुरस्कृत महिला सशक्तीकरण योजना तसेच राष्ट्रीयकृत बँकेच्या सहकार्याने मूदतकर्ज योजना राबविण्यात येतात. सदरच्या योजना राज्यातील अनुसूचित जमातीच्या लाभाध्यांना ज्यांचे वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न दारिद्र्य रेषा उत्पन्नाच्या दुप्पट मर्यादे इतके आहे त्यांनाच लागू करण्यात येतात.

शबरी महामंडळाचे प्रत्यक्ष कामकाज सन २०००-२००१ पासून सुरु झाले आहे. शासनाने २०१८-१९ करिता शबरी महामंडळास व्यवस्थापकीय अनुदानासाठी रु.४००.०० लक्ष आणि भागभांडवलासाठी रु.२५०.०० लक्ष एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

२८.(अ) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

१. स्थापना :-

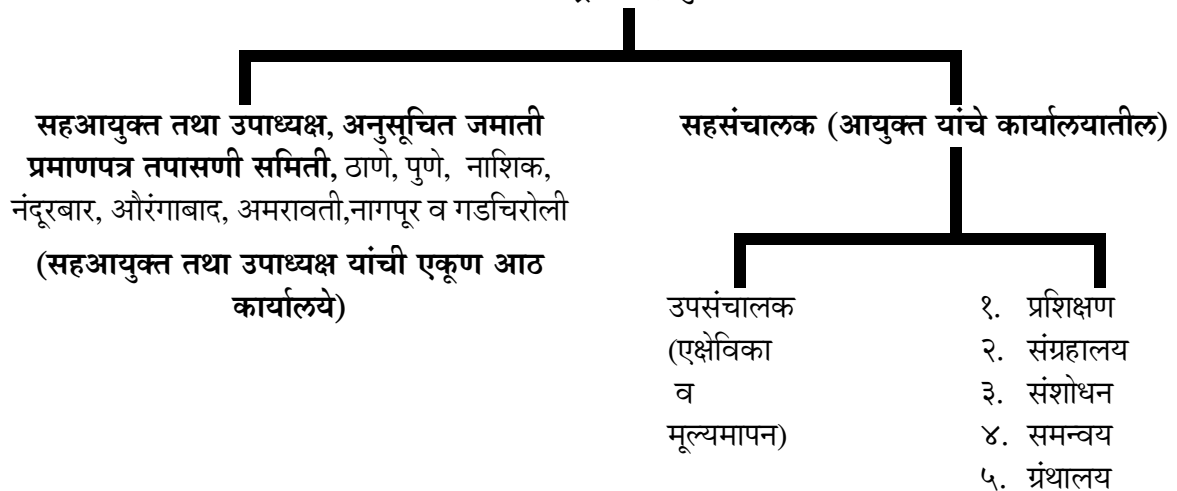
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे ही शासकीय संस्था दि.१ मे,१९६२ रोजी केंद्र पुरस्कृत योजनेखाली स्थापन करण्यात आली. २८ डिसेंबर,२०१३ रोजी या संस्थेला ५० वर्षे झाल्या निमित्ताने सुवर्णमहोत्सवाचे आयोजन करण्यात आले होते व त्याचे उद्घाटन मा.राष्ट्रपती यांचे शुभहस्ते करण्यात आले. तसेच दि.२४ डिसेंबर,२०१३ च्या शासन निर्णयाद्वारे संस्थेला स्वायत्त संस्थेचा दर्जा देण्यात आलेला आहे.

२. प्रशासकीय संरचना :-

आयुक्त हे संस्थेचे प्रमुख आहेत व संस्थेच्या दैनंदिन कामकाजासाठी त्यांना सहाय्य करण्यासाठी एक सह संचालक व एक उप संचालक (एक्षेविका) हे कार्यरत आहेत. संस्थेकरिता व संस्थेच्या अधिनस्त असलेल्या आठ समिती कार्यालयाकरिता विविध संवर्गातील अधिकारी व कर्मचा-यांची एकूण २७६ पदे मंजूर आहेत. त्या पैकी ६६ पदे संस्थेच्या कार्यालयाकरिता व २१० पदे समिती कार्यालयासाठी मंजूर आहेत. तसेच सन २०११ -१२ या आर्थिक वर्षात नवीन ८७ पदेमंजूर करण्यात आली आहे.

संस्थेचे प्रशासकीय संरचनेचे संक्षिप्त स्वरूप खालीलप्रमाणे आहे.

आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

स्वायत्त आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था म्हणून कार्य :-

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेकडून अनुसूचित जमातीच्या आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक विकासाकरिता राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची अनुसूचित जमातीच्या जीवनावर झालेल्या परिणामांचे मूल्यमापन, आदिवासी विकास विभागातील अधिकारी/कर्मचारी यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण, अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांकरिता सेवापूर्व प्रशिक्षण, विविध कौशल्य विकासाची प्रशिक्षण देऊन आदिवासींना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून घेण्यास सहाय्य करणे, आदिवासी कला व संस्कृती जतन करणे, नामसादृष्याचा फायदा घेऊन खऱ्या अनुसूचित जमातीच्या लोकांच्या सोयी सवलतीचा लाभ घेण्याच्या प्रवृत्तीस आळा बसविण्यासाठी सक्षम प्राधिकाऱ्यांकडून प्राप्त करून घेण्यात आलेल्या अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी करण्याकरिता कार्यरत असलेल्या आठ अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समितीच्या कामकाज प्रभावीपणे होण्यासाठी संनियंत्रण करणे, राज्य शासन सेवेत सर्व स्तरावर कार्यक्षमता वाढवून गतिमान प्रशासन होण्याकरिता तसेच आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व तांत्रिक बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या आव्हाना सामोरे जाणे व प्रशासनामध्ये वरील योग्य त्या बदलांसाठी आवश्यक असणारी लवचिकता साध्य होण्याकरिता या आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेस शासकीय नोंदणी अधिनियम, १८६० व सार्वजनिक विश्वस्त अधिनियम, १९५० अंतर्गत पंजीबद्ध करून स्वायत्त संस्थेचा दर्जा देण्याबाबत शासनाने सन २०१३ मध्ये निर्णय घेण्यात आला होता. त्यानंतर संस्था रितसर धर्मादाय आयुक्त कार्यालयाकडे नोंदणी करण्यात आली आहे. संस्थेच्या नियामक मंडळाच्या सूचना व शिफारशीनुसार भविष्यात ही संस्था स्वायत्त संस्था म्हणून वरील कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणार आहे.

३. संस्थेचे उद्दिष्ट्ये आणि कार्य :-

१. केंद्र व राज्य शासनामार्फत आदिवासी समाजाच्या आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक विकासाकरिता राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचा आदिवासी जीवनावर झालेल्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे.
२. आदिवासी जीवन व विकास यांचेशी संबंधित विषयांवर संशोधन करणे.
३. आदिवासी विकास विभागात कार्यरत अधिकारी/कर्मचारीवृंदाकरिता सेवांतर्गत प्रशिक्षण तसेच आदिवासी विद्यार्थ्यांकरिता सेवापूर्व प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे.
४. आदिवासींकरिता प्रशिक्षण सत्रांचे आयोजन करणे.
५. आदिवासी कला व संस्कृती जतन करण्याकरिता आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालय चालविणे व हस्तकला प्रदर्शन, लघुपटाची निर्मिती करणे.
६. अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्राची तपासणी समित्यांच्या कामकाजावर प्रशासकीय नियंत्रण ठेवणे .

४. राज्यातील आदिवासी बद्दल संक्षिप्त माहिती :-

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्याची एकूण लोकसंख्या ११२३.७४ लाख असून यापैकी आदिवासी लोकसंख्या १०५.१० लाख आहे. राज्यातील आदिवासी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी ९.३५% आहे.

५. संस्थेच्या कार्यक्रमाची संक्षिप्त रुपरेषा :-

(१) संशोधन, मूल्यमापन व सर्वेक्षण कार्यक्रम-

दरवर्षी हाती घ्यावयाच्या मूल्यमापन विषयांची निवड खालील प्राधान्यक्रमानुसार केली जाते.

१. केंद्र शासनाने सूचविलेले विषय.
२. राज्य शासनाने सूचविलेले विषय.
३. संस्थेच्या पातळीवर निवडण्यात आलेले विषय.

आतापर्यंत संस्थेमार्फत १६७ वेगवेगळ्या विषयावर मूल्यमापन अहवाल तयार केलेले आहे.

६. प्रशिक्षण कार्यक्रम-

अ) सेवांतर्गत प्रशिक्षण सत्रे :- आदिवासी विकास विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली कार्यालयातील वर्ग-३ कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण सत्रांचे नियोजन व कार्यवाही या संस्थेच्या प्रशिक्षण कक्षाकडून करण्यात येते.

सद्या सन २०१८-१९ पासून 'सर्वांसाठी प्रशिक्षण' हे धोरण या कार्यालयामार्फत राबविण्यात येत असून वर्ग-१ ते वर्ग-४ च्या सर्व अधिकारी/कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम घेण्यात येत आहेत.

ब) सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रे :- शासकीय कार्यालयामध्ये पात्र उमेदवाराअभावी आदिवासी जमातींचा अनुशेष बऱ्याच अंशी रिक्त असल्याचे वेळोवेळी शासनाचे निदर्शनास आले आहे. यावर उपाययोजना म्हणून संस्थेच्या वतीने विविध स्पर्धा परीक्षांकरिता स्पर्धा परिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केली जातात. यामध्ये शासकीय कार्यालयामध्ये नोकऱ्यांसाठी घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धा परीक्षांकरिता या संस्थेमार्फत अल्प कालावधीचे प्राथमिक स्वरूपाचे प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन करून तज्ञ व्याख्यात्यांकडून स्पर्धा परीक्षेला बसलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यात येते.

प्रशिक्षणार्थ्यांना दिल्या जाणाऱ्या सोयी सुविधा :-

उपरोक्त प्रशिक्षणास सहभागी होणाऱ्या प्रशिक्षणार्थीकरिता खालील सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतात.

१. मोफत निवास व्यवस्था
२. दैनिक निर्वाह भत्ता (प्रति दिन रु. १५०/-)
३. येण्या-जाण्याचा प्रवास खर्च (एस.टी किंवा रेल्वेचे द्वितीय श्रेणीचे भाडे)
४. शैक्षणिक साहित्य (रु. ७००/- पर्यंत किंमतीची स्पर्धा परीक्षेकरिता उपयुक्त अशी पुस्तके)

क) आदिवासी युवक/युवतींसाठी नेतृत्व प्रशिक्षण सत्र :- शासनामार्फत आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजना सर्वश्रुत होण्यासाठी व त्यातील अडचणीवर मात करण्यासाठी, प्रत्यक्ष लाभार्थी व योजना राबविणारी यंत्रणा यामध्ये सुसंवाद घडवून आणणे व योजना चांगल्या प्रकारे राबविणे या हेतुने प्रकल्प स्तरावर आदिवासी युवक-युवतीकरिता प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात येतात. या अंतर्गत प्रशिक्षणार्थ्यांना देण्यात येणाऱ्या सोयी-सुविधा खालीलप्रमाणे आहेत.

१. दैनिक निर्वाह भत्ता (प्रति दिन रु. १५०/-)
२. येण्या-जाण्याचा प्रवास खर्च (एस.टी. किंवा रेल्वेचे द्वितीय श्रेणीचे भाडे)
३. शैक्षणिक साहित्य (रु. ७००/- पर्यंत)

चालू आर्थिक वर्षापासून (सन २०१८-१९) प्रकल्प स्तराबरोबरच प्रत्यक्ष या कार्यालयाकडून देखील स्थानिक पातळीवर अशा प्रकारचे प्रशिक्षण/कार्यशाळा घेतल्या जात आहेत.

याशिवाय संस्थेच्या प्रशिक्षण कक्षाकडून खालील प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते.

(1) संघ लोकसेवा आयोग/महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग (UPSC/MPSC) यांचेकडून घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धा परीक्षांसाठी प्रशिक्षण देण्याची योजना :-

आदिवासी विकास विभागाच्या शासन निर्णय दि. १५ जुलै २०१४ अन्वये राज्यातील अनुसूचित जमातींच्या उमेदवारांचे अखिल भारतीय नागरी सेवेतील व राज्य शासनाच्या सेवेतील प्रमाण अल्प आहे. तसेच अनुसूचित जमातींचे उमेदवारांचे संघ लोकसेवा आयोग (UPSC) आणि महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग (MPSC) मार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या स्पर्धा परीक्षांमध्ये बसण्याचे प्रमाण देखील अल्प आहे. त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याकरिता संघ लोकसेवा आयोग व महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग यांचेमार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या स्पर्धा

परीक्षा उत्तीर्ण होऊन प्रशासकीय अधिकारी होण्याची संधी मिळावी म्हणून या उमेदवारांना सदर आयोगाच्या होणाऱ्या स्पर्धा परीक्षांसाठी बसण्याकरीता पूर्व प्रशिक्षण देण्यास या शासन निर्णयान्वये मान्यता देण्यात आली आहे.

राज्यातील अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांकरीता संघ लोकसेवा आयोग/महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाकडून (UPSC/MPSC) घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धा परीक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम राज्यातील ८ विद्यापीठे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रशिक्षण व संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे (बार्टी) या ठिकाणी प्रत्येकी २५ विद्यार्थ्यांकरीता ८ महिने व यशदा, पुणे येथे १० विद्यार्थ्यांना ११ महिन्यांच्या कालावधीकरीता अशा एकूण २३५ उमेदवारांना स्पर्धा पूर्व परीक्षेचे प्रशिक्षण देण्यास मान्यता देण्यात आली आहे. सदर योजनेचे नियंत्रक अधिकारी म्हणून आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांना घोषित करण्यात आलेले आहे. तसेच योजनेची अंमलबजावणी बार्टी, पुणे व यशदा, पुणे यांच्यामार्फत करण्यास मान्यता दिली आहे.

सदर प्रशिक्षणा दरम्यान पुढील सोई-सुविधा उमेदवारांना उपलब्ध करून दिल्या जातात.

१. विद्यावेतन रु. ४०००/- प्रतिमाह (यात निवास व भोजनाचा समावेश आहे.)
२. शैक्षणिक साहित्य
३. इंटरनेटसह संगणक सुविधा
४. ग्रंथालय सुविधा

सदर प्रशिक्षणासाठी उमेदवारांची निवड करण्यासाठी सामान्य ज्ञानावर आधारित चाळणी परीक्षा (CET) घेण्यात येते. त्यामधून जास्त गुण प्राप्त करणाऱ्या उमेदवारांची निवड प्रशिक्षणासाठी करण्यात येते.

गेल्या ४ वर्षांचा बार्टीचा अनुभव लक्षात घेता बार्टीमार्फत राबविल्या गेलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमातून अपेक्षित कार्यवाही झाल्याचे दिसून आले नाही. म्हणून चालू वर्षापासून सदरची योजना या कार्यालयामार्फत राबविण्यात येत आहे.

अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांना महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग यांच्याकडून घेण्यात येणाऱ्या अभियांत्रिकी सेवा व राज्य दुय्यम सेवा स्पर्धा परीक्षेचे पूर्व प्रशिक्षण देण्याची योजना :-

आदिवासी विकास विभागाचा शासन निर्णय दि. ०२ डिसेंबर २०१५ अन्वये महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग यांच्याकडून सरळसेवेने भरण्यात आलेल्या अनुसूचित जमातीच्या प्रवर्गातील उमेदवारांच्या निवडीबाबतच्या आकडेवारीकडे पाहिले अतसा महाराष्ट्र अभियांत्रिकी सेवा गट-अ व गट-ब संवर्गातील पदांसाठीच्या स्पर्धा परीक्षेकरीता अनुसूचित जमाती प्रवर्गातील ७ % आरक्षण असूनही अनुसूचित जमातीचे उमेदवार उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या स्पर्धात्मक परीक्षेस बसण्यास अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांना प्रोत्साहित करण्यासाठी अभियांत्रिकी सेवा व राज्य दुय्यम न्यायिक सेवा स्पर्धा परीक्षेचे पूर्व प्रशिक्षण देण्यास मान्यता देण्यात आलेली आहे. त्यासाठी महाराष्ट्र अभियांत्रिकी प्रशिक्षण प्रबोधिनी, नाशिक यांच्या अधिनस्त असलेल्या १. मेटा प्रशिक्षण केंद्र, नाशिक २. मेटा, प्रादेशिक प्रशिक्षण केंद्र, नागपूर तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे (बार्टी) यांच्यावतीने राज्य न्यायिक दुय्यम सेवेतील पदांकरीता बार कॉन्सिल ऑफ महाराष्ट्र अँड गोवा या संस्थेमार्फत प्रशिक्षण देण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

सदर प्रशिक्षणाची निवड खालीलप्रमाणे करण्यात येते.

महाराष्ट्र अभियांत्रिकी सेवा

महाराष्ट्र अभियांत्रिकी सेवा गट-अ आणि गट-ब साठीच्या स्पर्धा परीक्षेसाठी अर्ज केलेला/बसण्यास इच्छुक असणारा, राज्यातील अनुसूचित जमातीच्या प्रवर्गातील बी.ई (स्थापत्य) ही पदवी धारण केलेल्या ज्या उमेदवारांनी आयोगाकडे ऑनलाईन अर्ज पाठविलेले आहेत. त्या उमेदवारांची प्रथमतः पूर्वचाळणी परीक्षा घेण्यात येवून पूर्व चाळणी परीक्षेमध्ये निवड झालेल्या उमेदवारांना पूर्व परीक्षेसाठी २ महिने कालावधीचे प्रशिक्षण देण्यात येते. तसेच पूर्व परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या अनुसूचित जमातीच्या ६० उमेदवारांना ४ महिन्यांच्या कालावधीचे मुख्य परीक्षेचे प्रशिक्षण

देण्यात येते. तसेच मुख्य परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या उमेदवारांची मुलाखतीसाठी सर्वकष तयारी प्रशिक्षण संस्थेकडून करून घेण्यात येते.

सदर प्रशिक्षणा दरम्यान पुढील सोई-सुविधा उमेदवारांना उपलब्ध करून दिल्या जातात.

१. राहण्याची व जेवणाची व्यवस्था
२. शैक्षणिक साहित्य इ.

राज्य न्यायिक दुर्यम सेवा :-

बार कौन्सिल ऑफ महाराष्ट्र आणि गोवा (बीएसजी) या संस्थेमार्फत अनुसूचित जमातीच्या प्रवर्गातील ७५ प्रशिक्षणार्थीकरीता सदरचा १ वर्षाचा पूर्व प्रशिक्षण कार्यक्रम राहिल. सदर प्रशिक्षण कार्यक्रमाकरीता प्रत्येक महसूल विभागातील प्रशिक्षणार्थी निवडले जातील. प्रत्येक आठवड्यात शनिवार व रविवार असा दोन दिवसांचा प्रशिक्षण कार्यक्रम राहिल. सदरच्या प्रत्येक दिवशी प्रश्नोत्तराचे सत्र राहिल. सदर ठिकाणी कार्यरत असलेले न्यायाधीश हे सत्राच्या अध्यक्षपदी राहतील.

सदर प्रशिक्षणादरम्यान पुढील सोई-सुविधा उमेदवारांना उपलब्ध करून दिल्या जातात.

कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम :-

अनुसूचित जमातीसाठी प्रकल्प स्तरावर राबविण्यात येणारा कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम सन २०१८-१९ पासून या कार्यालयातील प्रशिक्षण शाखेमार्फत राबविण्यात येत आहे.

७. आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालय व सांस्कृतिक कक्ष:-

(अ) आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालय :-

सन १९६५ मध्ये शासनाने आदिवासी संशोधन संस्था, पुणे अधिनस्त पुणे येथे आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालयाची स्थापना केली. राज्यातील आदिवासी जमातींच्या हस्तकला वस्तू व दैनंदिन वापरातील वस्तू अशा एकूण १३५९ वस्तू संग्रहालयात प्रदर्शित केलेल्या आहेत. तसेच आदिवासी जीवनावर अनेक छायाचित्रे प्रदर्शित केलेली आहेत. पर्यटन विभागाने या संग्रहालयाला प्रेक्षणीय स्थळ म्हणून घोषित केलेले असून पुणे दर्शन बसच्या थांब्यांमध्ये या स्थळाचा समावेश आहे. तसेच जागतिक पर्यटन नकाशात या संग्रहालयात स्थान मिळालेले आहे. विविध देशातील पर्यटन प्रेमी या ठिकाणी आवर्जून भेट देतात.

(ब) सांस्कृतिक कक्ष :- सांस्कृतिक कक्षामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना पुढीलप्रमाणे:-

(१) आदिवासी सांस्कृतिक महोत्सव आयोजित करणे :- या अंतर्गत तीन योजना एकत्रितपणे राबविण्यात येतात त्या पुढीलप्रमाणे :-

अ) आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन :- आदिवासींनी तयार केलेल्या हस्तकला वस्तूंना बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यासाठी संस्थेमार्फत दर वर्षी शहरी भागात पाच दिवसांचे आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन आयोजित करण्यात येते. सदर हस्तकला प्रदर्शनासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रातून आदिवासी कलाकारांना निमंत्रित करण्यात येते. सन १९९१ पासून अशाप्रकारची हस्तकला प्रदर्शने संस्थेमार्फत आयोजित करण्यात आलेली आहेत. सदर प्रदर्शनात आदिवासी कलाकार बांबूकाम, मेटल वर्क, वारली पेंटींग, गोंडी पेंटींग, पेपर मेशी मुखवटे, वनौषधी, काष्ठ शिल्प, इत्यादी विक्रीसाठी आणतात.

ब) आदिवासी पारंपारिक नृत्यस्पर्धा :- आदिवासी पारंपारिक नृत्य स्पर्धांचे आयोजन पाच दिवसांचे आदिवासी सांस्कृतिक महोत्सवा दरम्यान एक दिवस करण्यात येते. या स्पर्धेसाठी संपूर्ण राज्यातून १० ते १५ नृत्य पथके उपस्थित राहतात. यातून विविध भागातील आदिवासींच्या पारंपारिक नृत्यकलेचे जतन व संवर्धन होते.

क) आदिवासी लघुपट महोत्सव :- पाच दिवसांचे आदिवासी सांस्कृतिक महोत्सवा दरम्यान तीन दिवस आदिवासी लघुपट महोत्सवाचे आयोजन करण्यात येते. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने सन १९८१-८२ पासून आजतागायत एकूण ९० लघुपट तयार केले आहेत. सदर लघुपट, महोत्सवा दरम्यान भेट देणाऱ्या प्रेक्षकांना दाखविण्यात येतात.

वरीलप्रमाणे प्रत्येक आर्थिक वर्षात राज्यातील चार शहरांमध्ये आदिवासी सांस्कृतिक महोत्सवाचे आयोजन करण्यात येते.

(२) वारली चित्रकला स्पर्धा आयोजित करणे :-

वारली चित्रांना देशात व परदेशात वाढती मागणी आहे. वारली चित्रकारांच्या उपजिवीकेचे ते चांगले साधन होऊ शकते. याच हेतूने वारली चित्रकलेस प्रोत्साहन देऊन तिचे संवर्धन करण्याचे उद्देशाने ही संस्था ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील वारली व मल्हार कोळी प्रौढ पुरुष व स्त्रियांसाठी तसेच शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी वारली चित्रकला स्पर्धा आयोजित करते. विजेत्यांना रोख बक्षिसे गुणानुक्रमाने देण्यात येतात. त्यामुळे आदिवासींच्या वारली चित्रकलेला उत्तेजन व वाव मिळतो.

(३) आदिवासी कला व जीवनावर लघुपट तयार करणे :-

आदिवासींची कला, जीवन व संस्कृति यांचे जतन व संवर्धन करण्याचे हेतूने या संस्थेमार्फत लघुपट तयार करण्यात येतात. आतापर्यंत संस्थेने एकूण ९० लघुपटांची निर्मिती केलेली आहे. संस्थेस भेट देणारे विद्यार्थी, अभ्यासक, संशोधक, पर्यटक यांना सदर लघुपट दाखविण्याची व्यवस्था संग्रहालयात करण्यात आलेली आहे. अशाप्रकारे या संस्थेमार्फत आदिवासी लघुपटांचे जतन करण्यात येते.

(४) याव्यतिरिक्त आदिवासी कलाकारांनी बनविलेल्या वस्तूंची नियमित विक्री करणेसाठी महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग मुंबई यांनी मुंबई येथे सुरु केलेल्या 'शोध' (QUEST) या कार्यालयात एक आर्ट गॅलरी तयार करून हस्तकलेच्या वस्तू विक्रीसाठी प्रदर्शित केल्या आहेत. तेथे ग्राहकांना प्रत्यक्ष वस्तू खरेदी करता येणार आहेत. त्याचे नियोजनाचे काम सांस्कृतिक विभागा मार्फत करण्यात आले.

(क) गोंडवना संग्रहालय आणि संशोधन केंद्र :-

विदर्भातील विशेषतः गोंडवना मधील आदिवासी संस्कृती जतन करण्याच्या तसेच तिला प्रसिध्दी मिळण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने गोंडवना संग्रहालय आणि संशोधन केंद्र नागपूर शहरात स्थापन करण्याचे ठरविले आहे. या अनुषंगाने नागपूर येथे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे संग्रहालय निर्मितीकरिता तज्ञांची समिती गठीत करण्यात असून नागपूर येथे पुरेशी जागा मिळाल्यानंतर या जागेवर सुसज्ज असे आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालय व संशोधन केंद्र स्थापन करण्यासाठी खाजगी वास्तुशास्त्रज्ञाकडून स्वारस्य अभियोक्ती मागविण्यात येऊन त्याला तज्ञ समितीकडून मान्यता मिळाल्यानंतर प्रत्यक्ष कामकाज सुरु करण्यात येणार आहे.

सदर योजनेसाठी सन २०१८-१९ या वर्षाकरिता रु.१.०० लाख एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आलेला आहे.

प्रकल्पाची उद्दिष्ट्ये :-

आदिवासींचा वैभवशाली इतिहास व सद्यस्थिती विशेषतः विदर्भ आणि गोंडवाना मधील आदिवासींचा वैभवशाली इतिहास आणि सध्याची स्थिती यांवर प्रकाश टाकणे.

- (१) आदिवासींचे जीवन, इतिहास, संस्कृति व पारंपारिक पध्दती यावर योजनांमुळे झालेला परिणाम याबाबत संशोधन करणे
- (२) गोंडवानामधील आदिवासींचे जीवनमान, संस्कृती, इतिहास याबाबतची माहिती संकलित करणे
- (३) आदिवासी पारंपारिक कलांचे संकल्प चित्र तयार करून त्यातील निवडक चित्रांना व्यावसायिक बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी संकल्प चित्रांची मांडणी करणे
- (४) गोंडवाना हस्तकला लोकप्रिय करण्यासाठी तसेच कलाकारांना आर्थिक उत्पन्नाचे साधन मिळवून देण्यासाठी "क्राफ्ट व्हिलेज" योजना तयार करणे
- (५) आदिवासी कलाकारांना त्यांच्या कलेला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रात्यक्षिक तथा विक्री केंद्राबाबत वेळोवेळी कार्यशाळा आयोजित करणे
- (६) आदिवासींच्या पारंपारिक कला, नृत्य, गीत, संगीत, लोकनृत्य या कलांचे जतन व संवर्धन होण्याच्या दृष्टीने खुले सभागृह तयार करणे
- (७) आदिवासी लोकांसाठी स्वयंरोजगार/रोजगार उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने मार्गदर्शन केंद्र सुरु करणे.

(ड) आदिवासी स्वातंत्र्य सैनिक संग्रहालय

मा. सचिव, जनजाती कार्य मंत्रालय यांचे अध्यक्षतेखाली दि. १०/०१/२०१७ रोजी नवी दिल्ली येथे झालेल्या बैठकीत उपरोक्त प्रस्तावाच्या अनुषंगाने आदिवासी स्वातंत्र्य सैनिकांनी ब्रिटीशांविरुद्ध महाराष्ट्रात ज्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात उठाव केले, त्याठिकाणी आदिवासी स्वातंत्र्य सैनिकांच्या कार्याचे दर्शन घडविणारे संग्रहालय स्थापन करणेबाबत चर्चा झाली. सदरचे आदिवासी स्वातंत्र्य सैनिक संग्रहालय, रायगड, गडचिरोली अथवा सध्या पुणे येथे असलेल्या आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालयात करण्याचे प्रस्तावित आहे.

८. ग्रंथालय:

संस्थेचे सुसज्ज ग्रंथालय असून सदरचे ग्रंथालय सन १९७९ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील विविध आदिवासी जमाती तसेच देशातील अन्य राज्यामध्ये असणाऱ्या अनुसूचित जमातीसंबंधाने व त्यांच्या संस्कृतीच्या अनुषंगाने संशोधन व संदर्भात्मक अभ्यासकरिता सुरु करण्यात आले आहे. सदर ग्रंथालयामुळे संस्थेचे व इतर संशोधन अभ्यास इ. करणाऱ्या व्यक्तीला संशोधन अहवाल, मूल्यांकन अहवाल, मानववंशीयशास्त्रीय अभ्यास व अत्यावश्यक अशा कामकाजासाठी मदत होते.

या ग्रंथालयामध्ये राजपत्रित ग्रंथ [Gazetteers], जनगणना निर्देश ग्रंथ [Census of India], सखोल संशोधनात्मक विविध विषयांवरील संस्थेचे व इतरही संशोधन अहवाल, ज्ञानकोश, विश्वकोश, संस्कृतिकोश, इ. दुर्मिळ संदर्भग्रंथ असून, मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, आदिवासी जीवनाशी निगडित असलेला समृद्ध ग्रंथसंग्रह आहे. जमाती प्रमाणपत्राच्या पडताळणीसाठी व तदनुषंगाने तयार करावयाच्या अहवालासाठी व जातीच्या परंपरा, रुढी, चालीरिती रिवाज यांचा अभ्यास करण्यासाठी त्याचप्रमाणे इतर संशोधन प्रकल्पांसाठी संस्थेच्या ग्रंथालयाचा उपयोग होतो. याशिवाय संस्थेद्वारा चालविण्यात येणाऱ्या विविध प्रशिक्षणांसाठी येणारे प्रशिक्षणार्थी, त्यांचे अध्यापक तसेच पी.एच.डी. साठी संशोधन करणारे प्रशिक्षणार्थी, परदेशी संशोधक या ग्रंथालयाचा फायदा घेतात. ग्रंथालयाद्वारा येणाऱ्या अभ्यागतांना त्यांना आवश्यक असलेल्या पुस्तकांतील संदर्भाची झेरॉक्स सेवा दिली जाते. सध्या ग्रंथालयात २०४०० पुस्तके आहेत.

सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षात या ग्रंथालयाचे अद्यावतीकरण करण्यात येत असून यामध्ये ग्रंथालयामध्ये नवीन पुस्तके खरेदी करणे, ग्रंथालयात उपलब्ध असलेल्या जुन्या व दुर्मिळ पुस्तकांचे स्कॅनिंग अँड डिजिटायझेशन करून घेणे, ग्रंथालयातील पुस्तकांच्या व्यवस्थापनाकरिता अद्ययावत संगणक प्रणाली विकसित करून घेणे, अभ्यासकांकरिता सुसज्ज अशी अभ्यासिका करून घेणे, ग्रंथालयाकरिता आवश्यक मनुष्यबळ उपलब्ध करून घेणे इ.द्वारे या ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण करण्यात येत आहे.

संस्थेची प्रकाशने

सन १९७९ सालापासून संस्था दरवर्षी वर्षातून दोनदा आदिवासी संशोधन पत्रिका (मार्च व सप्टेंबर) प्रकाशित करते. संस्थेने तयार केलेली ९ विक्री प्रकाशने उपलब्ध आहेत. याशिवाय संस्थेने आतापर्यंत ७ बोलीभाषा शब्दकोश मराठी व इंग्रजी या भाषेत प्रकाशित केलेले आहेत.

९ आदिवासींच्या विषयावरील अभ्यास प्रोत्साहनार्थ राज्य व केंद्र शासनाची अधिछात्रवृत्ती

संशोधन अधिछात्रवृत्ती :-

(अ) राज्य शासनाची संशोधन अधिछात्रवृत्ती :-

आदिवासींच्या विकासासाठी राबविण्यात येणा-या निरनिराळ्या योजनांच्या फलस्वरूप आदिवासी क्षेत्रातील सामाजिक, आर्थिक बदलांच्या प्रक्रियेचा व आदिवासी जमातींचा सखोल अभ्यास करण्यास प्रोत्साहन मिळावे याकरिता केंद्र शासनाच्या धर्तीवर 1974 पासून संशोधन अधिछात्रवृत्ती मंजूर करण्यात येते. आदिवासींच्या विविध बाबींवरील संशोधनासाठी दरवर्षी दोन संशोधन अधिछात्रांना या योजनेचा लाभ दिला जातो.

या योजनेतर्गत संशोधन अधिछात्रवृत्ती धारकास दरमहा रु. 2800/- प्रमाणे दोन वर्ष व आकस्मिक खर्च एका वर्षाला रु. 10,000/- प्रमाणे दोन वर्ष याप्रमाणे अधिछात्रवृत्तीची रक्कम देण्यात येते. अपवादात्मक परिस्थितीत अधिछात्रवृत्तीचा कालावधी एक वर्षपर्यंत वाढविण्याची तरतूद आहे.

ब) केंद्र शासनाची संशोधन अधिछात्रवृत्ती :-

वरीलप्रमाणेच केंद्र शासनाकडूनही दरवर्षी अधिछात्रवृत्ती देण्यात येते. संपूर्ण देशातून दरवर्षी 25 अधिछात्रांची संशोधनासाठी जाहिरात देऊन निवड करण्यात येते. महाराष्ट्रामधून सदर अधिछात्रवृत्तीसाठी आलेले अर्ज एकत्रित करून शिफारसीसह केंद्र शासनास पाठविण्यात येतात. केंद्र शासनाकडून दोन प्रकारे अधिछात्रवृत्ती (Doctoral & Post Doctoral साठी) देण्यात येते.

(१) **डॉक्टरल रिसर्च फेलोशिप :-** यामध्ये निवड केलेल्या संशोधन अधिछात्रास दरमहा रु. 2800/- अधिछात्रवृत्ती व दरवर्षी रु. 10,000/- आकस्मिक खर्च रक्कम दोन वर्षासाठी मंजूर करण्यात येते.

(२) **पोस्ट डॉक्टरल रिसर्च फेलोशिप :-** यामध्ये निवड केलेल्या संशोधन अधिछात्रास दरमहा रु. 3200/- अधिछात्रवृत्ती व दरवर्षी रु. 10,000/- आकस्मिक खर्च रक्कम दोन वर्षासाठी मंजूर करण्यात येते.

केंद्र शासनाच्या व राज्य शासनाच्या अधिछात्रवृत्तीच्या रकमेत मोठी तफावत असल्याने राज्य शासनाच्या अधिछात्रवृत्तीच्या रकमेत त्वरीत वाढ होणे आवश्यक आहे.

१०. नोडल टी.आर.आय. म्हणून नेमणूक :- :-

केंद्र शासनाने ८ सप्टेंबर, २००८ च्या पत्रान्वये रोजी या संस्थेची केरळ, कर्नाटक, तामिळनाडू आणि गुजरात या राज्यासाठी नोडल टी.आर.आय. म्हणून नेमणूक केलेली आहे.

११. संशोधन :-

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेतील मुख्य उद्दिष्टांपैकी आदिवासी विषयाबाबत संशोधन करणे हे एक आहे. त्यासाठी संशोधन कक्ष कार्यरत असून या कक्षामार्फत खालील प्रकल्प हाती घेण्यात आलेले आहे.

(अ) **महाराष्ट्र राज्याच्या अनुसूचित जमातीच्या यादीतील ४५ जमातीबाबत मानवशास्त्रीय (Anthropological) संशोधन अभ्यास-**

(ब) आदिवासींच्या सांस्कृतिक आप्तभावाची माहिती पुस्तका (Hand Book) तयार करणे.

वरील दोन्ही अभ्यास अहवाल सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या मदतीने करण्यात येत आहे.

(क) **Health Issues of Adolescent Girls (AGs) in Ashram schools** — महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागाद्वारे राबविण्यात येत असलेल्या आश्रमशाळा योजनेतर्गत शिक्षण घेत असलेल्या किशोरवीय मुली (वयोगट-१० ते १९) यांना आरोग्य विषयक अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. त्याअनुषंगाने या विषयाबाबतचा अभ्यास करण्याकरिता Tata Institute of Social Sciences, Deonar, Mumbai यांच्या मदतीने सदरचा अभ्यास अहवाल हाती घेण्यात आला आहे.

(ड) **Mapping Food Habits Amongst the Tribals : An Interventionist Strategy of Nutritious Food**

महाराष्ट्र राज्यातील एकूण ४५ जमातीपैकी बहुतांशी जमाती या अत्यंत गरीब, दुर्गम भागात राहणाऱ्या, भौगोलिकदृष्ट्या अलिप्त, रोजगाराच्या संधीच्या अभाव, त्यामुळे वारंवार स्थलांतरण, अर्थाजनाच्या अत्यंत अप्रगत व मागासलेल्या पध्दती, पैशाची चणचण इत्यादी कारणामुळे त्यांना पुरेसे अन्न देखील मिळत नाही. पुरेशा व सकस अन्ना अभावी या जमातीमध्ये बालमृत्यु, कुपोषण इ.गंभीर समस्या दिसून येतात. त्यामुळे या जमातीमध्ये असलेले अन्न व आहारविषयक सवयीचा शोध, सकस आहाराचा स्रोत व त्याचा वापर या अनुषंगाने वरील विषयाचा अभ्यास मुंबई विद्यापीठाच्या सहाय्याने करून घेण्यात येत आहे.

(इ) Migration of Vulnerable Tribes in Maharashtra

महाराष्ट्र राज्यातील एकूण ४५ अनुसूचित जमातीपैकी कातकरी (ठाणे व रायगड), कोलाम (यवममाळ) व माडिया (गडचिरोली) या तीन जमातींना केंद्र शासनाकडून PVTGs (Primitive Tribal Vulnerable Groups) म्हणून घोषित करण्यात आलेले आहे. या तीन जमाती आजही अत्यंत प्राथमिक अवस्थेत जीवन जगत आहेत. त्यांचे अत्यंत दुर्गम भागातील वास्तव्य, प्राचीन जीवनमान, अर्थाजनाच्या अत्यंत अप्रगत व मागासलेल्या पध्दती, रोजगाराचा अभाव व त्यामुळे होणारे स्थलांतर हा या जमातीचा स्थायी भाव झालेला आहे. त्यामुळे याबाबतचा अभ्यास करण्यासाठी व त्यांना स्थिर व प्रगत जीवन जगण्याच्या अनुषंगाने उपाययोजना सुचविण्याकरिता हा अभ्यास अहवाल संस्थेमार्फत हाती घेण्यात आलेला आहे.

१२. मूल्यमापन

आदिवासी विकास विभागामार्फत आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाकरिता विविध योजना राबविल्या जात आहेत. सदर योजनांमुळे आदिवासी जीवनमानात झालेल्या बदल, बदल झाला नसल्यास त्याची कारणे व त्यासाठी उपाययोजना अशाप्रकारे या योजनांचे मूल्यमापन करण्याचे काम संस्थेमार्फत करण्यात येत असते.

संस्थेमार्फत खालील योजनांचे मूल्यमापन हाती घेण्यात आलेले आहे.

१) Impact Assessment of DBT Schemes for Ashram Schools in State (Mumbai University)

२) Creating a Diploma Courses in sustainable management of MFPS under FRA & PESA (Mumbai University)

१३. अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी

भारतीय घटनेने अनुसूचित जमातींचा सर्वांगीण विकास होण्याकरिता घटनात्मक संरक्षण देऊन त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासाकरिता विविध सवलती दिलेल्या आहेत. या सवलती प्राप्त करण्याकरिता आवश्यक असलेले अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र महसूल विभागाच्या सक्षम प्राधिकाऱ्यांकडून देण्यात येते. परंतु या अनुसूचित जमातींच्या नामसादृष्याचा फायदा घेऊन इतर जातीतील लोक अनुसूचित जमातींचे प्रमाणपत्र प्राप्त करून घेऊन खऱ्या अनुसूचित जमातींच्या सोयी सवलती प्राप्त करित असल्याचे शासनाचे निदर्शनास आल्यानंतर सक्षम प्राधिकाऱ्यांकडून देण्यात येत असलेल्या अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्रांबाबत संशोधन करून अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी करण्यासाठी १९८५ पासून आदिवासी विकास विभागांगत आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या तत्कालीन संचालक याचे अध्यक्षतेखाली मुख्य संशोधन अधिकारी व संशोधन अधिकारी यांची एक समिती गठीत करण्यात आली होती. तथापि, या कामाची व्याप्तीनुसार राज्यात वेळोवेळी पुणे, नाशिक, नागपूर, अमरावती, ठाणे, नंदूरबार, औरंगाबाद व गडचिरोली अशा आठ ठिकाणी अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र आजमितीस कार्यरत असून या समितीचे अध्यक्ष आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे हे असून या संस्थेच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली या समित्यांचे कामकाज सुरु आहे.

या समित्यांचे कामकाज ऑनलाईन करण्याबाबतचा निर्णय सन २००३ मध्ये घेण्यात आला. त्यासाठी एन.आय.सी. पुणे यांच्याकडून टीसीव्हीआयएस ही संगणक प्रणाली तयार करण्यात आली व तिची अंमलबजावणी सर्व समिती कार्यालयात सन २००८ पासून करण्यात आली होती. ही प्रणाली सर्व समिती कार्यालयात सन २०१५ पर्यंत कार्यान्वित होती. तथापि, ही संगणक प्रणाली आधुनिक पध्दतीने, अधिक जलद रितीने व वापरण्याकरिता सुलभ (User Friendly) करण्याचा शासनाने निर्णय घेऊन तिचे अदयावतीकरण करून ती **आदि प्रमाण प्रणाली** (e-tribe validity) या नावाने सर्व समित्यांमध्ये दिनांक १ मे, २०१६ पासून कार्यान्वित करण्यात आली आहे. ही प्रणाली वेबबेसड असून ती <https://www.etribevalidty.mahaonline.gov.in> या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.

२९. आदिवासी जिल्ह्यामध्ये आरोग्य विषयक उत्थान कार्यक्रम (जामखेड प्रकल्प) राबविणे.

ग्रामीण स्तरावर रोग प्रतिबंधक, आरोग्य संवर्धक व रोग निवारक आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टिने शासनाने ७ जिल्ह्यातील १२ तालुक्यांमधील आदिवासीकरिता एक व्यापक ग्रामीण आरोग्य प्रकल्प राबविणे ठरविले असून त्यात महिला व बालकांमधील आजार व माता व बालमृत्यूचे प्रमाणे कमी करणे व संसर्गजन्य रोगांना आळा घालणे यावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात येईल यात आदिम आदिवासी गांवाना प्राधान्य देण्यात येणार आहे. शासन निर्णय संकिर्ण-२००३/प्र.क्र.१७०/का.८, दिनांक २७.२.२००४ अन्वये सदर कार्यक्रमास प्रशासकीय मंजूरी दिली आहे.

सदरहू योजनेकरिता सन २०१८-१९ मध्ये रु.०.०१ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

जिल्हा	तालुके
पालघर	जव्हार
	मोखाडा
नंदुरबार	अक्कलकुवा
	अक्राणी (धडगांव)
अमरावती	धारणी
	चिखलदरा
अहमदनगर	अकोले
गडचिरोली	एटापल्ली
	भामरागड
यवतमाळ	मारेगांव
रायगड	कर्जत
	सुधागड

लक्ष्य :- आदिवासींचे जीवनमान उंचावण्याकरिता एकात्मिक आदिवासी विकासाचा पथदर्शी प्रकल्प म्हणून विकास करणे.

महत्वाची उद्दिष्ट्ये

- १) आदिवासी समुदायास रोग प्रतिबंधक, आरोग्य संवर्धक व रोग निवारक आरोग्य महिला व बालकांमधील आजार व मात व बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करणे व संसर्गजन्य रोगांना आळा घालणे
- २) प्राथमिक शिक्षण आणि व्यवसायिक प्रशिक्षणाचे सार्वत्रिकरण.
- ३) जीवनमान सुधारण्यासाठी अन्नधान्य पुरवठा आणि पोषण यादृष्टिने आरोग्यदायी वातावरण निर्मिती करणे.
- ४) समाज व पंचायत राज्य व्यवस्थेचा सर्वकष विकासाच्या मुद्यामध्ये समावेश करून माहिती व प्रचाराच्या माध्यमातून सबलीकरण करणे
- ५) स्वाभिमान, सांस्कृतिक ओळख व राष्ट्रीय जाणीव निर्माण करणे, आरोग्य, शिक्षण, उत्पन्न वाढीच्या योजना, सामाजिक विकास, सबलीकरण, प्रशिक्षण, आदिवासींची ओळख व स्वाभिमान जागविणाऱ्या योजनांचा विकास करणे या घटक योजना सक्षम योजनेत समाविष्ट करणे.

या कार्यक्रमाद्वारे खालील प्रमाणे नविन प्रशिक्षित शक्ती प्रकल्प क्षेत्रात उपलब्ध होणार आहेत.

ग्रामीण आदिवासी लाभार्थी	४५०
ग्रामीण आदिवासी समन्वयक	४५
स्थानिक प्रशिक्षित व्यक्ती	१८००
एकूण अंदाजित खर्च रुपये	१०,३४,९८,०००/-

३०. सहकारी गृहनिर्माण संस्थाना अर्थसहाय्य.

सहकारी गृहनिर्माण योजनेतर्गत अर्थ सहाय्य या योजनेद्वारे आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या गृहनिर्माण संस्थेच्या लाभार्थ्यांना शासकीय जमिन विनामुल्य दिली जाते. किंवा त्यासाठी खाजगी जमिन खरेदी करण्यासाठी नगर रचनाकार यांनी प्रमाणित केलेली जमिनीची किंमत किंवा प्रत्यक्ष किंमत, यापैकी जी कमी असेल तेवढे अनुदान दिले जाते. लाभार्थ्यांने बांधकाम किंमतीच्या २० टक्के रक्कम भरल्यानंतर त्याला ३० टक्के बांधकाम अनुदान मंजूर करण्यात येते. उर्वरित बांधकामाची ५० टक्के इतकी रक्कम महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण मंडळाकडून कर्ज म्हणून मंजूर केली जाते. या कर्जावरील कमाल ३० हजार इतके व्याजही शासनाकडून अनुदान म्हणून दिले जाते.

३१. रुग्णालयात दाखल झालेल्या ग्रेड ३ व ४ च्या बालकांच्या पालकांना अर्थसहाय्य

दुर्गम भागातील ग्रेड ३ व ४ ची मुले रुग्णालयात दाखल झालेली असतात, ती बरी होईपर्यंत त्यांच्या पालकांना रुग्णालयात उपस्थित रहाणे आवश्यक आहे. त्या कालावधीत त्यांना रोजगाराला मुकावे लागते, म्हणून पालक मुलांना रुग्णालयातून घरी नेण्याचा प्रयत्न करतात. योग्य उपचारा अभावी मुलाचा मृत्यूही ओढवू शकतो. या सर्व बाबी विचारात घेऊन दुर्गम भागातील जी मुले रुग्णालयात दाखल झालेली आहेत त्यांच्या पालकांना सवलत म्हणून २ वेळेचे जेवण व त्या दिवसांचा रोजगार दिला जातो. सन २०१८-१९ करिता या योजनेसाठी रुपये २४.२१ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

३२. आदिवासी शेतकऱ्यांना एच.डी.पी.ई.पाईप पुरवठा

आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे. आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी त्यांना १०० टक्के सवलतीवर विद्युत पंप/ तेल पंप पुरविले जातात. अशा लाभधारकांना न्युकलीअस बजेट योजनेतर्गत एच.डी.पी.ई. पाईपचा पुरवठा प्राथम्य क्रमाने केला जात असे. परंतु न्युकलीअस बजेट योजना राबविण्यात येणाऱ्या तांत्रिक अडचणी विचारात घेऊन एच.डी.पी.ई.पाईप पुरवठा अशी नवी योजना प्रस्तावित केली आहे. सन २०१८-१९ करिता रु.६९१.७३ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

३३. कन्यादान योजना.

लग्न समारंभाच्या निमित्ताने मोठ्या प्रमाणावर होणारा खर्च कमी करण्यासाठी आणि विवाह सोहळ्यातील अनुचित प्रथांना आळा घालण्यासाठी सामुहिक विवाह सोहळ्यांना प्रोत्साहन देवून सहभागी होणाऱ्या आदिवासी दाम्पत्यांना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी कन्यादान योजना प्रायोगिक तत्वावर राबविण्यास मंजूरी दिलेली आहे. यात रु.१०,०००/- अर्थसहाय्य देण्यात येत असून त्यातून १० ग्रॅमचे सोन्याचे मंगळसूत्र व संसार उपयोगी वस्तु/भांडी याचा समावेश आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ठाणे, रायगड, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगांव, अहमदनगर, पुणे, अमरावती, यवतमाळ, गोंदिया, भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नांदेड व नागपूर अशा १६ जिल्ह्यांना सदर योजना लागू करण्यात आली आहे. सदर योजनेसाठी सन २०१८-१९ या वित्तय वर्षात रुपये ३९६.१९ लाख एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

३४. आदिवासींचे सबळीकरण व स्वाभिमान योजना.

दारिद्र्ये रेषेखालील भूमिहिन आदिवासींना उपजिवीकेसाठी कायमस्वरूपी उत्पन्नाची सोय व्हावी म्हणून शासनाने, आदिवासी सबळीकरण व स्वाभिमान योजना राबविण्याचे ठरविले आहे. या योजनेतर्गत ४ एकर बिगर ओलीताखालील जमिन अथवा २ एकर ओलीताखालील जमिन दारिद्र्य रेषेखालील भूमिहिन आदिवासी कुटुंबाना देण्यात येणार आहे. जमिनीच्या खरेदीसाठी एकूण किमतीच्या ५० टक्के रक्कम अनुदान स्वरूपात व ५० टक्के

रकम बिनव्याजी कर्जाद्वारे देण्यात येणार आहे. या योजनेला शासन निर्णय आ.वि.वि. क्रमांक भूवाये-२००३/प्र.क्र.१४२/का.९, दिनांक २४.२.२००४ अन्वये प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली आहे.

३५. विशेष केंद्रीय सहाय्य आणि भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २७५ (१)

केंद्र शासनाकडून सन २०१७-१८ साठी २७५ (१) अंतर्गत रु.१५०००.०० लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे. विशेष केंद्रीय सहाय्यांतर्गत रु.१५०००.०० लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे. या रकमेतून आदिवासींच्या कल्याणाच्या आणि महिलांच्या विकासाच्या विविध योजना राबविण्यात येतात.

३६. अदिम जमातीच्या विकासाच्या योजना

केंद्र शासनाकडून केंद्रीय क्षेत्र योजनेंतर्गत अदिम जमातीच्या विकासासाठी राज्य शासनास निधी प्राप्त होतो. राज्यात ठाणे व रायगड जिल्ह्यात माडीया गोंड या आदिम जमाती आहेत. आदिम जमातीसाठी घरकुल आणि जनश्री विमा योजना राबविण्यात येतात. आदिम जमातीसाठी भारतीय जीवन विमा निगमची जनश्री विमा योजना लागू करण्यात आली आहे. सन २०१८-१९ या वर्षासाठी आदिम जमातीच्या विकासासाठी विविध योजना राबविणे या योजनेसाठी रु.२०००.०० लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

३७. आश्रमशाळांची दुरुस्ती व इतर बांधकामे

अनेक आश्रमशाळांची बांधकामे खुप वर्षापूर्वी करण्यात आली आहेत. इमारती चांगल्या राहण्यासाठी दुरुस्तीची कामे करणे आवश्यक ठरले आहे. त्याचप्रमाणे आश्रमशाळांत स्वच्छतागृहे, स्नानगृहे, बहुउद्देशिय संकुले, पिण्याचे पाणी इत्यादी सुविधा पुरविणे आवश्यक ठरले आहे. सन २०१८-१९ या वर्षासाठी या योजनेसाठी रु.३९७०.८४ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

३८. अनुसूचित जमातीच्या लाभार्थ्यांना घरगुती गॅस युनिट पुरविण्याची योजना

राज्यातील आदिवासी क्षेत्र हे प्रामुख्याने डोंगराळ भागात आहे. अतिदुर्गम भागात आदिवासी रहात असल्याने त्यांचा जंगलाशी जवळचा संबंध आहे. आदिवासी प्रामुख्याने जंगलामधून लाकूडफाटा व इतर साहित्याचा वापर आपल्या दैनंदिन जीवनात करत असतात आणि त्यामुळे जंगलतोड होत असते. अनुसूचित जमातीची जी कुटुंबे जंगलात व जंगलाच्या कडेला असतील व ज्यांचा स्वयंपाक जळावू लाकडावर असतो अशा कुटुंबांना गॅस युनिट देऊन वृक्ष/लाकूडतोड थांबविणे, पर्यावरणाचे संतुलन राखणे, जमिनीची धूप थांबविणे, पर्जन्यवृष्टीमध्ये वाढ व त्यांच्या घरातील वातावरण धुरापासून मुक्त करणे व त्यांच्या आरोग्यात सुधारणा करणे इत्यादी बाबी विचारात घेवून शासनाने शासन निर्णय क्रमांक बैठक-२००६/प्र.क्र.१/का.८, दिनांक २० ऑक्टोबर, २००६ अन्वये धोरणात्मक निर्णय घेवून एका लाभार्थ्यास १४.२ कि.ग्रॅ.सिलेंडर गॅस शोगडीसह जोडणी करून देणे ही योजना दारिद्र्य रेषेखालील आदिवासी कुटुंबांसाठी व विधवा परितक्ता व आदिम जमातीच्या कुटुंबांना प्राधान्याने लाभ देण्याची योजना सन २००६-०७ या वर्षामध्ये व त्यापुढील चार वर्षामध्ये मंजूर करण्यात आली आहे. सदरची योजना प्रकल्प अधिकारी, पेट्रोलियम महामंडळे व आदिवासी विकास महामंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने राबविण्यात येणार आहे. गॅस एजन्सीची सेवा ही निशुल्क असून गॅस सिलेंडर भरणे इत्यादीचा भविष्यातील खर्च लाभार्थी कुटुंबियांकडून करण्यात येणार आहे. लाभार्थी कुटुंबियांस गॅस युनिट विकत येणार नाही व हस्तांतरीत करता येणार नाही. तसे केल्यास त्यास दोषी मानून त्यांच्याविरुद्ध कारवाई करण्याची सूचना नमूद करण्यात आली आहे. तथापी सदर योजनेमध्ये सुधारणा करण्याचे प्रस्तावित आहे. त्यामुळे सदर योजनेसाठी सन २०१८-१९ या वित्तीय वर्षात रु. ११४.०१ लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

३९. पारधी समाजाच्या विकासासाठी विविध योजना राबविणे

सन २०११ -१२ या आर्थिक वर्षापासून पारधी समाजाच्या विकासासाठी आदिवासी विभागाची एक स्वतंत्र योजना सुरु करण्यात आली आहे व सदर योजनेसाठी सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षाकरिता रु.१३१०.८२ लक्ष ची तरतूद करण्यात आली आहे.

४०. शबरी घरकुल योजना

सन २०१२-१३ पासून आदिवासी कुटुंबांना राहण्याची सोय व्हावी करिता नवीन शबरी घरकुल योजना सुरु करण्यात आली आहे. या योजनेसाठी सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षाकरिता रु. १५०००.०० लाखाची तरतूद करण्यात आली आहे.

४१. मा.राज्यपाल कार्यालयात आदिवासी कक्षाद्वारे अनुसूचित क्षेत्रात पथदर्शी प्रकल्पांची अंमलबजावणी करणे.

भारतीय संविधानाच्या ५ व्या अनुसूचित, अनुसूचित क्षेत्रात मा.राज्यपालांच्या विशेष जबाबदा-या व कर्तव्यांच्या अनुषंगाने राज्यपाल कार्यालयात आदिवासी कक्ष स्थापन करण्यात आला आहे. त्यानुसार आदिवासी कक्षाने आरोग्य, पोषण, अन्न व नागरी पुरवठा (विशेष करुन सार्वजनिक वितरण प्रणाली) शिक्षण, भूमी हक्क, संचार, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, ग्रामसभेमार्फत सूक्ष्म-नियोजन, जीवनोन्नती, समूह संगठन व सक्षमीकरण इत्यादी क्षेत्रामध्ये काही पथदर्शी प्रकल्प घेण्यात येणार असून त्याकरिता सन २०१८-१९ साठी रु.३.२४ कोटीची तरतूद करण्यात येणार आहे.

प्रकरण - २३

महिला व बाल कल्याण आणि पोषण

महिला व बाल विकास

समाज कल्याण या शीर्षाखाली महिला व बालकल्याण विभागाच्या योजना खालीलप्रमाणे आहेत :-

महिला व बाल कल्याण समिती :- विकासामध्ये महिलांचा सहभाग असण्याच्या दृष्टीने शासनाने ग्रामीण भागामध्ये महिला व बाल कल्याणासाठी निरनिराळ्या योजना सुरु केल्या आहेत. शासनाने जिल्हा परिषदांमध्ये महिला व बाल कल्याण समिती नावाची एक समिती स्थापन केली आहे. एकात्मिकृत बाल विकास योजना (आय.सी.डी.एस.), एकात्मिकृत ग्राम विकास कार्यक्रम (आर.आर.डी.पी.) (४० टक्के महिला क्षेत्र) ग्रामीण भागामध्ये महिला व बाल विकास (डवाक्रा) स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण लोकांना प्रशिक्षण (ट्रायसेम महिला क्षेत्र), शिवणकाम योजना इत्यादी योजना शासनाने या समितीकडे सोपविल्या आहेत. या योजना व्यतिरिक्त समिती आपल्या योजना देखील तयार करत असते.

शासनाने ग्रामीण भागामध्ये महिला व बालकल्याण विकासाशी संबंधित कही नवीन योजना देखील तयार केल्या आहेत. त्या योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

१. इ.५ वी ते १० वी त शिकणाऱ्या विद्यार्थिनींना सायकली देणे
२. नवीन बालवाडया सुरु करणे
३. आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांना विनामूल्य शिवणयंत्रे देणे
४. महिला मंडळांनी ग्रंथालये व प्रौढ शिक्षण शिबिरे चालविणे
५. ग्रामीण महिला व बालकांसाठी रोगनिदान शिबिरांची व्यवस्था करणे
६. ग्रामीण महिलांसाठी शौचकुपांचे बांधकाम करणे
७. आदर्श अंगणवाडया/बालवाडया मधील सेविकांना पुरस्कार देणे
८. अंगणवाडया/बालवाडया यांना साधनसामुग्री/साहित्य सामुग्री देणे
९. महिला व बालकांना उत्तेजन देण्यासाठी ग्रामस्तरावर निरनिराळ्या स्पर्धांचे आयोजन करणे
१०. पंचायत संस्था या संबधात महिला प्रतिनिधींना प्रशिक्षण देणे
११. महिला व बालकल्याण समितीमार्फत चालविण्यात येणाऱ्या बालवाडयामधील विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक व क्रीडा विषयक साधन सामुग्रीची खरेदी करणे
१२. महिला प्रतिनिधीसाठी अभ्यास दौरे आयोजित करणे

१३. अपंग मुले/स्त्रिया यांचे पुनर्वसन करणे व त्यांना कृत्रिम अवयवारोप करणे
१४. विद्यार्थ्यांना गणवेश पुरविणे
१५. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील स्त्रियांना साडया पुरविणे
१६. गार्ड/म्हशी/शेळी इत्यादी खरेदी करण्यासाठी (स्वयंरोजगारासाठी) गरजू महिलांना वित्तीय सहाय्य देणे
१७. आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांतील मुलींच्या लग्नासाठी रु.२०००/- पर्यंत वित्तीय सहाय्य देणे
१८. औद्योगिक प्रशिक्षणाच्या प्रयोजनासाठी महिला मंडळे/स्वेच्छा संस्थांना वित्तीय सहाय्य देणे
१९. आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांतील मुलांना तंत्रशिक्षणासाठी वित्तीय सहाय्य देणे
२०. आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत घटकांतील महिलांना बालसंगोपनासाठी वित्तीय सहाय्य देणे
२१. आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांतील गरजू महिलांना गृहोपयोगी वस्तु पुरविणे
२२. विद्यार्थ्यांना इतर जिल्हयातील शिक्षणासाठी ठोक अनुदान देणे
२३. आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांतील विधवा, घटस्फोटीत महिला यांना कृषी अवजारे खरेदी करण्यासाठी वित्तीय सहाय्य देणे आणि
२४. परित्यक्ता स्त्रियांना घरासाठी वित्तीय सहाय्य देणे

वरील कार्यक्रम महिला व बालकल्याण समिती या अंतर्गत घेण्यात येतात. त्यासाठी सन २०१७-१८ साठी आदिवासी उपयोजनेत जिल्हास्तरीय योजनेकरीता रु.९८९.८९ लाख व राज्यस्तरावरून रु.२०००.०० लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे

अशा रितीने समाज कल्याण (महिला व बाल कल्याण समिती) साठी रु.२९८९.८९ लाख एवढा नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे.

पोषण

(अ) एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना :-

१. एकात्मिक बाल विकास योजना ही केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. या योजनेअंतर्गत ० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुले आणि गरोदर स्त्रिया तसेच स्तनदा माता पुढे नमूद केलेल्या ०७ सुविधा पुरविण्यात येतात. दुर्बल गटातील मुले, माता व प्रौढ स्त्रिया यांना आरोग्य, पोषण व आहारविषयक शिक्षण देणे यावर मुख्य भर देण्यात आलेला आहे वित्तीय आकृतिबंधानुसार राज्य शासन पूरक आहारासाठी निधी देते आणि कर्मचारी वर्ग साधनसामुग्री वगैरेसारख्या इतर सर्व बाबींवरील खर्च केंद्र शासन करते.

एकात्मिक बाल विकास योजनेखाली खालीलप्रमाणे सुविधा पुरविण्यात येतात.

१. पूरक आहार
२. लसीकरण
३. आरोग्य तपासणी
४. संदर्भ सेवा
५. पोषण व आरोग्य शिक्षण आणि
६. अनौपचारिक शिक्षण
७. स्थानिकरित्या उपलब्ध धान्य व कडधान्यापासून तयार केलेला पूरक आहार पुरविण्यात येतो.

पूरक पोषण आहारातून सर्वसाधारण बालकास १२ ते १५ ग्रॅम प्रथिने व ५०० उष्मांक देणे आपश्या आहे. परंतु, गरोदर, स्तनदा माता व अतिकुपोषित बालके यांना जास्त प्रमाणात म्हणजे अनुक्रमे ६०० उष्मांक १८ ते २० ग्रॅम प्रथिने आणि ८०० उष्मांक व २० ते २५ ग्रॅम प्रथिने पूरक पोषण आहारातून दिली जातात.

(ब) **भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना-**

अनुसूचित क्षेत्रातील कुपोषण, बालमृत्यू व कमी वजनाची बालके जन्माला येणे यासारख्या गंभीर समास्यांवर मात करण्यासाठी राज्यशासनाच्या वतीने उपयायोजना म्हणून भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना सुरु करण्यात आली आहे.

अनुसूचित क्षेत्रात स्त्रीयांच्या आहारातील उष्मांक (calaries) व प्रथिनांच्या कमतरतेमुळे कमी वजनाची बालके जन्माला येण्याचे प्रमाण जास्त आहे. आदिवासी स्त्रीयामध्ये गरोदरपणाच्या शेवटच्या तीमाहीमध्ये वजनवाढीचे प्रमाण कमी असल्यामुळे त्याचा परिणाम बाळाच्या वजनावर होऊन कमी वजनाची बालके जन्माला येतात. तसेच बालक जन्मानंतर पहिले ३ महिने मुल पूर्णपणे मातेवर अवलंबून असल्यामुळे या कालावधीत मातेचे आरोग्य व पोषण चांगले राहणे आवश्यक आहे. त्यामुळे बालक जन्मापूर्वी गरोदर स्त्रीला ३ महिने व बालक जन्मानंतर स्तनदा मातेस ३ महिने याप्रमाणे ताजा चौरस आहार देणे अधिक उपयुक्त ठरणार आहे. अनुसूचित क्षेत्र व अतिरीक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील गरोदर स्त्रीया व स्तनदा मातांना एकवेळचा चौरस आहार देण्याच्या योजनेस दि. १८.११.२०१५ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये मान्यता देण्यात आली आहे.

सदर योजनेनुसार राज्यातील १६ आदिवासी जिल्ह्यातील अनुसूचित क्षेत्र व अतिरीक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामधील साधारणतः १३५९३ अंगणवाड्यांमध्ये ही योजना राबविण्यात येत आहे. अनुसूचित क्षेत्रातील गरोदर स्त्रीयांना शेवटच्या तीमाहीत व स्तनदा मातांना बाळंतपणानंतर पहिल्या तीमाहीत याप्रमाणे ६ महिन्यांच्या कालावधीकरीता एकवेळचा चौरस आहार देण्यात येत आहे. प्रती लाभार्थी प्रतीदिन आहाराचा सरासरी खर्च रु.२५/- एवढा असून अनुसूचित क्षेत्रातील अंगणवाडी क्षेत्रामधील साधारणतः एकूण ८५ हजार एवढ्या गरोदर स्त्रीया व स्तनदा माता या योजनेचा लाभ घेत आहेत. सन २०१८-१९ साठी सदर योजनेकरीता रु.१२७५१.५१ लाख एवढा नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

सन २०१८-१९ या वर्षासाठी पोषण या उप शिर्षाखाली रु.१४३११.१८ लाख इतका नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात आला आहे.

***

प्रकरण - २४

कामगार व कामगार कल्याण (औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था)

शिल्प कारागीर प्रशिक्षण कार्यक्रम :-

कौशल्य व ज्ञान देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे घटक आहेत. कामगारांच्या कौशल्य क्षमतेनुसार देशाची आर्थिक स्थिती जास्त उत्पादनशिल नाविन्यपूर्ण स्पर्धात्मक होते. वेगवेगळे रोजगार व त्यांचे स्तर रोजगार क्षमतेत वाढ, रोजगाराच्या नवीन संधी हे आर्थिक विकासाचे केंद्र आहे. यासाठी शिल्प कारागीर प्रशिक्षण योजना व शिकाऊ उमेदवारी योजना या योजनेची कौशल्ययुक्त मनुष्यबळ निर्मितीची योजना व त्यात जागतिक स्तरावर लागणारे कुशल मनुष्यबळ तयार करण्यासाठी ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत अधिक भर देण्यात आलेला आहे. यासाठी मा.पंतप्रधान व मा.केंद्रीय वित्त मंत्री यांनी जागतिक स्तरावर कौशल्य निर्मितीच्या तसेच असंगठित क्षेत्रातील रोजगार निर्मितीसाठी प्रशिक्षणाच्या विविध योजना सुरु करण्याची घोषणा केली आहे.

शिल्प कारागीर प्रशिक्षण योजना यासाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. यामध्ये इमारत बांधकाम, यंत्रसामुग्री, कर्मचारी यांचा अधिक खर्च आहे.

राज्यात आदिवासी उपयोजनेतर्गत एकूण ५६ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था कार्यरत असून, त्यामधील विद्यार्थी प्रवेश क्षमता १०१८८ एवढी आहे. तसेच २८ आदिवासी आश्रमशाळा सुरु करण्यात आल्या असून त्याची प्रवेशक्षमता २३१२ इतकी असून, यामध्ये ६ जिल्ह्यांचा ३० तालुक्यांचा समावेश आहे. शिल्प कारागीर प्रशिक्षण योजनेतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांसाठी केंद्रशासनाने ठरवून दिलेल्या मानकाप्रमाणे इमारत बांधकाम, यंत्रसामुग्री व निदेशक यांची आवश्यकता असते. एन.सी.व्ही.टी. ने निर्देशित केलेल्या व्यवसायात प्रशिक्षण दिले जाते.

(रु.लाखात)

अ.क्र.	योजना	नियतव्यय
	राज्यस्तर	
१.	विद्यमान औ. प्र. संस्थेतील उपकरणांच्या त्रुटी भरून काढणे	४९९.६१
२.	नवीन औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था स्थापना करणे	५४७.६०
३.	कमी मागणीच्या व्यवसायाएवजी जादा मागणी असलेले व्यवसाय अभ्यासक्रम सुरु करणे.	०.००
४.	मुलभूत प्रशिक्षण केंद्र स्थापन करणे.	
५.	औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेकरिता कार्य शाळा / प्रशासनिक इमारतीचे बांधकाम	१३८८.२७
६.	चालू औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थामध्ये जादा जागा सुरु करणे	
७.	रोजगाराभिमुख व्यवसाय शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण	
८.	एकूण नवीन योजना	११७७.२१
	एकूण जिल्हास्तर	६१५९.२७

वार्षिक योजना २०१८-१९ करिता खालील योजना आहेत

जिल्हास्तरीय योजना

१) यंत्रसामुग्रीची त्रुटी भरून काढणे

राज्यातील ५६ आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधील विविध व्यवसायांच्या प्रमाणित केलेल्या तसेच जुनी निर्लेखित झालेली यंत्रसामुग्री एवजी नवीन यंत्रसामुग्री घेण्यासाठी वार्षिक योजना २०१८-१९ मध्ये रु.४९९.६१ लाख एवढा नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे.

२) प्रशाकीय इमारत व कार्यशाळा इमारत बांधकाम आणि वसतिगृह बांधकाम

५६ संस्थांपैकी १७ संस्थांकडे स्वतःची प्रशाकीय इमारत व कार्यशाळा इमारत आहे. वार्षिक योजना २०१८-१९ मध्ये रु. १३८८.२७ लाख एवढा नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे.

३) विद्यमान औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये नवीन व्यवसाय सुरु करणे

आदिवासी उपयोजनेतर्गत सुरु असलेल्या संस्थांमध्ये व विशेषतः नक्षलग्रस्त भागातील संस्थांकरिता नवीन व्यवसाय सुरु करण्याचे प्रस्तावित आहे. यामध्ये खालील व्यवसायांचा समावेश आहे :-

- १) कोपा
- २) डी.टी.पी.
- ३) आय.टी.
- ४) मेडिकल इलेक्ट्रॉनिक्स
- ५) कन्झुमर इलेक्ट्रॉनिक्स

सदर योजनेसाठी २०१८-१९ मध्ये रु. २५४६.५८ लाख एवढा नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे.

४) नवीन औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांची स्थापना करणे

महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील नवनिर्मित तालुक्यात ३२ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था सुरु करण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतला असून, त्या अनुषंगाने ४ आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था सुरु करण्यासाठी वार्षिक आदिवासी उपयोजना २०१८-१९ मध्ये रु.५४७.६० लाख एवढा नियतव्यय मंजूर करण्यात आला आहे.

५) कमी मागणीच्या ऐवजी जादा मागणीचे व्यवसाय अभ्यासक्रम सुरु करणे

औद्योगिककरणाच्या गरजेनुसार आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रमाची व्यवस्था करणे व रोजगारांच्या संधी यांची सांगड घालण्याकरिता औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधील विद्यमान व्यवसाय अभ्यासक्रमांचा आढावा घेण्यात येतो व आश्यक तेथे जुने व्यवसाय अभ्यासक्रम बंद करून नवीन व्यवसाय अभ्यासक्रम सुरु करण्यात येतात. आदिवासी उपयोजनेतर्गत कार्यरत असलेल्या औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधील अशा व्यवसाय अभ्यासक्रमांचा आढावा घेतल्यानंतर कमी मागणी असलेले व्यवसाय बंद करून नवीन व्यवसाय अभ्यासक्रम सुरु करण्याचे प्रस्तावित आहे.

६) प्रोजेक्ट युनायटेड अंतर्गत अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांसाठी व्यवसायाभिमुख व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षणाचे सार्वत्रिकरण

या योजनेतर्गत आदिवासी उमेदवारांसाठी व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षणांच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी खालील १२ प्रस्तावांस सन २००४ पासून मान्यता देण्यात आलेली आहे. त्या योजनांची माहिती खालीलप्रमाणे आहे:-

अ) २८ आदिवासी आश्रमशाळांचे रुपांतर निवासी व्यवसाय शिक्षण आश्रमशाळेमध्ये करून तिथे ४ व्यवसाय सुरु करण्यात आले आहे. १४ आश्रमशाळांचे रुपांतर सन २००४-०५ मध्ये ८ आश्रमशाळांचे रुपांतर करण्यात आले. ६ आश्रमशाळांचे रुपांतर व पूर्व तयारी करून सन २०१३-१४ मध्ये सुरु करण्यात येणार आहे.

ब) आदिवासी क्षेत्रातील औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेच्या ठिकाणी किंवा जवळपासच्या असलेल्या आश्रमशाळेतील आदिवासी उमेदवारांसाठी ८ वी ते १० वी स्तरावर पूर्व व्यावसायिक शिक्षण देण्याची सोय संबंधित ११ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमध्ये सुरु करण्यात आली असून तसेच १० वी नंतर पुढे औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये व्यवसाय प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध आहेत.

क) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतील वसतिगृहात राहणाऱ्या व वसतिगृहाबाहेर राहणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांना अनुक्रमे रु.६००/- व रु.५००/- दरमहा निर्वाहभत्ता देण्यात येतो.

ड) आदिवासी उपयोजनेतर्गत सुरु करण्यात आलेल्या शासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांसाठी वसतिगृहाची सोय करणे, या योजनेमध्ये ज्या आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये वसतिगृहाची सोय नाही अशा संस्थांकरिता भाडे तत्वावर वसतिगृहाची सोय उपलब्ध करून देण्यात येते.

इ) ज्या आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये वसतिगृह उपलब्ध नाही त्या संस्थांमध्ये वसतिगृहाचे बांधकाम करण्यात येत आहे.

फ) शिकाऊ उमेदवारी योजनेतर्गत दुर्गम भागातील आदिवासी शिकाऊ उमेदवारांना निर्वाह भत्ता मिळणे या योजनेतर्गत आदिवासी दुर्गम भागातील अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांना शिकाऊ उमेदवारी योजनेतर्गत औद्योगिक आस्थापनामार्फत मिळणाऱ्या विद्यावेतन व्यतिरिक्त रु.१०००/- प्रतिमहा इतका उदरनिर्वाहासाठी भत्ता देण्यात येतो.

ज) आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये कमी मागणीचे व्यवसाय बंद करून त्या ठिकाणी जादा मागणीचे नवीन व्यवसाय सुरु करणे.

च) आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये नवीन व्यवसाय/अधिकच्या व्यवसाय तुकड्या सुरु करून अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांसाठी व्यवसाय प्रशिक्षणाच्या संधी वाढविणे.

सन २००४-०५ मध्ये १३ आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये १८ नवीन व्यवसाय सुरु करण्यात आले आहेत व सन २००५-०६ मध्ये १४ आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये १४ नवीन व्यवसाय सुरु केले आहेत.

छ) व्यवसाय प्रशिक्षणाद्वारे आदिवासी महिलांचे सक्षमीकरण करणे

१) आदिवासी महिलांसाठी अधिकच्या जागा निर्माण करणे, यामध्ये दोन आदिवासी संस्थांमध्ये प्रत्येकी ६ व्यवसाय फक्त आदिवासी महिलांसाठी सुरु करण्यात आले आहेत.

- २) महिला औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये दुसऱ्या पाळीत आदिवासी महिलांसाठी अधिकच्या सुविधा निर्माण करणे यामध्ये ५ महिलांच्या औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधून दुसऱ्या पाळीत नवीन अधिकच्या व्यवसायात ४३२ जागा निर्माण करण्यात आलेल्या आहेत.
- ३) २० आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये आदिवासी महिलांसाठी १ व्यवसाय व १४ आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये आदिवासी महिलांसाठी २ व्यवसाय सुरु करणे यामध्ये ३५ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये आदिवासी महिलांसाठी व्यवसाय सुरु करण्यात आले.

ठ) मागेल त्याला व्यवसाय प्रशिक्षण योजना अनुसूचित जमातीतील उमेदवारांना लागू करणे

सदर योजनेद्वारे आदिवासी क्षेत्रातील जे उमेदवार व्यवसाय प्रशिक्षणापासून वंचित राहतात त्यांच्यासाठी सदर योजनेद्वारे अल्प मुदतीचे त्यांच्या परिसरातील आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये प्रशिक्षण देण्यात येते व सदर प्रशिक्षणाकरिता कोणतेही वयोमार्यादा नसून त्यांच्याकडून कोणतेही शुल्क आकारले जात नाही. तसेच प्रशिक्षणा दरम्यान संबंधित प्रशिक्षणार्थ्यांना दरमहा रु.१००/- विद्यावेतन दिले जाते व जे उमेदवार सेवागटातील व्यवसायामध्ये प्रशिक्षण पूर्ण करतात त्यांना रु.१०००/- किंमतीपर्यंतचे टूल किट्स स्वयंरोजगार सुरु करण्यासाठी मोफत देण्यात येते. सदर प्रशिक्षादरम्यान त्यांना उद्योजगता प्रशिक्षण याचेही प्रशिक्षण देण्यात येते.

भ) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये अनुसूचित जमातीतील प्रशिक्षणार्थ्यांसाठी पुस्तकपेढीचा विकास करणे

अनुसूचित जमातीतील प्रशिक्षणार्थ्यांना प्रशिक्षणादरम्यान संबंधित व्यवसायांसाठी आवश्यक असलेली पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात येतात.

न) आदिवासी उपयोजनेतर्गत कार्यरत ५६ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतील यंत्रसामुग्रीची त्रुटी दूर करणे

या योजनेतर्गत आदिवासी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये कालानुरूपे जी यंत्रसामुग्री अतिशय जुनी झालेली आहे व त्यामुळे प्रशिक्षणावर फरक पडतो सदर यंत्रसामुग्री निर्लेखित करून त्याऐवजी नवीन यंत्रसामुग्री खरेदी करून संस्थेतील यंत्रसामुग्रीची त्रुटी दूर करण्यात येते. तसेच अधुनिकीकरणामुळे संस्थेमध्ये यंत्रसामुग्रीची असलेली त्रुटी दूर करण्यात येते.

७) मुलभूत प्रशिक्षण तथा अनुषंगिक सूचना केंद्राची स्थापना करणे

केंद्र शासनाच्या उमेदवारी अधिनियम १९६१ नुसार उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम राज्यात राबविला जातो. उद्योग आस्थापना, उत्पादक घटक यांना कुशल, अर्धकुशल प्रशिक्षणार्थी उपलब्ध करून देणे या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे.

आदिवासी उपयोजनेतर्गत सन २०१८-१९ मध्ये कामगार व कामगार कल्याण या उपविकास क्षेत्रांतर्गत रु. ६१५९.२७ लाख एवढा नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे.

***

प्रकरण - २५

नव संजीवन योजना

आदिवासी लोकांसाठी असलेल्या पाणी पुरवठा, आरोग्य सुविधा इत्यादी सारख्या निरनिरळ्या योजनांची एकात्मिकपणे व समन्वयाने अंमलबजावणी करणे आणि त्यांना बळकटी देणे हे नव संजीवन योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेचा योग्य त्या रितीने समन्वय सुनिश्चित न करताच पूर्वी विविध स्तरावर निरनिराळ्या अभिकरणामार्फत अंमलबजावणी करण्यात येत असे.

सध्या नवसंजीवन योजनेमध्ये खालील योजनांचा समावेश करण्यात आलेला असून त्याची एकाच अधिपत्याखाली अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

१. रोजगार कार्यक्रम

- अ) रोजगार हमी योजना
- ब) केंद्र सहाय्यित संपुर्ण ग्रामिण रोजगार योजना

२. आरोग्य सेवा

- अ. प्राथमिक आरोग्यविषयक सुविधांची तरतूद करणे
- ब. शुध्द व स्वच्छ पाण्याचे पाणी पुरविणे

३. पोषण कार्यक्रम

- अ. एकात्मिकृत बालविकास योजना
- ब. शालेय पोषण कार्यक्रम

४. अन्नधान्याचा पुरवठा

- अ. रास्त भावाच्या दुकानामार्फत अन्नधान्याचे वितरण
- ब. सुधारित सार्वजनिक वितरण पध्दती
- क. द्वार वितरण पध्दती

५. खावटी कर्ज योजना

६. धान्य बँक योजना

नवसंजीवन योजनेची आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, मिनीमाडा क्षेत्रखंड आणि राज्यातील क्षेत्रखंड यामध्ये अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

आदिवासी उपयोजनाक्षेत्रातील जिल्हयाचे जिल्हाधिकारी हे नवसंजीवन योजनेचे मुख्य अंमलबजावणी अधिकारी म्हणून देखील कार्य करतात आणि जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा आरोग्य अधिकारी व एकात्मिकृत आदिवासी विकास प्रकल्पाचे (आयटीडीपी) प्रकल्प अधिकारी या योजनेत सक्रीय सहयोग व सहभाग असतो. वैयक्तिकपणे या योजनांची अंमलबजावणी करणारे अधिकारी हे नवसंजीवन योजनेच्या यशस्वी व प्रभावी अंमलबजावणीस जबाबदार असतात.

या योजनेत समावेश करण्यात आलेल्या विविध कार्यक्रमांचा जिल्हाधिकारी दरमहा आढावा घेत असतात. त्यांनी आपल्या जिल्हयातील जोखमीची /संवेदनक्षम क्षेत्र/क्षेत्रखंड/गांवे निश्चित करायाची असतात. जिल्हाधिकाऱ्यांनी अशाप्रकारचे क्षेत्र/क्षेत्रखंड/गांवे ठरविताना पुढील मानके विचारात घ्यावयाची आहेत.

- (अ) अलिकडेच दुर्गम म्हणून घोषित करण्यात आलेली गांवे
- (ब) गतकाळात ज्या गांवामध्ये /क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर कुपोषण झाले आहे ती गांवे
- (क) पावसाळयात दळणवळणाचा संपर्क तुटणारी गांवे
- (ड) ज्या गांवामध्ये शुध्द आणि स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा होत नाही अशी गांवे
- (ई) प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि उपकेंद्रापासून खूप लांबवर असलेली गांवे
- (फ) ज्या गांवांमध्ये रास्त भाव दुकाने नाहीत अशी गांवे किंवा अशा रास्त भावाच्या दुकानाच्या ठिकाणापासून लांब असलेली गांवे
- (ग) पावसाळयात ज्या गांवामध्ये रोजगार मिळणे अवघड काम असते अशी गांवे
- (ह) एकात्मिक बालविकास योजनेअंतर्गत ज्या गांवामध्ये अंगणवाडया नाहीत अशी गांवे

आरोग्य सेवा

प्रादेशिक संस्थेच्या दृष्टीने आदिवासी क्षेत्र साधारणपणे दुर्गम भागात मोडते. त्यामुळे असे क्षेत्र वेळच्या वेळी आणि पुरेशा आरोग्य सुविधा मिळण्यापासून वंचित राहून जाते, असे दिसून येते. विशेषतः पावसाळयाच्या मौसमांत

जेव्हा दळणवळणाच्या सेवांमध्ये खंड पडतो, त्यावेळी अति दुर्गम भागात आरोग्य सुविधा पुरविता येत नाही. या बाबींवर मात करण्यासाठी अशा दुर्गम भागात सन १९९६-९७ पासून पावसाळ्याच्या कालावधीत खालीलप्रमाणे आरोग्य सुविधा पुरविण्याचा शासनाने निर्णय घेतला आहे. तसेच सन २००३-०४ या वर्षापासून मेळघाट पॅटर्न अंतर्गतच्या सर्व आरोग्यविषयक /पोषणविषयक योजना आदिवासी क्षेत्रातील सर्व जिल्ह्यात राबविण्याबाबतचा शासनाने निर्णय घेतला आहे व संवेदनशील आदिवासी भागात विशेष आरोग्य सुविधा पुरविणे या योजनेसाठी एकूण रु. ४५५४.४९ लाख एवढा नियतव्यय सन २०१८-१९ या वर्षासाठी ठेवण्यात आलेला आहे.

१. पाडा स्वयंसेवकांची नियुक्ती

आदिवासी गांवातील वस्ती-पाड्यांमध्ये विभागलेली असते. पाड्याच्या अतिदुर्गमतेमुळे विशेषतः पावसाळ्यात आदिवासींना आरोग्य सेवा पुरविणे जिकीरीचे होते. पर्यायाने आदिवासी क्षेत्रात हिक्ताप व इतर सार्थीचे आजार मोठ्या प्रमाणावर फैलावतात.

२. अति जोखमीच्या माता व ग्रेड ३ व ४ मधील मुलांचे सर्वेक्षण व औषधोपचार

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत ५ अति संवेदनशील जिल्ह्यातील एकात्मिक आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत प्रत्येक पाड्यातील प्रत्येक कुटुंबांतील अति जोखमीच्या माता व कुपोषणाच्या श्रेणी ३ व ४ मधील मुलांचे सर्वेक्षण आणि औषधोपचार करण्यासाठी १७२ खास वैद्यकिय पथकाची स्थापना करण्यात आली आहे. प्रत्येक वैद्यकिय पथकासाठी रु.८०००/- प्रतिमाह मानधनावर वैद्यकिय अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. ही योजना मे ते डिसेंबर या पावसाळ्याच्या कालावधीसाठी राबविण्यात येते. सदर योजना आता आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील सर्व जिल्ह्यात राबविण्याबाबत शासनाने निर्णय घेतलेला आहे.

३. अति जोखमीच्या गर्भवती महिलांना प्रसुतीपूर्व ३ महिने आणि प्रसुतीनंतर १ महिला मातृत्व अनुदान पुरविणे

मुदतपूर्व प्रसुती/जन्माची संख्या कमी करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत अति जोखमीच्या महिलांना रु.२००/- प्रतिमाह ४ महिन्यासाठी आर्थिक सहाय्य पुरविण्यात येते.

वरील तीन योजना एकत्र करून संवेदनशील आदिवासी भागात विशेष आरोग्य सुविधा पुरविणे या योजनेसाठी एकूण रु. ४५५४.४९ लाख एवढा नियतव्यय सन २०१८-१९ या वर्षासाठी ठेवण्यात आलेला आहे.

४. मानसेवी बालरोग तज्ञांची नियुक्ती करणे

ही योजना अमरावती जिल्ह्यातील फक्त धारणी आणि चिखलदरा तालुक्यासाठी आहे. धारणी आणि चिखलदऱ्यातील मुलांची तपासणी करण्यासाठी आलेला बालरोग तज्ञांना प्रति भेटी रु.३००/- इतके मानधन देण्यात येणार आहे.

५. दाईच्या मासिक सभा

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामध्ये दायांकडून प्रसुतीची कामे केली जातात. बाळंतपणाच्या १०० टक्के नोंदी होण्यासाठी आणि अति जोखमीच्या माता आणि नवजात शिशु यांचे सर्वेक्षण व संनियंत्रण करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येत आहे. यासाठी रु.२४.४७ लाख एवढी तरतूद सन २०१७-१८ च्या आदिवासी उपयोजनेत उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

पोषण

अमरावती जिल्ह्यातील धारणी व चिखलदरा तालुका आणि ठाणे, नाशिक, धुळे व गडचिरोली जिल्ह्यातील अति दुर्गम आदिवासी भागातील १५ एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पांतर्गत आदिवासींसाठी वाढीव पूरक पोषण आहार पुरविण्यात येणार आहे.

वाढीव पूरक पोषण आहाराचा सुधारीत दर खालील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	लाभार्थीचा प्रकार	वाढीव पूरक पोषण आहाराचा दर
१.	० ते ६ महिने वयोगटासाठी मुले	रु. १.५०
२.	१ ते ३ वर्षे वयोगटातील मुले	रु. २.२५
३.	३ ते ६ वर्षे वयोगटातील मुले	रु. ४.५०
४.	गर्भवती महिला आणि स्तनदा माता	रु. ४.५०
५.	श्रेणी ३ व श्रेणी ४ मधील कुपोषित बालके	रु. ४.५०

रोजगार विषयक कार्यक्रम

प्रत्येक आदिवासी खेड्याला किंवा त्या खेड्याच्या गटाला अशा रितीने पुरेशा रोजगाराची संधी मिळाली पाहिजे की, जेणेकरून आदिवासींचे स्थलांतर होऊ नये. अशारितीने रोजगार कार्यक्रम राबविण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात कामांना मंजुरी देण्यात आली आहे. रोजगार कार्यक्रमाखाली मजुरांना तातडीने मजुरी देण्यात येते व कोणतीही देयके प्रलंबित नाहीत.

खावटी कर्ज

पावसाळ्यात आदिवासी लोकांना कुपोषणापासून संरक्षण देण्याकरिता महाराष्ट्र शासन १९७८ पासून खावटी कर्ज योजनेची अंमलबजावणी करित आहे. या योजनेसाठी सुधारित कर्ज मर्यादा खालीलप्रमाणे आहे :-

१.	शिधा पत्रिकेवरील ४ युनिटपर्यंतच्या कुटुंबांना	रु.२०००/-पर्यंत
२.	शिधापत्रिकेवरील ८ युनिटपर्यंतच्या कुटुंबांना	रु.३०००/-पर्यंत
३.	शिधा पत्रिकेवरील ८ युनिटच्या वरील कुटुंबांना	रु.४००० पर्यंत

तसेच पूर्वी ठरविल्याप्रमाणे ज्या कुटुंबांना श्रेणी ३ व श्रेणी ४ ची कुपोषित बालके असतील त्या कुटुंबांना त्यांच्यावरील थकबाकीचा विचार न करता खावटी कर्जाचा लाभ देण्यात येईल.

धान्यकोष योजना :-

आदिवासी कुटुंबांना कर्जबाजारीपणामुळे या योजनेवर बंधने आली आहेत म्हणून राज्य शासनाने स्वेच्छा संस्था/बिगर शासकीय संस्था आणि ज्या संस्था या योजनेत सहभागी होण्यास उत्सुक असतील त्यांच्या सक्रीय सहकार्याने ग्रामस्तरावर पारंपारिक धान्य बँक योजनेची जुलै, १९९५ पासून अंमलबजावणी सुरु केली आहे.

प्रत्येक सभासद हंगामाच्या वेळी/किंवा हंगामाच्या लगत नंतर एका विशिष्ट प्रकारचा धान्य साठा धान्य बँक म्हणून जमा करेल आणि पावसाळ्यात त्यांच्या गरजेनुसार ते धान्य परत घेईल आणि पुढील हंगामाच्या वेळी/पुढील हंगामाच्या लगतनंतर तो धान्यसाठा व्याजासह परत करील.

या योजनेची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

(१) **कार्यक्षेत्र** - ५० ते ५०० कुटुंबांची संख्या असलेल्या किमान एका गांवात किंवा जास्तीत जास्त चार गांवांमध्ये एक धान्य बँक स्थापन करता येईल.

(२) **योजनेची अंमलबजावणी व स्वरूप** - ही योजना स्वेच्छा अभिकरणामार्फत राबविण्यात येते. त्या संस्थामध्ये आदिवासी सहकारी संस्था, बिगर आदिवासी संघटना/स्वेच्छा अभिकरणे, मत्स्य संवर्धन संस्था इ. होत.

(३) **कार्यकारी समिती**- यासाठी अन्नधान्य बँकेच्या सदस्यांनी निवडून दिलेल्या सभासदांची एक कार्यकारी समिती राहिल. त्या समितीमध्ये गांवातील स्विकृत पुढारी/जेष्ठ लोकांचा देखील समावेश राहिल.

(४) **सभासदत्व -आदिवासी** आणि बिगर आदिवासी अशा दोन्ही प्रकारचे गांवकरी धान्य बँकेचे सभासद होण्यास पात्र असतात. तसेच भूमीहिन कुटुंबे सुध्दा सदस्य बनू शकतात.

(५) **वर्गणी-** प्रत्येक सदस्य सुरुवातीला धान्य बँकेमध्ये आपली वर्गणी म्हणून विहित प्रमाणात धान्य जमा करील. जे आदिवासी सभासद बँकेस आपल्या हिश्याची वर्गणी देण्यास समर्थ नाहीत अशा आदिवासी सभासदांना एका वेळेचे सहाय्य म्हणून २/३ एवढ्या वर्गणीचा हिस्सा महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाकडून देण्यात येईल. उर्वरित १/३ भाग सभासदाने स्वतः दिला पाहिजे. सर्वसाधारणपणे सुरुवातीची प्रत्येक कुटुंबामागे १ क्विंटल धान्य एवढी असेल.

(६) **धान्याचा प्रकार -** त्या विशिष्ट क्षेत्रामध्ये जे धान्य पिकविण्यात येते आणि खाण्यासाठी वापरले जाते अशा धान्याचा धान्य बँकेत समावेश असेल. गरजेनुसार व धान्याच्या उपलब्धतेनुसार एकाच धान्य प्रकाराएवजी अधिक प्रकारचे धान्य ठेवावे किंवा कसे याबाबत कार्यकारी समिती स्वेच्छाधिकारानुसार निर्णय घेईल.

(७) **धान्य साठवणूक -** स्थानिक ठिकाणी प्रचारात असलेल्या पारंपारिक पध्दतीने धान्य बँकेत धान्याचा साठा करण्यात येईल. धान्याचा साठा व त्यांची संरक्षण जपवणूक याबाबतची जबाबदारी ही कार्यकारी समितीची असेल.

(८) **धान्य काढणे-** ज्या सभासदाने धान्याच्या बँकेत धान्य जमा केले असेल, केवळ अशाच सभासदाला धान्य बँकेतून धान्य मिळू शकेल.

(९) **धान्याची परतफेड-** धान्य बँकेचा सभासद हा धान्य बँकेत घेतलेले धान्य दुसऱ्या हंगामाच्या वेळी / दुसऱ्या हंगामाच्या लागतनंतर व्याजासह धान्य बँकेला परत करील. धान्य परत करण्याचा दर किमान १०५ टक्के असेल.

(१०) **पर्यवेक्षण-** या योजनेचे संपूर्ण पर्यवेक्षण संबंधित अपर आयुक्त, आदिवासी विकास व संबंधित एकात्मिकृत आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी यांच्याकडून करण्यात येईल.

(११) **साधनसामुग्री-** तराजू/वजनमाने इत्यादी सारखी आवश्यक साधनसामुग्री न्युक्लिअस बजेट योजनेमधून एका वेळेचे म्हणून सहाय्य देण्यात येईल.

या योजनेची यशस्वीपणे अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी ही संयुक्तपणे क्षेत्रयंत्रणा आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ याची असेल. ही योजना लवकरात लवकर सुरु करता यावी म्हणून आणि ग्रामस्थांना त्यांच्या क्षेत्रातील धान्य बँकेतून आगामी पावसाळ्यापासून धान्य मिळणे शक्य व्हावे म्हणून तात्काळ कार्यवाही करण्याबाबत सर्व संबंधित अधिकाऱ्यांना सूचना देण्यात आलेल्या आहेत. हे उद्दिष्ट्य साध्य करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना ही योजना सुरु करण्यासाठी आणि ज्या संस्था/अभिकरणे ही योजना सुरु करण्यास इच्छुक असतील अशा संस्था/अभिकरणे यांना उत्तेजन देणे आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळा इत्यादीकडे सभासदांची नोंदणी सुरुवातीच्या धान्य साठ्याच्या आवश्यकतेबाबतचे प्रस्ताव पाठविणे यासारख्या बाबींवर पुढील सर्व ती उपाययोजना करणे, ही योजना सुरु करण्यासाठी काही संस्थांनी तयारी दर्शविली असून आणि सुरुवातीच्या धान्याच्या वर्गणीबाबतच्या मागण्या काही स्वेच्छा अभिकरणामार्फत महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळकडे प्राप्त झाले आहे. या प्रयोजनासाठी आवश्यक असलेला निधी याआधी अलिकडेच शासनाकडून महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाकडे सुपूर्द करण्यात आला आहे.

नवसंजीवन योजनेची अंमलबजावणी करण्याचा एक भाग म्हणून आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामध्ये पुरेशा प्रमाणात धान्याचा पुरवठा करण्यासाठी खूप काळजी घेण्यात येते. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत १५ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये ५५५७ रास्त भाव दुकाने कार्यरत आहेत. सन २००५ च्या पावसाळ्यात शासकीय कर्मचारी, सरपंच, पोलीस पाटील इत्यादीकडून ३५ हंगामी गोदामे उघडण्यात आली व या जिल्ह्यांमध्ये पावसाळ्यापूर्वी ४१५६१ क्विंटल धान्याची साठवणूक करण्यात आली.

पावसाळ्यात दुर्गम आदिवासी क्षेत्राची दळणवळण करण्याच्या यंत्रणेत अडथळा येईल तेव्हा धान्याचा पुरवठा करण्यासंबंधातील गैरसोय टाळण्याच्या दृष्टीने ७ वाहनांनी ५८ रास्त भावांच्या दुकानांमध्ये अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यात आला आहे. भारत सरकारने पुरस्कृत केलेल्या सुधारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमुळे आदिवासी भागामध्ये नियमितपणे धान्याचा पुरवठा करण्यात येत आहे.

नवसंजीवन योजनेची योग्य, सुरळीत व प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी जिल्हा, विभाग व राज्यस्तरावर नियमितपणे आढावा घेण्यात येत आहे.

***

**ANNUAL TRIBAL COMPONENT SCHEMES 2018-2019
DEPARTMENT WISE/SCHEME WISE BREAK OF OUTLAY
DETAILS**

वार्षिक आदिवासी घटक कार्यक्रम २०१८-२०१९
विभागनिहाय / योजनानिहाय व्ययाचा तपशील

आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत सन 2018-19 करीता विभागनिहाय तरतूद

(रुपये हजारत)

Department	जिल्हा	राज्य	एकूण	विभाग
B-Home-Transport Department	0	40000	40000	गृह-परिवहन विभाग
C -Revenue And Forest Department	799812	20002	819814	महसूल व वन विभाग
D -Agriculture,Animal Husbandary, Fishries	1326279	669658	1995937	कृषी व पदुम विभाग
E -School Education Department	154111	1777082	1931193	शालेय शिक्षण विभाग
F -Urban Development Department	113400	200000	313400	नगर विकास विभाग
H -Public Works Department	1953936	3000003	4953939	सावजनिक बांधकाम विभाग
I -Water Resources Jalsampda Department	900	500000	500900	जलसंपदा विभाग
K -Industries,Energy And Labour Department	1190233	7224600	8414833	उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग
L -Rural Development And Water Conservation Dept	5258637	770000	6028637	ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग
N-Social Justice Department	0	1822600	1822600	सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्यता विभाग
R -Public Health Department	2322587	227728	2550315	सावजनिक आरोग्य विभाग
S -Medical Education And Drugs Department	11000	1	11001	वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्य विभाग
T -Tribal Development Department	14473779	31754212	46227991	आदिवासी विकास विभाग
V -Co-Operation And Textiles Department	37788	9400000	9437788	सहकार व वस्त्रोद्योग विभाग
W -Higher And Technical Education And Employment Dept (Inculding Skill Development Department)	615927	123500	739427	उच्च व तंत्र शिक्षण आणि स्वयंरोजगार विभाग (कौशल्य विकास विभागासह)
X -Women And Child Development Department	1533460	79900	1613360	महिला व बालविकास विभाग
Y -Water Supply And Sanitation Department	747149	0	747149	पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग
Additional Outlay for Districts (Lumpsum)	1542218		1542218	जिल्हांकरीता वाढीव नियतव्यय (ठोक स्वरूपात)
Grand Total	32081216	57609286	89690502	एकूण

आदिवासी घटक कार्यक्रम २०१८-१९ (जिल्हानिहाय महसुली व भांडवली लेखाशीर्ष)

(रुपये हजारात)

अ.क्र.	मागणी क्रमांक जिल्हा	टी-९ (महसुली) महसुली तरतूद	टी-१० (भांडवली) भांडवली तरतूद	टी-११ (कर्जे) कर्जे व आगाऊ रकमांकरीता तरतूद	एकूण	Demand Number District
१	मुंबई शहर	15807	0	0	15807	District Mumbai City
२	मुंबई उपनगर	62684	4000	0	66684	District Mumbai Suburban
३	ठाणे	1155605	95835	250	1251690	District Thane
४	रायगड	622824	56310	0	679134	District Raigad
५	रत्नागिरी	12834	0	0	12834	District Ratnagiri
६	सिंधुदूर्ग	4394	0	0	4394	District Sindhudurg
७	पुणे	793779	114705	0	908484	District Pune
८	सातारा	18668	0	0	18668	District Satara
९	सांगली	11549	0	0	11549	District Sangali
१०	सोलापूर	62777	1	0	62778	District Solapur
११	कोल्हापूर	19028	0	0	19028	District Kolhapur
१२	नाशिक	4203793	648350	100	4852243	District Nashik
१३	धुळे	1706062	109045	500	1815607	District Dhule
१४	जळगाव	791495	37704	200	829399	District Jalgaon
१५	अहमदनगर	768963	113611	200	882774	District Ahmednagar
१६	नंदूरबार	4210661	463566	800	4675027	District Nandurbar
१७	औरंगाबाद	154611	1	0	154612	District Aurangabad
१८	जालना	26633	0	0	26633	District Jalna
१९	परभणी	25521	0	0	25521	District Parbhani
२०	नांदेड	787479	62082	700	850261	District Nanded
२१	बीड	64912	1	0	64913	District Beed
२२	लातूर	36214	0	0	36214	District Latur
२३	उस्मानाबाद	22701	1	0	22702	District Osmanabad
२४	हिंगोली	292630	28500	600	321730	District Hingoli
२५	नागपूर	715128	26036	400	741564	District Nagpur
२६	वर्धा	238850	13161	150	252161	District Wardha
२७	भंडारा	144105	4200	200	148505	District Bhandara
२८	चंद्रपूर	1313118	83237	625	1396980	District Chandrapur
२९	गडचिरोली	2095696	288232	250	2384178	District Gadchiroli
३०	गोंदिया	782809	50879	300	833988	District Gondia
३१	अमरावती	1392479	101431	750	1494660	District Amaravati
३२	अकोला	252004	13305	110	265419	District Akola
३३	यवतमाळ	1541342	154156	1200	1696698	District Yavatmal
३४	बुलढाणा	210890	29633	450	240973	District Buldhana
३५	वाशिम	160540	14273	40	174853	District Washim
३६	पालघर	4226657	615144	750	4842551	District Palghar
	एकूण	28945242	3127399	8575	32081216	Total

*टीप : उक्त तक्त्यात दशविण्यात आलेल्या जिल्हानिहाय नियतव्ययामध्ये मा. मंत्री (आ. वि) यांचे अध्यक्षतेखाली झालेल्या बैठकीय तत्वतः मान्यता देण्यात आलेल्या वाढीव नियतव्ययाचा जिल्हानिहाय समावेश करण्यात आलेला आहे.

**आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजनेकरीता
विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९**

(रु. हजारात)

उपयोजना सांकेतांक			
महसूल व वन विभाग			
१	TC020001	निकृष्ट वनांचे पुर्नवनीकरण	129869
२	TC020002	मध्यवर्ती रोपमळ्यांची स्थापना	43622
३	TC020003	निकृष्ट वनांचे पुर्नवनीकरण (ओटिएसपी)	10931
४	TC020004	मध्यवर्ती रोपमळ्यांची स्थापना (ओटिएसपी)	1200
५	TC020005	एकात्मिक जंगल विकास कार्यक्रम	79446
६	TC020006	वनांचा एकत्रित विकास (ओटिएसपी)	3564
७	TC020007	अग्निपासून वनांचे संरक्षण	40682
८	TC020008	अग्निपासून वनांचे संरक्षण (ओटिएसपी)	3561
९	TC020009	संरक्षित वनाच्या लगतचे क्षेत्रातील आदिवासी लाभाथांना स्वयंपाकी गॅस व सौर कुकर यांचे वाटप	114250
१०	TC020010	औद्योगिक व व्यापारी उपयोगासाठी लागणाऱ्या वनझाडांच्या जातीच्या लागवडीची योजना	92537
११	TC020011	किरकोळ जंगल उत्पन्न विकास	61782
१२	TC020012	औद्योगिक व व्यापारी उपयोगासाठी लागणाऱ्या वनझाडांच्या जातीच्या लागवडीची योजना (ओटिएसपी)	12786
१३	TC020013	दगडी चेक डम बांधणे	181702
१४	TC020014	दगडी चेक डम बांधणे (ओटिएसपी)	22000
१५	TC020015	किरकोळ जंगल उत्पन्न विकास (ओटिएसपी)	1880
एकूण महसूल व वन विभाग			799812
कृषी व पदुम विभाग			
१	TD030001	शेतीकरीता मशागत सामुग्रीचे वितरण (ओटिएसपी)	182239
२	TD030002	कृषि विषयक विविध कार्यक्रम	650880
३	TD030003	राष्ट्रीय अभियान-तेलबिया व तेलताड लघु-अभियान -१ (तेलबिया)	17441
४	TD030004	राष्ट्रीय तेलबिया अभियान आणि तेलताड लघु-अभियान -३ (वृक्षाधारित तेलबिया)	1590
५	TD030005	कृषी उन्नती योजना कृषी विस्तार कार्यक्रमांना विस्तार विषयक सुधारणा करण्याकरीता सहाय्य उप अभियान (कें.पु.यो)	6115
६	TD030006	प्रधान मंत्री कृषी सिंचन योजना-प्रति थेंब अधिक पीक (सुक्ष्म सिंचन योजना)	69844
७	TD040001	बागायती मळ्यांची स्थापना/बळकटीकरण	6350

**आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजनेकरीता
विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९**

(रु. हजारात)

८	TD050001	जिल्हा पशुसंवर्धन उपसंचालक कार्यालयाचे बळकटीकरण करणे	600
९	TD050002	पशुवैद्यकीय दवाखाना प्रथमोपचार केंद्राची स्थापना	500
१०	TD050003	पशुवैद्यकीय दवाखाने व पशुवैद्यकीय सहाय केंद्र	100
११	TD050004	दुभत्या जनावरांना खाद्य पुरवठा	33665
१२	TD050005	विविध जातींच्या कोंबड्यांचे गट वाटप	1840
१३	TD050006	अनुसूचित जाती/जमातीच्या कुटुंबांना शेळ्या/मेढ्यांचे गट पुरविणे	24269
१४	TD050007	पशुवैद्यकीय संस्थांना औषध पुरवठा करणे तसेच शेळ्या/मेढ्यांना जंतुनाशक औषधे पुरविणे (ओटिएसपी)	5550
१५	TD050008	दुभत्या जनावरांचे गट वाटप (ओटिएसपी)	16963
१६	TD050009	विविध जातींच्या कोंबड्यांचे गट वाटप (ओटिएसपी)	960
१७	TD050010	विशेष पशुधन विकास कार्यक्रम (ओटिएसपी)	12884
१८	TD050011	पशु व महिष विकास कार्यक्रम	4345
१९	TD050012	प्रसिध्दी व सामुदायिक प्रचार कार्यक्रम	1765
२०	TD050013	पशुवैद्यकीय मदत केंद्राचा व आधारभूत ग्राम उपकेंद्राचा दर्जा वाढविणे	0
२१	TD050014	पशुवैद्यकीय संस्थांना औषध पुरवठा करणे तसेच शेळ्या/मेढ्यांना जंतुनाशक औषधे पुरविणे	35795
२२	TD050015	पशुवैद्यकीय दवाखाना/पशु प्रथमोपचार केंद्रासाठी इमारती बांधणे	77821
२३	TD050016	जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी कार्यालयाचे बळकटीकरण करणे	1600
२४	TD050017	पशुवैद्यकीय दवाखाना/पशु प्रथमोपचार केंद्रासाठी इमारती बांधणे (ओटिएसपी)	2100
२५	TD050018	आदिवासी लाभार्थ्यांना संकरीत दुभत्या गायी, म्हैशी यांचे वितरण	41232
२६	TD050019	१०० मांसल कुक्कुटपक्षी पालनाद्वारे कुक्कुट व्यवसाय सुरु करणे.	30598
२७	TD050020	अंशतः ठानबंद पध्दतीने संगोपन करण्यासाठी अनुसूचित जमातीच्या लाभार्थ्यांना शेळी गट वाटप करणे	36922
२८	TD050024	पशु संवर्धन जिल्हा/तालुका रुग्णालय व कृतिम रेतन केंद्र बांधणे	42600
२९	TD060001	मत्स्यबीज उत्पादन (जिल्हास्तर योजना)	3590
३०	TD060002	मत्स्यबीज उत्पादन क्षेत्राची स्थापना करणे	860
३१	TD060003	मत्स्यसंवर्धन विकास अभिकरण	500
३२	TD060004	व्यवस्थापन सहाय्य	8
३३	TD060005	अवरुध्द पाण्यातील मत्स्यसंवर्धन (ओटिएसपी)	395
३४	TD060006	जतन व राज्य वाहतुक हिस्सा (ओटिएसपी)	4

**आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजनेकरीता
विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९**

(रु. हजारात)

३५	TD060007	मत्स्यव्यवसाय उपयोगी आवश्यक सामुग्रीच्या खरेदीसाठी अर्थसहाय्य (ओटिएसपी)	1104
३६	TD060008	मत्स्यव्यवसाय उपयोगी आवश्यक सामुग्रीच्या खरेदीसाठी अर्थसहाय्य	3770
३७	TD060009	मत्स्यबीज उत्पादन क्षेत्राची स्थापना करणे	9400
३८	TD060010	मच्छीमार सहाकारी संस्थांना भाग भांडवल अंशदान	60
३९	TD060011	मच्छीमार सहाकारी संस्थांना भाग भांडवल अंशदान (ओटिएसपी)	20
एकूण कृषी व पदुम विभाग			1326279
शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग			
१	TE090001	युवक मंडळे व इतर संथांना आर्थिक सहाय्य-ग्रामीण शहरी भागातील स्वयंसेवी संघटनांना आर्थिक सहाय्य	3267
२	TE090002	व्यायाम शाळांचा विकास	66500
३	TE090003	तालुक्याच्या ठिकाणी क्रीडांगणाचा व प्रेक्षागृहाचा विकास	70823
४	TE090004	व्यायाम शाळांचा विकास (ओटिएसपी)	11101
५	TE090005	प्रत्येक गावात व्यायाम शाळाचा व क्रीडांगणांचा विकास	
६	TE090006	सामाजिक सेवा शिबिर भरविणे	2420
एकूण शिक्षण व क्रीडा विभाग			154111
नगर विकास विभाग			
१	TF100001	महाराष्ट्र सूवर्ण जयंती नगरोथान अभियान	113400
एकूण नगर विकास विभाग			113400
सार्वजनिक बांधकाम विभाग			
१	TH110001	किमान गरजा कार्यक्रमाखालील जिल्हा रस्ते (राज्य व स्थानिक क्षेत्र धरुन)	425818
२	TH110002	जिल्हा रस्ते (किमान गरजा कार्यक्रम सोडून) राज्य व स्थानिक क्षेत्र धरुन	604152
३	TH110003	जिल्हा रस्ते (किमान गरजा कार्यक्रम सोडून) राज्य व स्थानिक क्षेत्र धरुन	536452
४	TH110004	किमान गरजा कार्यक्रमाखालील जिल्हा रस्ते (राज्य व स्थानिक क्षेत्र धरुन)	332414
५	TH110005	साकवाचे बांधकाम	55100
६	TH110006	मुख्यमंत्री ग्रामीण सडक योजना	0
एकूण सार्वजनिक बांधकाम विभाग			1953936
जलसंपदा विभाग			
१	TI130001	इतर लहान पाटबंधा-यांचे (राज्यक्षेत्र) सर्वेक्षणाची कामे	800
२	TI130002	स्वेच्छाधीन अनुदान (विस्तार व सुधारणा)	100
एकूण जलसंपदा विभाग			900
उद्योग, उर्जा व कामगार विभाग			
१	TK140001	उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम	3910

**आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजनेकरीता
विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९**

(रु. हजारात)

२	TK140002	उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम (ओटिएसपी)	3625
३	TK140003	सुशिक्षित रोजगारांना बीजभांडवलाकरिता अर्थसहाय्य (ओटिएसपी)	2620
४	TK140004	जिल्हा उद्योग केंद्र छोट्या उद्योगधारकांकरिता कर्ज योजना (ओटिएसपी)	1180
५	TK140005	जिल्हा उद्योग केंद्र छोट्या उद्योगधारकांकरिता कर्ज योजना	870
६	TK140006	सुशिक्षित रोजगारांना बीजभांडवलाकरिता अर्थसहाय्य	3605
७	TK150001	महाराष्ट्र राज्य वीज वितरण कंपनी मर्यादित यांना अनुदान	908834
८	TK150002	महाराष्ट्र राज्य वीज वितरण कंपनी मर्यादित यांना अनुदान (ओटिएसपी)	149918
९	TK150003	महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरणास सहाय्यक अनुदान	115671
एकूण उद्योग, उर्जा व कामगार विभाग			1190233
ग्रामविकास व जल संधारण विभाग			
१	TL170001	इंदिरा आवास योजना	2084755
२	TL170002	इंदिरा आवास योजना (ओटिएसपी)	661621
३	TL170003	आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील यात्रास्थळांचा विकास	86720
४	TL170004	ग्रामीण सफाई कार्यक्रम (ग्रा.वि.वि.)	867369
५	TL170005	ग्रामीण सफाई कार्यक्रम (ग्रा.वि.वि.) (ओटिएसपी)	77183
६	TL170006	लघुपाटबंधारे योजना (स्थानिक क्षेत्र) (१०० हेक्टरपेक्षा कमी)	661522
७	TL170007	स्थानिक क्षेत्रातील उपसा जलसिंचन योजना	18550
८	TL170008	कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे (स्थानिक क्षेत्र) (१०० हेक्टरपेक्षा कमी)	256600
९	TL170009	मालगुजारी टँक/कोल्हापूर पध्दतीच्या बंधाऱ्याचे बांधकाम/विशेष दुरुस्ती	1000
१०	TL170010	लघुपाटबंधारे कामाचे सर्वेक्षण व दुरुस्ती (स्थानिक क्षेत्र)	15101
११	TL180001	एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम (काऊडेप) (ग्रा.वि.व ज.स.वि.)	470636
१२	TL180002	एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम (काऊडेप) (ग्रा.वि.व ज.स.वि.) (ओटिएसपी)	53977
१३	TL180003	लघुपाटबंधारे योजना (स्थानिक क्षेत्र) (१०० हेक्टरपेक्षा कमी)	403
१४	TL180004	लहान पाटबंधा-यांची कामे-कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे (१०१ ते २५० हेक्टर)	3200
एकूण ग्रामविकास व जल संधारण विभाग			5258637
सार्वजनिक आरोग्य विभाग			
१	TR220001	प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जावाढ करणे	443040
२	TR220002	राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम	74415
३	TR220003	अतिसंवेदनशिल आदिवासी भागात विशेष आरोग्यसेवा पुरविणे (फिरत्या आरोग्यसेवा चिकीत्सालयासह)	403891

**आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजनेकरीता
विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९**

(रु. हजारात)

४	TR220004	मुफसल क्षेत्रात शासकीय रुग्णालये आणि दवाखाने थापन करणे	21690
५	TR220005	राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम (ओटिएसपी)	14052
६	TR220006	अतिसंवेदनशिल आदिवासी भागात विशेष आरोग्यसेवा पुरविणे (फिरत्या आरोग्यसेवा चिकीत्सालयासह) (ओटिएसपी)	51558
७	TR220007	दाई प्रशिक्षण	2172
८	TR220008	आरोग्यास धोका असणा-या मातांना व ग्रेड ३ व ४ च्या बालकांना औषधांसाठी अनुदान	5350
९	TR220009	प्राथमिक आरोग्य केंद्राची स्थापना व देखभाल	633704
१०	TR220010	प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे बळकटीकरण	26056
११	TR220011	आरोग्य संधांची थापना/परीरक्षण/बांधकामे (ओटिएसपी)	193813
१२	TR220012	प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे बळकटीकरण (ओटिएसपी)	5855
१३	TR220013	सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम	9160
१४	TR220014	राष्ट्रीय किटनजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम	3324
१५	TR220015	एकात्मिक रोग सवेक्षण कार्यक्रम	2834
१६	TR220016	राष्ट्रीय कृष्टरोग निर्मूलन कार्यक्रम	3238
१७	TR220017	राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम	6316
१८	TR220018	राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम	3024
१९	TR220019	राष्ट्रीय वृद्धापकाळ आरोग्य शुश्रूषा कार्यक्रम	5064
२०	TR220020	राष्ट्रीय कर्णबधीरता प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रम	2503
२१	TR220021	राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम	3547
२२	TR220022	राष्ट्रीय मौखिक आरोग्य कार्यक्रम	2503
२३	TR220023	राष्ट्रीय कर्करोग, मधुमेह, हृदयरोग व पक्षाघात प्रतिबंधक व नियंत्रण कार्यक्रम	5961
२४	TR220024	राष्ट्रीय आयुष अभियानांतर्गत अनु. जमाती प्रवर्गातील लाभार्थ्यांस आर्थिक निधी	2003
२५	TR220025	राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना	200
२६	TR220026	राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान-राज्य आरोग्य संस्थांना सहाय्यक अनुदान	186209
२७	TR220027	व्यापक लसीकरण कार्यक्रम (पल्स पोलिओ लसिकरण मोहिम)	1538
२८	TR220028	सामूहिक आरोग्य केंद्राचे बांधकाम	209567
		एकूण सार्वजनिक आरोग्य विभाग	2322587
		वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्य विभाग	
१	TS230001	आयुर्वेदिक युनानी दवाखाने सुरु करणे	11000
		एकूण शिक्षण व औषधी द्रव्य विभाग	11000

**आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजनेकरीता
विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९**

(रु. हजारात)

आदिवासी विकास विभाग			
१	TT240001	पंपसंच बसविणे (ग्रामिण भागात विद्युतीकरण)	3901
२	TT240002	ऑईल इंजिन पंप पुरविणे	76069
३	TT240003	आश्रमशाळांमध्ये क्रिडा स्पर्धांचे आयोजन करणे	58187
४	TT240004	अनुसूचित जमातीच्या मुले/मुलींसाठी शासकीय वसतिगृह उघडणे व त्यांची व्यवस्था राखणे (आ.वि.वि.)	1101703
५	TT240005	आश्रमशाळा समुह (आ.वि.वि.)(आश्रमशाळा बांधकाम/परिरक्षण)	1481562
६	TT240006	अनुसूचित जमातीकरिता स्वेच्छा संस्थांकडून चालविल्या जाणाऱ्या मुलभूत आश्रमशाळांकरिता सहाय्यक अनुदान देणे	1440117
७	TT240007	अनुसूचित जमातीकरिता स्वेच्छा संस्थांकडून चालविल्या जाणाऱ्या मुलभूत आश्रमशाळांकरिता सहाय्यक अनुदान देणे	642577
८	TT240008	आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क व परिक्षा शुल्क देणे (आ.वि.वि.)	10689
९	TT240009	आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क व परिक्षा शुल्क देणे (आ.वि.वि.)	34366
१०	TT240010	अनुसूचित जमातीकरिता विद्युतपंप संच बसविणे	700
११	TT240011	तेल इंजिनाचा पुरवठा (आ.वि.वि.)	23318
१२	TT240012	अनुसूचित जमातीच्या मुले/मुलींसाठी शासकीय वसतिगृह उघडणे व त्यांची व्यवस्था राखणे (आ.वि.वि.) (ओटिएसपी)	743266
१३	TT240013	आश्रमशाळा समुह (आ.वि.वि.)(आश्रमशाळा बांधकाम/परिरक्षण) (ओटिएसपी)	500941
१४	TT240014	आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क व परिक्षा शुल्क देणे (आ.वि.वि.) (ओटिएसपी)	65365
१५	TT240015	अनुसूचित जमातीकरिता स्वेच्छा संस्थांकडून चालविल्या जाणाऱ्या मुलभूत आश्रमशाळांकरिता सहाय्यक अनुदान देणे (ओटिएसपी)	392322
१६	TT240016	आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क व परिक्षा शुल्क देणे (आ.वि.वि.) (ओटिएसपी)	7479
१७	TT240017	अनुसूचित जमातीकरिता स्वेच्छा संस्थांकडून चालविल्या जाणाऱ्या मुलभूत आश्रमशाळांकरिता सहाय्यक अनुदान देणे (ओटिएसपी)	797727
१८	TT240018	व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता देणे (ओटिएसपी)	33866
१९	TT240019	अपंग आदिवासी विद्यार्थ्यांना वाहन भत्ता/शिष्यवृत्ती	2301
२०	TT240020	आदिवासी महिलांच्या स्वयंसहाय्य गटास आर्थिक अनुदान	872
२१	TT240021	आदिवासींना शेत जमीन खरेदी करण्यासाठी अर्थसहाय्य(स्वाभीमान योजना)	41680

**आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजनेकरीता
विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९**

(रु. हजारात)

२२	TT240022	ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा कार्यक्रम	1783133
२३	TT240023	रुग्णालयात असणाऱ्या ग्रेड ३ व ४ च्या बालकांच्या पालकांना बुडीत मजूरी देणे	2421
२४	TT240024	आदिवासी शेतकऱ्यांना पी.व्ही.सी./एच.डी.पी.ई. पाईप्सचा पुरवठा करणे	52700
२५	TT240025	शासकीय आश्रमशाळेत कनिष्ठ महाविद्यालय (कला/वाणिज्य) उघडणे	405475
२६	TT240026	आश्रमशाळेतील विद्यार्थी व शिक्षकांना संगणक प्रशिक्षण	20328
२७	TT240027	आदिवासी शेतकऱ्यांना पी.व्ही.सी./एच.डी.पी.ई. पाईप्सचा पुरवठा करणे (ओटिएसपी)	16473
२८	TT240028	शासकीय आश्रमशाळेत कनिष्ठ महाविद्यालय (कला/वाणिज्य) उघडणे (ओटिएसपी)	95060
२९	TT240029	आश्रमशाळेतील विद्यार्थी व शिक्षकांना संगणक प्रशिक्षण (ओटिएसपी)	1855
३०	TT240030	सैनिकी शाळेतील आदिवासी विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता देणे (ओटिएसपी)	50
३१	TT240031	सुवर्ण महोत्सवी आदिवासी पूर्व माध्यमिक शिष्यवृत्ती योजना (ओटिएसपी)	1600291
३२	TT240032	केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प (न्युक्लिअस बजेट)	
३३	TT240033	कन्यादान योजना.	39619
३४	TT240034	भारत सरकार शिष्यवृत्ती	683131
३५	TT240035	भारत सरकार शिष्यवृत्ती (ओटिएसपी)	594861
३६	TT240036	वैद्यकीय व तत्सम महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती	239582
३७	TT240037	नक्षलवाद्यांना गावबंदी केलेल्या गावांना प्रोत्साहन योजना	500
३८	TT240038	आदिवासींना स्वयंपाकासाठी एल.पी.जी गॅस कनेक्शन उपलब्ध करून देणे.	11401
३९	TT240039	पारधी समाजाच्या विकासासाठी विविध योजना राबविणे. (ओटिएसपी)	131082
४०	TT240040	नाविन्यपूर्ण योजना	566856
४१	TT240041	शासकीय आश्रमशाळा इमारतींची दुरुस्ती	397084
४२	TT240042	शासकीय वसतिगृह इमारतींची दुरुस्ती	154965
४३	TT240043	सांस्कृतिक भवनाचे बांधकाम	217904
एकूण आदिवासी विकास विभाग			14473779
सहकार व वस्त्रोद्योग विभाग			
१	TV250001	आदिवासी सहकारी संस्थांच्या पनर्रचनेसाठी व्यवस्थापकीय अनुदान	1180
२	TV250002	पीक उत्पादन प्रोत्साहन योजना	30813
३	TV250003	पीक उत्पादन प्रोत्साहन योजना (ओटिएसपी)	5391
४	TV250004	आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी व्याजासाठी अनुदान	2

**आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजनेकरीता
विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९**

(रु. हजारात)

५	TV250005	बुडीत कर्ज राखीव निधीसाठी अर्थसहाय्य	2
६	TV250006	सहकारी संस्थांचे भाग भांडवल खरेदी करण्यासाठी आदिवासी सभासदांना वित्तीय अर्थसहाय्य	100
७	TV250007	आदिवासी सहकारी संस्थांच्या पुनर्रचनेसाठी भागभांडवल	
८	TV250008	सहकारी संस्थेचे भाग खरेदी करण्यासाठी आदिवासींना बीनव्याजी कर्ज	300
एकूण सहकार व वस्त्रोद्योग विभाग			37788
उच्च व तंत्र शिक्षण आणि स्वयंरोजगार विभाग			
१	TW270001	महाराष्ट्र राज्य व्यवसाय शिक्षण परिक्षा मंडळाचे मान्यताप्राप्त प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम सुरु करणे (ओटिएसपी)	400
२	TW270002	माध्यमिक शालांत परिक्षा पूर्व तांत्रिक/व्यावसायिक शिक्षणाच्या सुविधात वाढ करणे	40708
३	TW270003	व्यवसाय प्रशिक्षणाचे सार्वत्रिकरण	254658
४	TW270004	चालू औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधील उपकरणांच्या त्रुटी भरून काढणे	49961
५	TW270005	नवीन औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांची स्थापना करणे	54760
६	TW270006	माध्यमिक शालांत परिक्षा पूर्व तांत्रिक / शिक्षणाच्या सुविधात वाढ करणे/बांधकामे	76613
७	TW270007	महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरणास सहाय्यक अनुदान	138827
एकूण उच्च व तंत्र शिक्षण आणि स्वयंरोजगार विभाग			615927
महिला व बालविकास विभाग			
१	TX280001	महिला व बाल विकास समिती	102342
२	TX290001	पोषण	683720
३	TX290002	आदिवासी उपयोजनेखालील अंगणवाडी इमारत बांधकामसाठी जिल्हा परिषदांना सहाय्यकअनुदान	104442
४	TX290003	पाळणाघर योजना	2501
५	TX290004	भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना	591431
६	TX290005	ग्राम बाल विकास केंद्र	49024
एकूण महिला व बालविकास विभाग			1533460
पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग			
१	TY300001	नळाने पाणीपुरवठा (विशेष उपाय) (एम.डब्ल्यू.एस.एस.बी) (स्थानिक क्षेत्र)	
२	TY300002	नळाने पाणीपुरवठा (विशेष उपाय) (जिल्हा परिषद) (स्थानिक क्षेत्र)	419868
३	TY300003	नळाने पाणीपुरवठा (विशेष उपाय) (एम.डब्ल्यू.एस.एस.बी) (स्थानिक क्षेत्र) (ओटिएसपी)	2401

**आदिवासी घटक कार्याक्रमांतर्गत जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजनेकरीता
विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९**

(रु. हजारात)

४	TY300004	विहिरी बांधणे (साधे उपाय)	20500
५	TY300005	जी.एस.डी.ए.चा नलिका विहिरी खोदण्याचा कार्यक्रम	32236
६	TY300006	हातपंप व विद्युत पंपांची दुरुस्ती व देखभाल	29283
७	TY300007	हायड्रो फॅक्चुरिक विधन विहिरी	50250
८	TY300008	आश्रमशाळांसाठी पाणीपुरवठा योजना	114298
९	TY300009	नळाने पाणीपुरवठा (विशेष उपाय) (जिल्हा परिषद) (स्थानिक क्षेत्र) (ओटिएसपी)	36438
१०	TY300010	विहिरी बांधणे (साधे उपाय) (ओटिएसपी)	6000
११	TY300011	जी.एस.डी.ए.चा नलिका विहिरी खोदण्याचा कार्यक्रम (ओटिएसपी)	2501
१२	TY300012	हातपंप व विद्युत पंपांची दुरुस्ती व देखभाल (ओटिएसपी)	2500
१३	TY300013	आश्रमशाळांसाठी पाणीपुरवठा योजना (ओटिएसपी)	30874
एकूण महिला व बालविकास विभाग			747149
एकूण जिल्हा वार्षिक आदिवासी घटक कार्यक्रम			30538998

आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत राज्यस्तर योजनांची विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९

(रु. हजारात)

योजना सांकेतांक	योजनेचे नाव	तरतूद
महसुल व वन विभाग		
२४०६८६५१	पर्यटनासाठी वनांचा विकास	२००००
४४०६०८०३	दगडी चेक डॅम बांधणे	२
एकूण महसुल व वन विभाग		२०००२
कृषी विभाग		
२४०१८२९१	कृषी विद्याविठांना सहायक अनुदान	१०००००
२४०१८०११	एकात्मिक फलोत्पादन विकासासाठी केंद्र पुरस्कृत अभियान	६५९१६
२४०१८४४१	कृषी उन्नती योजना-कृषी विषयक यांत्रिकीकरण उप अभियान (के.पुं. यो)	३२५३५
२४०१८५४८	राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान - अवर्षण क्षेत्र विकास कार्यक्रम आणि हवामान बदल-शाश्वत शेती संनियंत्रण, प्रतिमाणकरण व आंतरजाल कार्यक्रम	११३३६
२४०१८५६६	कृषी उन्नती योजना-राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान-अन्न धान्य पिके	१०२५२८
२४०१८५८४	कृषी उन्नती योजना-राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान-व्यापारी पिके कापूस	४२३
२४०१८६०१	कृषी उन्नती योजना-राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान-व्यापारी पिके ऊस	१०७६
२४०१८६३७	कृषी उन्नती योजना-बियाणे व लागवड साहित्यावरील अभियान	२२७००
२४०१८७५३	कृषी उन्नती योजना-राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेंतर्गत वित्तीय सहाय्य (राज्य हिस्सा ४० %)	२२००००
२४०१८७७१	कृषी उन्नती योजना-परंपरागत कृषी विकास योजना (राज्य हिस्सा ४० %)	१४९९४
२४०१८८५१	राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान - वनशेती अभियान-(राज्य हिस्सा ४० %)	४४४६
२४०२८०९५	कृषी उन्नती योजना- मृद आरोग्य पत्रिका (राज्य हिस्सा ४० %)	११५०४
२४०१८८०६	आदिवासीकरीता परसबाग योजना	२२००
एकूण कृषी व पदुम विभाग		५८९६५८
शालेय शिक्षण विभाग		
२२०२१९०१	सर्वसाधारण माध्यमिक शाळांना अनुदान	५३६०९१
२२०२१९४८	अशासकीय कनिष्ठ महाविद्यालयांना अनुदाने	२४४५०
२२०२१९७३	गोंडवाना विद्यापिठाची थापना व विकास, गडचिरोली	१४४८०९
२२०२१२०९	संगणक प्रशिक्षण	१२००००
२२०२१२५४	शिक्षकांना प्रशिक्षण	२९९३८
२२०२१४५२	सर्व शिक्षा अभियान (राज्य हिस्सा ४०%)	७५००००
४२०२६३२६	शिक्षण प्रशिक्षणावरील बांधकाम खर्च	१
९९९९९९९९	राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान	३००००
९९९९९९९९	साक्षर भारत अभियान	१
९९९९९९९९	मुलींचे वसतीगृह	३४१७६
९९९९९९९९	शिक्षणाचे सार्वत्रिककरण	८७६१६

आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत राज्यस्तर योजनांची विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९

(रु. हजारात)

योजना सांकेतांक	योजनेचे नाव	तरतूद
९९९९९९९९	माध्यमिक शाळांकरीता एकात्मिक शिक्षण योजना	२००००
एकूण शालेय शिक्षण विभाग		१७७७०८२
नगर विकास विभाग		
२२१७१२५९	शहरी भागाची आदिवासी वस्ती सुधारणा	६००००
२२१७१०६५	महाराष्ट्र सुवर्ण जयंती नगरोथान अभियान अंतर्गत नागरी थानिक स्वराज्य संश्लेतील नागरी क्षेत्रातील आदिवासींना वित्तीय सहाय्य	११००००
२२३०६०८३	राष्ट्रीय नागरी जीवनोन्नती अभियान (राज्य हिस्सा)	३००००
एकूण नगर विकास विभाग		२०००००
जलसंपदा विभाग		
४७०१३२६४	मध्यम पाटबंधारे (वाणिज्यिक)	१५२२८७
४७०२५१२८	कृष्णा खोरे पाटबंधारे विकास महामंडळास भाग भांडवली अंशदान	१७७५७
४७०२५१४६	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळास भाग भांडवली अंशदान	१६०४७४
४७०२७६९५	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळास भाग भांडवली अंशदान	१००००
४७०२७७०१	कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळास भाग भांडवली अंशदान	९८६६२
४७०२७७१२	गोदावरी मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळास भाग भांडवली अंशदान	६०८१९
२७०२३६९६	स्वेच्छाधीन अनुदान (विस्तार व सुधारणा)	१
एकूण जलसंपदा विभाग		५०००००
उद्योग, ऊर्जा च कामगार विभाग		
२८५२०१३	अनुसूचित जमाती प्रवर्गातील उद्योजकांसाठी विशेष सामूहिक प्रोत्साहन योजना	१०००००
२८०१५०८९	महाराष्ट्र राज्य वीज वितरण कंपनी मर्यादित यांना अनुदान	१०००००
९९९९९९९९	वीज वितरण व परवाना धारकांना वित्तीय सहाय्य	७०२४६००
एकूण उद्योग, ऊर्जा च कामगार विभाग		७२२४६००
ग्रामविकास विभाग		
२५०१२७९३	महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (टिएसपी)	२२००००
२५०१२८०१	महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (ओटिएसपी)	१०९००
२५०१२९३५	आजीविका अंतर्गत कौशल्य विकासासाठी विशेष प्रकल्पावरील वित्तीय सहाय्य(महा	१०७५००
२५०१२९४४	आजीविका अंतर्गत कौशल्य विकासासाठी विशेष प्रकल्पावरील वित्तीय सहाय्य(महा	१०७००
२५०५०२२	पंडीत दीनदयाल उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना	१०००००
२५०१०५७	अनुसूचित जमातीच्या महिलांना किसान सशक्तीकरण परियोजनेतर्गत वित्तीय सहाय्य (राज्य हिस्सा ४०%)	१३९००
एकूण ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग		४६३०००
सार्वजनिक आरोग्य विभाग		
२२१०६४५१	राज्य परिवहनामध्ये सिकल सेल रुग्णालय एका व्यक्तीला मोफत प्रवास	१

आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत राज्यस्तर योजनांची विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९

(रु. हजारात)

योजना सांकेतांक	योजनेचे नाव	तरतूद
२२१०८६३	राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान	७७७२७
२२१०८२८९	महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना	१५००००
एकूण सार्वजनिक आरोग्य विभाग		२२७७२८
आदिवासी विकास विभाग		
२२२५१३९३	आदिवासी विकास क्षेत्रीय यंत्रणांचे बळकटीकरण	४९४७५५
२२२५१५७१	मोटर वाहन चालक प्रशिक्षण	९६९४
२२२५२५८७	केंद्र शासनाच्या अनुदानातून चालविल्या जाणाऱ्या एकलव्य निवासी शाळा	५००००
२२२५२६५८	आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे	२००००
२२२५३४११	१० वी ते १२ वी मधील गुणवत्ताधारक विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन बक्षीस योजना	४०००
२२२५३४२२	शासकीय/ अनुदानित आश्रमशाळांना प्रोत्साहन योजना	४०००
२२२५३४४९	जनउत्कर्ष कार्यक्रम	१
२२२५३४९४	विधी सल्लागार केंद्राची स्थापना करणे	७५०
२२२५३५८३	आरोग्य विषयक आरोग्य उत्थान कार्यक्रम (जामखेड प्रकल्प)	१
२२२५३९८६	इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा उघडणे /बांधकाम (नंदुरबार , अमरावती, नाशिक , गडचिरोली, ठाणे)	१२१५५५
२२२५३९९५	शासकीय अनुदानित आश्रमशाळेतील सेवांतर्गत प्रशिक्षण	२००००
२२२५४०८९	अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी शिकवणी वर्ग	८०००
२२२५४०९८	परदेशी शिष्यवृत्ती	२००००
२२२५४११३	माहिती व प्रसिध्दीकरण करणे	१०००००
२२२५४१२२	आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे	१८३७३०
२२२५८८८५	आदिम जमातीच्या विकासासाठी विविध योजना राबविणे	२०००००
२२२५८९९९	शहरातील नामांकित निवासी आश्रमशाळेत अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण देणे	३७८००००
२२२५८२५१	वन हक्क कायदा २००६ अंमलबजावणी	५००००
२२२५८२६२	आदिवासी युवक /युवतींसाठी कौशल्य विकास योजना	३०००००
२२२५८२७१	शबरी आदिवासी घरकुल योजना (कार्यक्रम)	१५०००००
२२२५८४०२	स्वयंसेवी संस्थाद्वारे चालविल्याजाणा-या शासन अनुदानित आश्रमशाळातील शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचा-यांसाठी नविन परिभाषित अंशदायी निवृत्तीवेतन योजना-नियोक्ता अंशदान (कार्यक्रम)	१
२२२५८३६९	मा.राज्यपाल कार्यालयात आदिवासी कक्षाद्वारे अनुसूचित क्षेत्रात पथदर्शी प्रकल्पांची अंमलबजावणी करणे	३२४००

आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत राज्यस्तर योजनांची विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९

(रु. हजारात)

योजना सांकेतांक	योजनेचे नाव	तरतूद
२२२५D३८७	अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना भारतीय व राज्य प्रशासकीय सेवेची संधी प्राप्त करून देण्यासाठी त्यांना संघ लोकसेवा आयोग व महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाकडून घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धा परीक्षांचे प्रशिक्षण देणे	२५०००
२२२५D६३६	नक्षल प्रभावित भागामध्ये किशोरवयीन मुला-मुलींच्या उन्नतीसाठी आपला महाराष्ट्र सुवर्ण जयंती योजना	४१००
२२२५D७२५	मोठ्या क्षमतेची वसतीगृहे शहरी भागात उघडणे	२२२५५२६
२२२५D७३४	आश्रमशाळांमध्ये क्रिडा स्पर्धांचे आयोजन करणे	७३५२०९६
२२२५D९४१	भारत सरकारची मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजना(टिएसपी)	१५००००
२२२५D९५९	भारत सरकारची मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजना(ओटिएसपी)	१०००००
२२२५E०२४	पंडीत दीनदयाल उपाध्याय अमृत आहार योजना	४५००००
२२३००७५५	पोलीस दल व सैन्यदल भरतीपूर्व प्रशिक्षण केंद्र	३५०००
४०५९०२३३	कार्यालयीन इमारतींचे बांधकाम	८००००
४२२५०१३१	आश्रमशाळा वसतीगृह भुसंपादन	१३३७३०
४२२५०४४३	गोंडवाना संग्रहालय नागपुर	१००
४२२५०५३२	इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा उघडणे/बांधकाम(नंदुरबार , अमरावती, नाशिक, गडचिरोली ठाणे)	१६२७०
४२२५०५४१	आदर्श आश्रमशाळा इमारत बांधकाम	१
४२२५१०८३	वसतीगृह बांधकाम	५५००००
४२२५१०९२	वसतीगृह बांधकाम	७०००००
४२२५११०९	आश्रमशाळा बांधकाम	१५०००००
४२२५१११८	आश्रमशाळा बांधकाम	५०००००
४२२५११५४	आदिवासी सांस्कृतिक भवन बांधणे	१००००
४४२५०४७२	आदिवासी विकास महामंडळास भागभांडवल	२००००
४४२५०६८८	शहरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळास भागभांडवल	१०००००
२२२५११२३	शिक्षण फी व परीक्षा फी प्रदाने	७२६३८
२२२५११४१	सैनिकी शाळेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता	९३८८
२२२५१२६८	स्वयंसेवी संस्थाना आश्रमशाळा व मुलद्योगोत्तर आश्रमशाळा चालविण्यासाठी सहायक अनुदान	६५३०५५६
२२२५१२८६	शैक्षणिक फी , परीक्षा फी, परिरक्षण व शिष्यवृत्ती इ. साठी जिल्हा परिषदांसाठी सहायक अनुदान	४२२८६
२२२५१७०४	केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प	५०००००
२२२५२२९१	व्यावसायिक महाविद्यालयांना संलग्न असलेल्या वसतीगृहातील अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता	११७५

आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत राज्यस्तर योजनांची विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९

(रु. हजारात)

योजना सांकेतांक	योजनेचे नाव	तरतूद
२४२५०८५३	आदिवासी विकास महामंडळास वित्तीय सहाय्य	४३२०००
२२०२१९७३	गोंडवाना विद्यापीठाची स्थापना व विकास गडचिरोली	२०४६००
२५०९२९७९	अनुसुचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना ५ टक्के अनुदान (पेसा)	२६७८८५९
२२५१०८४८	ई गव्हर्नन्स प्रकल्पाची अंमलबजावणी करण्यासाठी तरतूद करणे	७७०००
२२५१०९१९	प्रशिक्षणावरील खर्च	३००००
२४२५१३५९	शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळास वित्तीय सहाय्य	२५०००
२२३६१७८५	भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना	१५००००
२२३६१७९४	ग्राम बाल विकास केंद्रे.	१५००००
एकूण आदिवासी विकास विभाग		३१७५४२१२
सहकार व वस्त्रोद्योग विभाग		
२४३५०९०६	छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना अंतर्गत शेतक-यांना कर्जमाफी	९४०००००
एकूण सहकार व वस्त्रोद्योग विभाग		९४०००००
उच्च व तंत्र शिक्षण आणि स्वयंरोजगार विभाग		
२२०२१६६९	गोंडवाना विद्यापीठाची स्थापना व विकास, गडचिरोली	१०००००
एकूण उच्च व तंत्र शिक्षण आणि स्वयंरोजगार विभाग		१०००००
महिला व बालविकास विभाग		
९९९९९९९९	मनोधैर्य योजना	५६४००
९९९९९९९९	माझी कन्या भाग्यश्री योजना	२३५००
एकूण महिला व बालविकास विभाग		७९९००
जलसंधारण विभाग		
४४०२२६२७	प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना -एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम मृदसंधारणाद्वारे भु-विकास	१७००००
४४०२२७०७	प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना -इतर उपक्रम मृदसंधारण उपयोजनेमार्फत जमिनीचा विकास (राज्य हिस्सा)	३७०००
४७०२७७२९	राज्य एकत्रित निधीअंतर्गत लहान पाटबंधारे योजना	१०००००
२७०२८७६९	स्थानिक क्षेत्रातील लघु पाटबंधाऱ्यांची कामे (० ते १०० हेक्टर)	
एकूण जलसंधारण विभाग		३०७०००
रस्ते (आदिवासी विकास)		
३०५४२७२२	सर्वसाधारण (राज्य मार्ग निधी)	४९९९९९
३०५४२७३१	राज्य मार्ग निधी (राज्यस्तर योजना)	१
५०५४५१०८	किमान गरजा कार्यक्रम	१
५०५४५११७	जिल्हा व इतर मार्ग (राज्यस्तर योजना)	२५०००००

आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत राज्यस्तर योजनांची विभागनिहाय/योजनानिहाय तरतूद २०१८-१९

(रु. हजारात)

योजना सांकेतांक	योजनेचे नाव	तरतूद
५०५४५१२६	साकवांचे बांधकाम (राज्यस्तर योजना)	१
एकूण रस्ते (आदिवासी विकास)		३००००२
मुख्यमंत्री ग्रामसडक योजना		
५०५४५२१५	मुख्यमंत्री ग्रामसडक योजना आदिवासी क्षेत्रात एस.टी. डेपोचे विकास, बांधकाम, दुरुस्ती	१
एकूण मुख्यमंत्री ग्रामसडक योजना		१
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्यता विभाग		
२२३५८१६१	संजय गांधी निराधार अनुदान योजना	६५८५००
२२३५८१७२	श्रावण बाल सेवा राज्य निवृत्तीवेतन योजना	१११३४००
२२३५८१८१	आम आदमी विमा योजना (कार्यक्रम)	५०७००
एकूण सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्यता विभाग		१८२२६००
गृह विभाग-परिवहन		
३०५५००४३	आदिवासी क्षेत्रात एस.टी. डेपोचे विकास, बांधकाम, दुरुस्ती	४००००
एकूण गृह विभाग-परिवहन		४००००
कौशल्य विकास व उद्योजकता विभाग		
२२३०६०७४	औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था- कारागीर व पर्यवेषक यांचे प्रशिक्षण विस्तार	१७५००
४२५०२४९४	औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थासाठी इमारती बांधणे	६०००
एकूण कौशल्य विकास व उद्योजकता विभाग		२३५००
पशुसंवर्धन विभाग		
२४०३८२३९	स्वयंम प्रकल्प	८००००
एकूण कौशल्य विकास व उद्योजकता विभाग		८००००
वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी द्रव्य विभाग		
४२१०२६०७	शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालय, नागपूर येथे कर्करोग उपचारासाठी आधुनिक सुविधा पुरविणे	१
एकूण राज्यस्तर कार्यक्रम खर्च		५७६०९२८६

Tribal Development Department 2018-19 (Central- State share scheme mapping statement)

(Rs in Lakhs)

Sr. No.	Scheme name	State	Central	State Share Amount	Central Share Amount	Central : State Share %
1	Training to the Teachers (Central Share 75%)	2202I254	2202I165	299.38	449.08	60%:40%
2	Introducation Of Information and CommunicationTechnology in School (Central Share)		2202I192		2131.2	60%:40%
3	Sarva Shiksha Abhiyan (Central Share 60%)- Plan	2202I452	2202I441	7500.00	11250	60%:40%
2	National Urban Health Mission (Central Share)	2210F863	2210F747	777.27	1165.91	60%:40%
3	National AYUSH Mission (central share)	2210F999	2210F981	20.03	160.29	60%:40%
4	National Rural Health Mission (central share)	2210G242	2210F738	1862.09	13423.06	60%:40%
5	Revised National Tuberculosis Control Programme(central share)	2210F872	2210F756	91.60	944.27	60%:40%
6	National Vector Borne Disease Controle Programme (central share)	2210F881	2210F765	33.24	72.61	60%:40%
7	Integrated Disease Surveilance Project (central share)	2210F892	2210F774	28.34	25.71	60%:40%
8	National Leprosy Eradication Programme (central share)	2210F907	2210F783	32.38	51.43	60%:40%
9	National Blindness Control Programme (central share)	2210F916	2210F792	63.16	264.03	60%:40%
10	National Mental Health Programme (central share)	2210F925	2210F809	30.24	32.26	60%:40%
11	National Programme for Health Care of the Elderly (central share)	2210F934	2210F818	50.64	34.06	60%:40%
12	National Programme for Prevention and Control of Deafness (central share)	2210F943	2210F827	25.03	0	60%:40%
13	National Tobacco Control Programme (central share)	2210F952	2210F836	35.47	75.87	60%:40%
14	National Oral Health Programme (central share)	2210F961	2210F845	25.03		60%:40%
15	National Programme for Prevention and Control of Cancer, Diabeties, Cardiovascular Disease and Stroke (central share)	2210F972	2210F854	59.61	264.36	60%:40%
16	National Rural Drinking Water Programme.(CSS)	22151872/ TL170005	22159853	771.83	10000	50%:50%
17	Construction of Latrine under Nirmal Bharat Abhiyan (CSS)	22151861/ TL170004	22159862	8673.69	47225.71	50%:50%
18	Centrally Sponsored Scheme- Central Sector Scheme for Development of primitive Tribes.		22253001		4000.00	100%
19	Vanbandhu Kalyan Yojana (central)		2225D707		500.00	100%
20	Central Sponsored Scheme- Planning and Monitoring Cell- Tribal Research and Training Institute.	22252658	22251867	200.00		60%:40%
21	Centrally Sponsored Scheme- Government of india post Matric scholarships-	TT240034/ TT240035	22252282	12779.92	25000	100%
22	Book Bank Scheme (Central Scheme)	2225D313	2225D322			60%:40%
23	Special CENTRAL ASSISTANCEE. Services		22301063			60%:40%
24	Assistance to Scheduled Tribes under National Urban Livelihood Mission (Central share 75%)	22306083	22306092	300.00	450	60%:40%
25	Krishi Unnati Yojana Agriculture Mechanisation Sub Mission (CSS) (Central Share 60 Percent) (TASP)	2401A441	2401 A459	325.35	488.03	60%:40%
26	Krishiunnati Yojana National Mission on Oilseed and Oil Palm (Mini Mission-1(Oilseed)) (CSS) (Central Share 60 Percent) (TASP)	2401A477/ TD030003	2401 A486	174.41	426.12	60%:40%
27	Krishiunnati Yojana National Mission on Oilseed and Oil Palm (Mini Mission-3(Tree Borne Oilseed)) (CSS) (Central Share 60 Percent) (TASP)	2401A495/ TD030004	2401A501	15.90	7.31	60%:40%
	Krishi Unnati Yoajan-Sub Mission on Agricultural Extension-Support To State Extension Programmes for Extension Reforms (CSS) (Central Share 60 Percent)	TD030005	2401A512	61.15	125.47	60%:40%
28	National Mission on Sustainable Agriculture Rainfed Area development and Climate Change sustainable Agriculture, Monitoring, Modelling and Networking Programme (CSS) (Central Share 60%) (TASP)	2401A548	2401 A539	113.36	170.05	60%:40%
29	Krishi Unnati Yojana-National Food Security Mission-Food Grain Crops (CSS) (Central Share 60%) (TASP)	2401A566	2401A557	1025.28	1537.92	60%:40%
30	Krishi Unnati Yojana-National Food Security Mission-Commercial Crops-Cotton (CSS) (Central Share 60%) (TASP)	2401A584	2401A575	4.23	6.35	60%:40%
31	Krishi Unnati Yojana-National Food Security Mission-Commercial Crops-Sugarcane (CSS) (Central Share 60%) (TASP)	2401A601	2401A593	10.76	16.14	60%:40%
32	Pradhan Mantri Krushi Sinchan Yojana Per drop More Crop (Micro Irrigation) (CSS) (Central Share 60%) (TASP)	2401A468/ TD030006	2401 A619	698.44	2384.56	60%:40%
	Krishi Unnati Yojana-Sub Mission On Seeds And Planting Material Centrally Scheme (Central Share 60%)	2401A637	2401A628	227.00	341	60%:40%
33	Centrally Sponsored Mission for Integrated Development of Horticulture (Central Share 60%)	2401A011	2401A029	659.16	988.74	60%:40%
	Krishi Unnati Yojana-Financial Assistance Under Rashtriya Krishi Vikas Yojana (Central Share 60%)	2401A753	2401A744	2200.00	4800.00	60%:40%

Tribal Development Department 2018-19 (Central- State share scheme mapping statement)

(Rs in Lakhs)

Sr. No.	Scheme name	State	Central	State Share Amount	Central Share Amount	Central : State Share %
	Krishi Unnati Yojana Paramparagat Krishi Vikas Yojana (Central Share 60%)	2401A771	2401A762	149.94	224.90	60%:40%
	National Sustainable Agricultural Mission-Sub Mission on Agro Forestry (Central Share 60 Percent)	2401A851	2401A842	44.46	66.70	60%:40%
	Krishi Unnati Yojana -Soil Health Card (Central Share 60%)	2401A095	2402A086	115.04	172.56	60%:40%
		24252426				
34	Special Central Assistance Scheme - Financial Assistance to Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation.		24250862			
35	Financial Assistance for Special Skill Development Project under Maharashtra State Rural Livelihood Mission(centralshare)	25012935	25012953	1075.00	2268	60%:40%
36	Financial Assistance for Maharashtra State Rural Livelihood Mission(central share)	25012793	25012962	2200.00	5040	60%:40%
	Financial Assistance to Scheduled Tribes for Mahila Kisan Sashktikaran Pariyojana (60 Percent)	25012855	2501A048	139.00	208	60%:40%
37	Indira Awas Yojana (Central Share).	25050648/ TL170001	25052992	20847.55	41301.44	60%:40%
		25050657/ TL170002		6616.21		60%:40%
38	Construction Expenditure on Education Training (Central Share 75%)	42026326	42026317	0.01		60%:40%
39	Construction of English Medium School.	42250532	42250579	162.70	0	60%:40%
40	Centrally Sponsored Scheme -Construction of hostel .	42250096	42250102			60%:40%
41	Centrally Sponsored Scheme - Construction of Ashram school building.	42250122	42250283			60%:40%
42	Construction of Adarsha Ashram School.	42250541	42250561	1.00		60%:40%
43	Centrally Sponsord Scheme- Construction of Ashram School Building.	42250202	42250292			60%:40%
44	Centrally Sponsored Scheme- Construction of Hostels.	42250238	42250309			60%:40%
45	Pradhan Mantri Krushi Sinchan Yojana Integrated-watershed Managment Programme -Land Development Through Soil Conservation) (CSS) (Central Share 60%)	44022627	44022618	1700.00	2550	60%:40%
46	Pradhan Mantri Krushi Sinchan Yojana -Other Interventions-Land Development Through Soil Conservation) (CSS) (Central Share 60%)	44022707	44022692	370.00	555	60%:40%
47	Central Assistance under Article 275 (1) of the Constitution of India (Central Scheme)		2225 E033		15000	60%:40%
48	Integrated Schemes under Special Central Assistance Schemes.(Central Scheme)		2225 E042		15000	60%:40%

STATISTICS OF TRIBAL PUPOLATION AND AREA

आदिवासी क्षेत्र व लोकसंख्येबाबतची सांख्यिकी माहिती

TABLE NO. 1/तक्ता क्र.१

Important Indications of Development of Tribal Sub Plan Area in Maharashtra State- At a glance

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील विकासासंबंधी निर्देशांक - एका दृष्टीक्षेपात

Sr. No अ.क्र.	Item Area	Unit	Particular तपशील	गांव क्षेत्र	एकांक
I	1. Number of Districts covered under Tribal Sub Plan Area i) TSP 13 +ATSP 3	Number	16	आदिवासी उपयोजना क्षेत्राखाली येणाऱ्या जिल्हयांची संख्या i) आउयो १३ +अतिरिक्त आउयो ३	संख्या
	(ii) MADA & Mini MADA	Number	17	(ii) माडा व मिनीमाडा	संख्या
	2. Number of Tahsils fully covered under Tribal Sub-Plan Area .	Number	23	आदिवासी क्षेत्रात पूर्णतः येणाऱ्या तालुक्यांची संख्या	संख्या
	3. Total Number of Tahsils covered under Tribal Sub-Plan Area) (Fully Coverd -23 + partially 37)	Number	60	आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात येणाऱ्या एकूण तालुक्यांची संख्या (पूर्णतः २३ + अंशतः ३७)	संख्या
	4. MADA- 43 & Mini MADA- 24	Pocket	67	माडा ४३ आणि मिनीमाडा २४	खंड
	5. Number of Integrated Tribal Development Projects.	Number	29	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांची संख्या	संख्या
	6. No. of Special I.T.D.P.Projects for Primitive Tribes.	Number	1	आदिम जमातीकरिता असलेल्या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांची संख्या	संख्या
	7. No. of Towns covered under TSP and ATSP	Number	48	शहरांची संख्या	संख्या
	8. No. of villages covered	Number		खेडयांची संख्या	संख्या
	(a) T.S.P. (Villages)		6097	(अ) आउयो (गांवे)	
(b) A.T.S.P. (Villages)		1285	(ब) अतिरिक्त आउयो (गांवे)		
(c) MADA (Villages)		1512	(क) माडा (गांवे)		
(d) Mini MADA (Villages)		379	(ड) मिनीमाडा (गांवे)		
II.	Population			२. लोकसंख्या	
	9. Total Population of the State as per 2011 Census	Lakh	1123.74	२०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या	संख्या
	10. Tribal Population of the state as per (2011 census)	Lakh	105.10	२०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण आदिवासी लोकसंख्या	संख्या

TABLE NO. 2/तक्ता क्र.२

Statewise total & Tribal Population of India (2011 Census)
भारतातील एकूण व अनुसूचित जमातीची राज्यनिहाय लोकसंख्या (जनगणना २०११)

Figures in thousand/आकडे हजारात

Sr. No. अ. क्र.	State/Union Territory/ राज्य व केंद्रशासित प्रदेश	Population लोकसंख्या		Percentage of tribal population. आदिवासी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	राज्य व केंद्रशासित प्रदेश
		Total एकूण	Tribal आदिवासी		
INDIA		1210569	104281	8.61	भारत
I States					राज्य
1.	Andhra Pradesh	84581	5918	7.00	आंध्रप्रदेश
2.	Arunachal Pradesh	1384	952	68.79	अरुणाचल प्रदेश
3.	Assam	31206	3884	12.45	आसाम
4.	Bihar	104099	1337	1.28	बिहार
5.	Chhattisgarh	25545	7823	30.62	छत्तीसगड
6.	Delhi	16788	--	--	दिल्ली
7.	Goa	1459	149	10.21	गोवा
8.	Gujarat	60440	8917	14.75	गुजरात
9.	Haryana	25351	--	--	हरियाणा
10.	Himachal Pradesh	6865	392	5.71	हिमाचल प्रदेश
11.	Jammu and Kashmir	12541	1493	11.90	जम्मू व काश्मिर
12.	Jharkhand	32988	8645	26.21	झारखंड
13.	Karnataka	61095	4249	6.95	कर्नाटक
14.	Kerala	33406	485	1.45	केरळ
15.	Madhya Pradesh	72627	15317	21.09	मध्यप्रदेश
16.	Maharashtra	112374	10510	9.35	महाराष्ट्र
17.	Manipur	2570	903	35.14	मणिपूर
18.	Meghalaya	2967	2556	86.15	मेघालय
19.	Mizoram	1097	1036	94.44	मिझोराम
20.	Nagaland	1979	1711	86.46	नागालँड
21.	Odisha	41974	9591	22.85	ओरिसा
22.	Punjab	27743	--	--	पंजाब
23.	Rajasthan	68548	9239	13.48	राजस्थान
24.	Sikkim	611	206	33.72	सिक्कीम
25.	Tamilnadu	72147	795	1.10	तामिळनाडू
26.	Tripura	3674	1167	31.76	त्रिपूरा
27.	Uttar Pradesh	199812	1134	0.57	उत्तर प्रदेश
28.	Uttarakhand	10086	292	2.90	उत्तरांचल
29.	WestBengal	91276	5297	5.80	पश्चिम बंगाल
II Union Territories-					केंद्रशासित प्रदेश
1.	Andaman & Nichobar	381	29	7.61	अंदमान व निकोबार
2.	Chandigarh	1055	--	--	चंदीगड
3.	Dadra & Nagar Haveli	344	179	52.03	दादरा, नगर व हवेली
4.	Diu and Daman	243	15	6.17	दिव व दमण
5.	Lakshdweep	64	61	95.31	लक्षद्वीप
6.	Puducherry	1248	--	--	पॉँडिचेरी

Total No. 3/ तक्ता क्र.३

Total and Tribal Population of Maharashtra State during last four decades (1971,1981,1991,2001 &2011)

महाराष्ट्र राज्याची मागील चार दशकांची आदिवासी व एकूण लोकसंख्या (१९७१,१९८१,१९९१,२००१ व २०११)

(Population in '000'/ लोकसंख्या हजारात)

Sr. No.	Particulars	1971	1981	1991	2001	2011	तपशील
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8
1.	Total Population of Maharashtra State.	504,12	627,84	789,37	968,79	1,12,374	महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्या
2.	Tribal Population of Maharashtra State.	38,41	57,72	73,18	85,77	1,0,510	महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्या
3.	Percentage of Tribal Population to Total Population of State.	7.62	9.19	9.27	8.85	9.35	आदिवासी लोकसंख्येची राज्याच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी

Table No. 4/तक्ता क्रमांक ४

Total and Tribal Population by Sex in Maharashtra State during 1991, 2001 & 2011 Census

महाराष्ट्र राज्यातील एकूण व आदिवासी लोकसंख्येचे १९९१,२००१, व २०११ च्या जनगणनेप्रमाणे स्त्री - पुरुषनिहाय वर्गीकरण

(Population in '000'/लोकसंख्या हजारात)

Sr. No.	Census Year	Total Tribal	Male	Female	Total
1.	1991	Total	408,25	381,12	789,37
		Tribal	37,18	36,00	73,18
2.	2001	Total	50,401	46,478	96,879
		Tribal	4,348	4,229	8,577
3.	2011	Total	58,243	54,131	1,12,374
		Tribal	5,315	5,195	1,0,510

Table No 5 / तक्ता क्रमांक ५

Districtwise Total and Tribal Population of Maharashtra State (as per 2011 Census)
महाराष्ट्र राज्याची सन २०११ च्या जनगणनेप्रमाणे जिल्हानिहाय एकूण व आदिवासी लोकसंख्या

Population in thousand/ लोकसंख्या हजारात

Sr. No. अ.क्र.	State/Division/District	Population लोकसंख्या		Percentage of Tribal Population to the Total Population. आदिवासी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी.	राज्य/विभाग/जिल्हा
		Total एकूण	Tribal आदिवासी		
1	2	3	4	5	
Maharashtra State		112374	10510	9.35	महाराष्ट्र राज्य
1.	Mumbai Suburban	9357	105	1.12	मुंबई उपनगर
2.	Mumbai City	3085	25	0.81	मुंबई शहर
3.	Thane	8070	425	5.27	ठाणे
4.	Palghar	2990	1118	37.39	पालघर
5.	Raigad	2634	305	11.58	रायगड
6.	Ratnagiri	1615	20	1.24	रत्नागिरी
7.	Sindhudurg	850	7	0.82	सिंधुदुर्ग
Total - Konkan Division		28601	2005	7.01	एकूण कोकण विभाग
8.	Nashik	6107	1564	25.61	नाशिक
9.	Dhule	2051	647	31.55	धुळे
10.	Nandurbar	1648	1142	69.30	नंदूरबार
11.	Jalgaon	4230	604	14.28	जळगांव
12.	Ahmednagar	4543	378	8.32	अहमदनगर
Total- Nashik Division		18579	4335	23.33	एकूण नाशिक विभाग
13.	Pune	9429	349	3.70	पुणे
14.	Satara	3004	30	1.00	सातारा
15.	Sangli	2822	18	0.64	सांगली
16.	Solapur	4318	78	1.81	सोलापूर
17.	Kolhapur	3876	30	0.77	कोल्हापूर
Total - Pune Division		23449	505	2.15	एकूण पुणे विभाग
18.	Aurangabad	3701	143	3.86	औरंगाबाद
19.	Jalna	1960	42	2.14	जालना
20.	Parbhani	1836	41	2.23	परभणी
21.	Hingoli	1177	112	9.52	हिंगोली
22.	Beed	2585	33	1.28	बीड
23.	Nanded	3361	282	8.39	नांदेड
24.	Osmanabad	1658	36	2.17	उस्मानाबाद
25.	Latur	2454	57	2.32	लातूर
Total-Aurangabad Division		18731	746	3.98	एकूण औरंगाबाद विभाग
26.	Buldhana	2586	125	4.83	बुलढाणा
27.	Akola	1814	100	5.51	अकोला
28.	Washim	1197	81	6.77	वाशिम
29.	Amravati	2889	404	13.99	अमरावती
30.	Yavatmal	2772	514	18.54	यवतमाळ

Sr. No. अ.क्र.	State/Division/District	Population लोकसंख्या		Percentage of Tribal Population to the Total Population. आदिवासी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी.	राज्य/विभाग/जिल्हा
		Total एकूण	Tribal आदिवासी		
1	2	3	4	5	
Total-Amravati Division		11257	1224	10.87	एकूण अमरावती विभाग
31.	Wardha	1301	150	11.53	वर्धा
32.	Nagpur	4654	438	9.41	नागपूर
33.	Bhandara	1200	89	7.42	भंडारा
34.	Gondia	1323	214	16.18	गोंदिया
35.	Chandrapur	2204	389	17.65	चंद्रपूर
36.	Gadchiroli	1073	415	38.68	गडचिरोली
Total- Nagpur Division		11755	1695	14.42	एकूण नागपूर विभाग

Table No.6/ तक्ता क्र.६

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
1	डहाणू	पालघर	डहाणू	402095	277904	69.11
			तलासरी	154818	140273	90.61
			पालघर	550166	168152	30.56
			वसई	1343402	98298	7.32
एकूण डहाणू प्रकल्प				2450481	684627	27.94
2	जव्हार	पालघर	जव्हार	140187	128462	91.64
			वाडा	178370	101709	57.02
			मोखाडा	83453	76842	92.08
			विक्रमगड	137625	126368	91.82
एकूण जव्हार प्रकल्प				539635	433381	80.31
3	शहापूर	ठाणे	शहापूर	314103	112183	35.72
			मुरबाड	190652	47343	24.83
			भिवंडी	1141386	92664	8.12
			ठाणे	3787036	74940	1.98
			कल्याण	1565417	54516	3.48
			उल्हासनगर	506098	6576	1.30
			अंबरनाथ	565340	36221	6.41
एकूण शहापूर प्रकल्प				8070032	424443	5.26
4	पेण	रायगड	पेण	195454	32400	16.58
			कर्जत	212051	50756	23.94
			खालापूर	207464	30793	14.84
			पनवेल	750236	48162	6.42
			सुधागड	62380	17853	28.62
			रोहा	167110	21929	13.12
			अलिबाग	236167	37357	15.82
			उरण	160303	7625	4.76
			मानगांव	159613	14324	8.97
			महड	180191	9226	5.12
			पोलदपूर	45464	2466	5.42
			म्हशाळा	59914	4588	7.66
			श्रीवर्धन	83027	9476	11.41
			मुरुड	74207	13579	18.30
ताला	40619	4591	11.30			

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
		रत्नागिरी	रत्नागिरी	319449	1203	0.38
			गुहाघर	123209	409	0.33
			दापोली	178340	9100	5.10
			मंडनगड	62123	3682	5.93
			खेड	181615	2506	1.38
			चिपळुन	279122	2393	0.86
			संगमेश्वर	198343	407	0.21
			लांजा	106986	229	0.21
			राजापुर	165882	445	0.27
		सिंधुदुर्ग	कुडाळ	155624	1879	1.21
			मालवण	111807	785	0.70
			देवगड	120909	1001	0.83
			वैभववाडी	43845	207	0.47
			कनकवली	135295	1231	0.91
			सावंतवाडी	147466	1061	0.72
			वेगुर्ला	85801	505	0.59
			दोडामार्गा	48904	307	0.63
			एकूण पेण प्रकल्प			
5	घोडेगांव	पुणे	जुन्नर	399302	80922	20.27
			आंबेगांव	235972	50704	21.49
			खेड	450116	49291	10.95
			मावळ	377559	29208	7.74
			पुणे शहर	3304888	36708	1.11
			हवेली	2435581	50677	2.08
			शिरूर	385414	12030	3.12
			दोंड	380496	9673	2.54
			इंदापुर	383183	4766	1.24
			बारामती	429600	3957	0.92
			पुरंदर	235659	6076	2.58
			भोर	186116	5414	2.91
			वेल्ले	54516	2032	3.73
			मुळशी	171006	7418	4.34
		सातारा	सातारा	502049	4885	0.97
वाई	200269		4741	2.37		
खंडाळा	137418		2073	1.51		

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
			कोरेगांव	257500	1786	0.69
			फलटण	342667	2738	0.80
			माण	225634	583	0.26
			खटाव	275274	1791	0.65
			क-हाड	584085	3149	0.54
			पाटण	299509	2183	0.73
			जावळी	106506	2024	1.90
			महाबळेश्वर	72830	3682	5.06
		सांगली	मिरज	854581	5701	0.67
			तासगांव	251401	1229	0.49
			खानापूर	170214	925	0.54
			आटपाडी	138455	772	0.56
			जत	328324	3992	1.22
			कवठेमहाकाळ	152327	348	0.23
			वाळवा	456002	2801	0.61
			शिराळा	162911	516	0.32
			पळुस	164909	1178	0.71
			कडेगांव	143019	871	0.61
		कोल्हापूर	करविर	1037713	6143	0.59
			पन्हाळा	259417	591	0.23
			हातकणंगले	807751	6865	0.85
			शिरोळ	391015	10511	2.69
			कागल	275372	523	0.19
			गडहिंग्लज	225734	1625	0.72
		कोल्हापूर	चंदगड	187220	2228	1.19
			आजरा	120265	236	0.20
			भुदरगड	150368	293	0.19
			राधानगरी	199713	523	0.26
			बावडा	35772	159	0.44
			शाहुवाडी	185661	509	0.27
		एकूण घोडेगांव प्रकल्प		19131293	427050	2.23
6	सोलापूर	सोलापूर	सोलापूर उत्तर	1057352	20347	1.92
			सोलापूर दक्षिण	260897	11787	4.52
			बाशी	372711	4759	1.28
			अक्कलकोट	314570	10244	3.26

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
			मोहोळ	276920	3622	1.31
			मंगळवेढा	205932	1476	0.72
			पंढरपुर	442368	12363	2.79
			सांगोले	322845	2015	0.62
			माळशिरस	485645	4135	0.85
			करमाळा	254489	4326	1.70
			माढा	324027	2518	0.78
			उस्मानाबाद	405736	13496	3.33
			कळंब	217687	5660	2.60
			उमरगा	269519	5665	2.10
			तुळजापुर	278879	3378	1.21
			परांडा	140148	1376	0.98
			भुम	136745	1827	1.34
			लोहारा	116712	1323	1.13
			वाशी	92150	3314	3.60
	एकूण सोलापुर प्रकल्प			5975332	113631	36.03
7	नाशिक	नाशिक	नाशिक	1755491	182984	10.42
			पेट	119838	115576	96.44
			दिंडोरी	315709	175454	55.57
			इगतपुरी	253513	102608	40.47
			सिन्नर	346390	46249	13.35
			त्रंबकेश्वर	168423	135078	80.20
			निफाड	493251	95810	19.42
			येवला	271146	29071	10.72
	एकूण नाशिक प्रकल्प			3723761	882830	23.71
8	कळवण	नाशिक	कळवण	208362	143656	68.95
			सुरगाणा	175816	169688	96.51
			बागलाण	374435	149846	40.02
			चांदवड	235849	47140	19.99
			देवळा	144522	30115	20.84
			मालेगांव	955594	96973	10.15
			नांदगांव	288848	44121	15.27
	एकूण कळवण प्रकल्प			2383426	681539	28.59
9	राजुर	अहमदनगर	अहमदनगर	684044	14396	2.10

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
			अकोले	291950	139730	47.86
			संगमनेर	487939	51652	10.59
			राहुरी	322823	34036	10.54
			श्रीरामपुर	287500	19556	6.80
			नेवासा	357829	18894	5.28
			शेवगांव	245714	4681	1.91
			पाथर्डी	258109	4118	1.60
			जामखेड	158380	2272	1.43
			कर्जत	235792	3464	1.47
			श्रीगोंदा	315975	13870	4.39
			पारनेर	274167	17054	6.22
			कोपरगांव	302452	34377	11.37
			राहता	320485	20130	6.28
			एकूण राजुर प्रकल्प	4543159	378230	8.33
10	यावल	जळगांव	जळगांव	676041	68075	10.07
			चोपडा	312815	96521	30.86
			यावल	272242	68248	25.07
			रावेर	312082	53512	17.15
			मुक्ताईनगर	163444	28849	17.65
			भुसावळ	359461	23100	6.43
			जामनेर	349957	39019	11.15
			पाचोरा	289628	28754	9.93
			चाळीसगांव	414879	45800	11.04
			भडगांव	162889	22712	13.94
			पारोळा	196863	27119	13.78
			एरंडोल	166521	24604	14.78
			अंमळनेर	287849	41883	14.55
			धरणगांव	173447	29524	17.02
			बोदवड	91799	6647	7.24
			एकूण यावल प्रकल्प	4229917	604367	14.29
11	तळोदा	नंदूरबार	तळोदा	159654	123634	77.44
			अक्राणी/ धडगांव	195754	187806	95.94
			अक्कलकुवा	245861	209586	85.25

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
एकूण तळोदा प्रकल्प				601269	521026	86.65
12	नंदूरबार	नंदूरबार	नंदूरबार	367446	167431	45.57
			नवापुर	271852	232501	85.52
			शहादा	407728	220975	54.20
एकूण नंदूरबार प्रकल्प				1047026	620907	59.30
13	धुळे	धुळे	धुळे	840655	117172	13.94
			साक्री	464913	247970	53.34
			शिरपुर	422137	202826	48.05
			शिंदखेडा	323157	79347	24.55
एकूण धुळे प्रकल्प				2050862	647315	31.56
14	किनवट	नांदेड	नांदेड	719188	14786	2.06
			हदगांव	259986	30347	11.67
			किनवट	247786	71896	29.02
			भोकर	138313	26186	18.93
			बिलोली	170159	16572	9.74
			देगलूर	227862	16374	7.19
			मुखेड	293885	18727	6.37
			कंधार	248870	7314	2.94
			मुदखेड	115696	4893	4.23
			हिमायतनगर	109727	18533	16.89
			माहूर	99940	14806	14.81
			धर्माबाद	96776	14497	14.98
			उमरी	99019	9432	9.53
			लोहा	241885	3821	1.58
अर्धापूर	109332	3915	3.58			
नायगांव (खैरगांव)	182868	9596	5.25			
एकूण किनवट प्रकल्प				3361292	281695	8.38
15	कळमनुरी	हिंगोली	हिंगोली	269546	16749	6.21
			कळमनुरी	231559	43541	18.80
			बसमत	290970	9628	3.31
			औढानागनाथ	181148	28413	15.68
			सेनगांव	204122	13623	6.67
	परभणी	परभणी	537810	7348	1.37	

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
			जितूर	282756	15816	5.59
			गंगाखेड	202867	4333	2.14
			पाथरी	139046	1634	1.18
			सेलू	169174	2031	1.20
			पालम	115382	4335	3.76
			पुर्णा	182652	2585	1.42
			मानवत	116817	1427	1.22
			सोनपेठ	89582	1005	1.12
				1836086	40514	2.21
	एकूण कळमनुरी प्रकल्प			3013431	152468	5.06
16	धारणी	अमरावती	अमरावती	788327	24777	3.14
			मोशी	182484	18399	10.08
			वरुड	224984	33212	14.76
			तिवसा	104728	3986	3.81
			चांदूररेल्वे	96907	4875	5.03
			नांदगांव खंडेश्वर	129810	5597	4.31
			भातुकली	113109	9298	8.22
			दर्यापुर	175061	12529	7.16
			अंजनगांवसुर्जी	160903	3927	2.44
			धारणी	184665	142191	77.00
			चिखलदरा	118815	93050	78.32
			अचलपुर	279479	27416	9.81
			चांदूरबाजार	196258	14970	7.63
			धामणगांवरेल्वे	132915	9901	7.45
	एकूण धारणी प्रकल्प			2888445	404128	13.99
17	अकोला	अकोला	अकोला	733852	26728	3.64
			अकोट	255540	23714	9.28
			मुर्तीजापूर	174650	7039	4.03
			बाशींटाकळी	149363	12080	8.09
			पातूर	138730	15489	11.16
			बाळापुर	189412	4518	2.39
			तेल्हारा	172359	10712	6.21
		एकूण अकोला		1813906	100280	5.53
		वाशिम	वाशिम	255188	6867	2.69
			रिसोड	207545	9203	4.43

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
			मालेगांव	189051	25804	13.65
			मनोरा	156344	22121	14.15
			मंगळूरपीर	175208	10478	5.98
			कारंजा	213824	5998	2.81
			एकुण वाशिम	1197160	80471	6.72
		बुलढाणा	बुलढाणा	286992	10695	3.73
			मोताळा	166598	11748	7.05
			मलकापुर	178534	8790	4.92
			नांदूरा	176018	8759	4.98
			जळगांवजामोद	156623	22172	14.16
			संग्रामपूर	137092	19652	14.33
			शेगांव	156116	3973	2.54
			खामगांव	320644	9646	3.01
			चिखली	285321	7863	2.76
			मेहेकर	268316	13176	4.91
			लोणार	152351	5963	3.91
			शिंदखेडराजा	176303	1177	0.67
			देऊळगांवराजा	125350	1223	0.98
			एकुण बुलढाणा	2586258	124837	4.83
			एकूण अकोला प्रकल्प	5597324	305588	5.46
18	पांढरकवडा	यवतमाळ	यवतमाळ	382965	65510	17.11
			बाभुळगांव	88173	16940	19.21
			कळंब	103024	31812	30.88
			राळेगांव	112203	32485	28.95
			मारेगांव	78713	26289	33.40
			वणी	213668	28562	13.37
			केळापूर	156783	56616	36.11
			घाटंजी	138587	40056	28.90
			झरीजामणी	80147	30953	38.62
			एकूण पांढरकवडा प्रकल्प	1354263	329223	24.31
19	पुसद	यवतमाळ	पुसद	341186	51089	14.97
			उमरखेड	259357	34919	13.46
			महागांव	190252	26776	14.07
			दारव्हा	191103	15440	8.08
			नेर	120232	8134	6.77

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी	
			दिग्रस	154122	20547	13.33	
			अर्णी	161833	27929	17.26	
	एकुण पुसद प्रकल्प			1418085	184834	13.03	
20	औरंगाबाद	औरंगाबाद	औरंगाबाद	1590374	24675	1.55	
			खुलताबाद	118328	6570	5.55	
			कन्नड	341019	24332	7.14	
			सोयगांव	113087	15548	13.75	
			सिल्लोड	359963	27816	7.73	
			पैठण	347973	8015	2.30	
			गंगापूर	358155	14743	4.12	
			वैजापुर	311371	18498	5.94	
			फुलंब्री	161012	3169	1.97	
		एकुण औरंगाबाद			3701282	143366	3.87
		बीड	बीड	481195	4544	0.94	
			गेवराई	338610	4021	1.19	
			माजलगांव	255181	2873	1.13	
			आंबेजोगाई	271957	2293	0.84	
			केज	243832	3331	1.37	
			पाटोदा	125081	1130	0.90	
			आष्टी	243607	5231	2.15	
			शिरूरकासार	128583	1345	1.05	
			वडीवणी	87685	797	0.91	
			धारुर	122110	3649	2.99	
			परळी	287208	3508	1.22	
		एकुण बीड			2585049	32722	1.27
		जालना	जालना	519018	7458	1.44	
			भोकरदन	311303	12576	4.04	
			जाफराबाद	163120	3854	2.36	
			पातूर	177589	3056	1.72	
			अंबड	255709	5520	2.16	
			बदनापूर	153772	1994	1.30	
			घनसावली	211108	3877	1.84	
			मंठा	167427	3928	2.35	
		एकुण जालना			1959046	42263	2.16
		लातूर	लातूर	683666	12021	1.76	

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
			अहमदपूर	236168	5729	2.43
			उदगिर	311066	7362	2.37
			निलंगा	325255	12913	3.97
			औसा	309571	4092	1.32
			चाकुर	177956	4456	2.50
			देवनी	97598	4263	4.37
			शिरुरअनंतपाळ	83528	3053	3.66
			जळकोट	87201	1890	2.17
			रेनापुर	142187	1709	1.20
			एकुण लातूर	2454196	57488	2.34
			एकूण औरंगाबाद प्रकल्प	10699573	275839	2.58
21	नागपुर	नागपुर	नागपूर ग्रामीण	302195	25693	8.50
			नागपूर शहर	2405665	185281	7.70
			काटोल	163808	21384	13.05
			रामटेक	158643	51815	32.66
			उमरेड	154180	23436	15.20
			सावनेर	229450	22692	9.89
			नारखेड	147907	16522	11.17
			पारशीवणी	143019	13536	9.46
			मौदा	139776	10038	7.18
			कामठी	238870	9623	4.03
			कुही	123977	4367	3.52
			भिवापुर	81519	13798	16.93
			हिंगणा	242198	29783	12.30
			कळमेश्वर	122363	9603	7.85
			एकुण नागपुर	4653570	437571	9.40
		वर्धा	शेलू	129647	18238	14.07
			आर्वी	145981	21938	15.03
			कारंजा	90462	12785	14.13
			समुद्रपूर	117038	19834	16.95
			वर्धा	357476	29683	8.30
			हिंगणघाट	224017	21159	9.45
			देवळी	159877	17305	10.82
			आष्टी	76276	8565	11.23
			एकुण वर्धा	1300774	149507	11.49

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
	नागपुर प्रकल्प एकुण			5954344	587078	9.86
22	देवरी	गोंदिया	गोंदिया	421650	34152	8.10
			तिरोरा	176254	14381	8.16
			आमगांव	130657	9831	7.52
			गोरेगांव	124890	18847	15.09
			सालेकसा	90679	23990	26.46
			देवरी	114518	55878	48.79
			अर्जुनी मोरगांव	148265	33201	22.39
			सडकअर्जुनी	115594	23973	20.74
	देवरी प्रकल्प एकुण			1322507	214253	16.20
23	भंडारा	भंडारा	भंडारा	280030	15677	5.60
			मोहाडी	150611	8926	5.93
			तुमसर	226108	25087	11.10
			लाखांदूर	123573	6172	4.99
			पवनी	154588	10167	6.58
			लाखणी	128545	8239	6.41
			साकोली	136879	14618	10.68
	भंडारा प्रकल्प एकुण			1200334	88886	7.41
24	अहेरी	गडचिरोली	अहेरी	116992	58233	49.78
			सिरोंचा	74756	17916	23.97
			मुलचेरा	45787	14834	32.40
	अहेरी प्रकल्प एकुण			237535	90983	38.30
25	भामरागड	गडचिरोली	एटापल्ली	81713	66597	81.50
			भामरागड	36325	29459	81.10
	भामरागड प्रकल्प एकुण			118038	96056	81.38
26	गडचिरोली	गडचिरोली	गडचिरोली	145963	28421	19.47
			देसाईगंज वडसा	83607	7199	8.61
			आरमोरी	97097	23120	23.81
			कुरखेडा	86073	46826	54.40
			धानोरा	82698	58745	71.04
			चामोर्शी	179120	32623	18.21
			कोरची	42811	31333	73.19
	गडचिरोली प्रकल्प एकुण			717369	228267	31.82
	चंद्रपुर	चंद्रपुर	चंद्रपुर	481758	47928	9.95

प्रकल्प अधिकारी, कार्यालय निहाय आदिवासी लोकसंख्येबाबत माहिती

2011 चे जनगणनेनुसार आकडेवारी

अ. क्र	प्रकल्प कार्यालय	जिल्हा	तालुका	एकुण लोकसंख्या	पैकी आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची टक्केवारी
27			राजुरा	138408	26608	19.22
			कोरपना	125317	29652	23.66
			मुल	114611	17406	15.19
			सावली	107937	16413	15.21
			सिंदेवाही	110440	31837	28.83
			गोंडर्पीपरी	79672	13811	17.33
			बल्लारपुर	134540	16881	12.55
			पांभूर्णा	50781	13541	26.67
			जिवती	61820	17988	29.10
	चंद्रपुर प्रकल्प एकुण			1405284	232065	16.51
28	चिमूर	चंद्रपुर	चिमूर	169547	54315	32.04
			वरोरा	171540	36179	21.09
			भद्रावती	158751	28308	17.83
			नागभिड	133020	25469	19.15
			ब्रम्हपुरी	166165	13105	7.89
	चिमूर प्रकल्प एकुण			799023	157376	19.70
29	मुंबई	मुंबई	मुंबई उपनगर	9356962	104560	1.12
			मुंबई शहर	3085411	25093	0.81
	मुंबई प्रकल्प एकुण			12442373	129653	1.04
	राज्य एकुण			112374333	10510213	9.35

स्त्रोत :- अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन यांचे संकेत स्थळावरील उपलब्ध माहितीच्या आधारे.

Table No. ७ / तक्ता क्रमांक . ७

Districtwise Total & Tribal Population as per 1991,2001 & 2011 Census Of Maharashtra state
१९९१,२००१,व २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्याचे जिल्हानिहाय एकूण व आदिवासी लोकसंख्या

(Figures in Thousand /संख्या हजारात)

Sr. No अ. क्र.	District	1991 Census १९९१ लोकसंख्या		2001 Census २००१ लोकसंख्या		2011 Census २०११ लोकसंख्या		Tribal Area (Sq.Km) आदिवासी क्षेत्र (चौ.कि.मी.)	जिल्हा
		Population लोकसंख्या		Population लोकसंख्या		Population लोकसंख्या			
		Total एकूण	Tribal आदिवासी	Total एकूण	Tribal आदिवासी	Total एकूण	Tribal आदिवासी		
1	Mumbai City	3,175	28	3,338	21	3085	25	-	मुंबई शहर
2	Mumbai Suburban	6,751	76	8,640	71	9357	105	-	मुंबई उपनगर
3	Thane	5,249	951	8,132	1,199	8070	424	2531	ठाणे
4	Palghar	-----	-----	-----	-----	2990	1118	4997.41	पालघर
5	Raigad	1,825	234	2,208	269	2634	305	782	रायगड
6	Ratnagiri	1,544	15	1,697	20	1615	20	-	रत्नागिरी
7	Sindhudurg	832	4	869	5	850	7	-	सिंधुदुर्ग
8	Nashik	3,851	931	4,994	1,194	6107	1564	6197.44	नाशिक
9	Dhule	1,473	375	1,708	444	2051	647	1628	धुळे
10	Nandurbar	1,063	661	1,312	860	1648	1142	4226	नंदूरबार
11	Jalgaon	3,188	314	3,683	436	4230	604	231	जळगांव
12	Ahmednagar	3,373	240	4,041	303	4543	378	1073	अहमदनगर
13	Pune	5,533	216	7,232	262	9429	349	1283.14	पुणे
14	Satara	2,451	18	2,809	22	3004	30	-	सातारा
15	Sangli	2,210	11	2,584	18	2822	18	-	सांगली
16	Solapur	3,231	48	3,850	69	4318	78	-	सोलापूर
17	Kolhapur	2,990	15	3,523	21	3876	30	-	कोल्हापूर
18	Buldhana	1,886	95	2,232	115	2586	125	390	बुलढाणा
19	Akola	1,352	91	1,630	100	1814	100	356	अकोला
20	Washim	862	65	1,020	71	1197	80	253	वाशिम
21	Amravati	2,200	316	2,607	357	2888	404	1930	अमरावती
22	Yavatmal	2,077	446	2,458	473	2772	514	4531	यवतमाळ
23	Nagpur	3,287	458	4,068	444	4654	438	1137	नागपूर
24	Wardha	1,067	166	1,237	154	1301	150	479	वर्धा
25	Bhandara	975	102	1,136	98	1200	89	212	भंडारा
26	Gondia	1,133	208	1,201	196	1323	214	2171	गोंदिया
27	Chandrapur	1,772	349	2,071	375	2204	389	3852	चंद्रपूर
28	Gadchiroli	787	305	970	372	1073	415	7815	गडचिरोली
29	Aurangabad	2,214	84	2,897	100	3701	143	-	औरंगाबाद
30	Jalna	1,364	28	1,613	32	1959	42	-	जालना
31	Beed	1,822	21	2,161	24	2585	33	-	बीड
32	Parbhani	1,292	75	1,528	35	1836	41	-	परभणी
33	Hingoli	825	36	987	87	1177	112	419	हिंगोली
34	Nanded	2,330	276	2,876	254	3361	282	1823	नांदेड
35	Osmanabad	1,276	22	1,487	28	1658	36	-	उस्मानाबाद
36	Latur	1,677	38	2,080	48	2454	57	-	लातूर
Total		78937	7318	96879	8577	112374	10510	48317	एकूण

तक्ता क्र.८

आदिवासी प्रादेशिक विभागनिहाय एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत
जिल्हयांची/तालुक्यांची यादी (जनगणना २०११ नुसार)

अ. क्र.	आदिवासी विकास प्रादेशिक विभाग	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	जिल्हा	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र असलेले तालुके (चारही प्रकारची क्षेत्र)		आदिवासी उपयोजना क्षेत्र नसलेले तालुके
				पूर्णतः तालुके	अंशतः तालुके	
१.	ठाणे	१. डहाणू	१. पालघर	डहाणू, तलासरी,	पालघर, वसई	-
		२. जव्हार		जव्हार, वाडा मोखाडा, विक्रमगड	-	-
		३. शहापूर	२. ठाणे	शहापूर,	मुरबाड, भिवंडी, अंबरनाथ	कल्याण, ठाणे, उल्हासनगर,
		४. पेण	३. रायगड		कर्जत, पेण, खालापूर, पनवेल, सुधागड, रोहा	अलिबाग, उरण, माणगांव, तळा, महाड, पोलादपूर, म्हसाळा, श्रीवर्धन, मुरुड
			४. रत्नागिरी		-	रत्नागिरी, गुहागर, दापोली, मंडणगड, खेड, चिपळूण, संगमेश्वर, लांजा, राजापूर
			५. सिंधुदुर्ग		-	कुडाळ, मालवण, देवगड, वैभववाडी, कणकवली, सावंतवाडी, वेंगुर्ला, दोडामार्ग
		५. घोडेगांव	६. पुणे		जुन्नर, आंबेगांव, खेड, मावळ	पुणे शहर, हवेली, शिरूर, दौंड, इंदापूर, बारामती, पुरंदर, भोर, वेल्हे, मुळशी
			७. सातारा		-	सातारा, वाई, खंडाळा, कोरेगांव, फलटण, माण, खटाव, कराड, पाटण, महाबळेश्वर, जावळी (मेढा)
			८. सांगली		-	मिरज, तासगांव, खानापूर, आटपाडी, जत, कवठेमहांकाळ, वाळवा, शिराळा, पलुस
			९. कोल्हापूर		-	करवीर, पन्हाळा, हातकणंगले, शिरोळ, आजरा, चांदगड, गडहिंग्लज, कागल, भुदरगड, राधानगरी, बावडा, शाहूवाडी

अ. क्र.	आदिवासी विकास प्रादेशिक विभाग	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	जिल्हा	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र असलेले तालुके (चारही प्रकारची क्षेत्र)		आदिवासी उपयोजना क्षेत्र नसलेले तालुके
				पूर्णतः तालुके	अंशतः तालुके	
		६. सोलापूर	१. सोलापूर		-	सोलापूर (उत्तर), बार्शी, अक्कलकोट, सोलापूर (द.), मोहोळ, मंगळवेढा, पंढरपूर, सांगोला, माळशिरस, माढा, करमाळा
			२. उस्मानाबाद		-	उस्मानाबाद, कळंब, उमरगा, तुळजापूर, परांडा, भूम, लोहारा, वाशी
		७. गोरगांव, मुंबई	१. मुंबई/मुंबई उपनगर		-	मुंबई आणि मुंबई उपनगर
२.	नाशिक	१. नाशिक	१. नाशिक	पेठ,	नाशिक, दिंडोरी, इगतपूरी, सिन्नर, त्रिंबकेश्वर	निफाड, येवला
		२. कळवण	नाशिक	कळवण, सुरगाणा,	बागलाण, चांदवड, देवळा	मालेगांव, नांदगांव
		३. राजूर	२. अहमदनगर		अकोले, संगमनेर	नगर, राहुरी, श्रीरामपूर, नेवासा, शेवगांव, पाथर्डी, जामखेड, कर्जत, श्रीगांवे, पारनेर, कोपरगांव, राहता
		४. यावल	३. जळगांव		यावल, रावेर, चोपडा	जळगांव, एदलाबाद, (मुक्ताईनगर) भुसावळ, जामनेर, पाचोरा, चाळीसगांव, भडगांव, पारोळा, एरंडोल, अंमळनेर, धरणगांव, बोदवड
		५. तळोदा	४. नंदूरबार	तळोदा, अक्राणी, अक्कलकुवा,		-
		६. नंदूरबार	नंदूरबार	नवापूर,	नंदूरबार, शहादा	-
		७. धुळे	५. धुळे		साक्री, शिरपूर	शिंदखेडा, धुळे
३.	अमरावती	१. किनवट	१. नांदेड		किनवट, हदगांव, भोकर, माहूर, हिमायतनगर	नांदेड, बिलोली, देगलूर, मुखेड, कंधार, लोहा, धर्माबाद उमरी, अर्धापूर, मुदखेड, नायगांव
		२. कळमनुरी	२. हिंगोली		हिंगोली, औढानागनाथ, कळमनुरी	सेनगांव, बसमत

अ. क्र.	आदिवासी विकास प्रादेशिक विभाग	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	जिल्हा	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र असलेले तालुके (चारही प्रकारची क्षेत्र)		आदिवासी उपयोजना क्षेत्र नसलेले तालुके
				पूर्णतः तालुके	अंशतः तालुके	
		३. परभणी			-	पूर्णा, पालम, गंगाखेड, परभणी, सेलू, जितुर, पाथरी, सोनपेठ, मानवत
		३. धारणी	४. अमरावती	धारणी, चिखलदरा,	वरुड, अचलपूर, मोशी	अमरावती, तिवसा, चांदूररेल्वे, नांदगांव, भातकुली, दर्यापूर, अंजगांव-सुरजी, चांदूरबाजार, धामणगांव रेल्वे,
		४. अकोला	५. वाशीम		मालेगांव, मनोरा	वाशिम, रिसोड, मंगळूरपीर, कारंजा
			६. अकोला		अकोट, तेलहारा, पातूर	अकोला, बाळापूर, बार्शीटाकळी, मुर्तिजापूर
			७. बुलढाणा		जळगांव-जामोद, संग्रामपूर, मेहकर	बुलढाणा, मोताळा, देऊळगांवराजा, मलकापूर, नांदुरा, सिंदखेडराजा, शेगांव, खामगांव, चिखली, लोणार
		५. पांढरकवडा	८. यवतमाळ		मारेगांव, यवतमाळ, कळंब, राळेगांव, बाभुळगांव, केळापूर, घाटंजी, वणी, झरीझामणी	-
		६. पुसद			उमरखेड, पुसद, महागांव, नेर, दिग्रस, दारव्हा, अर्णी	
		७. औरंगाबाद	९. औरंगाबाद		--	औरंगाबाद, कन्नड, खुलताबाद, सोयगांव, सिल्लोड, पैठण, गंगापूर, वैजापूर, फुलंब्री
			१०. जालना		-	जालना, भोकरदन, घनसावंगी, मंठा, परतूर, अंबड, जाफराबाद, बदनापूर
			११. बीड		-	बीड, गोवराई, केज, माजलगांव, पाटोदा, अंबेजोगाई, आष्टी, धारूर, परळी, वडवणी, शिरूरकासार

अ. क्र.	आदिवासी विकास प्रादेशिक विभाग	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प	जिल्हा	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र असलेले तालुके (चारही प्रकारची क्षेत्र)		आदिवासी उपयोजना क्षेत्र नसलेले तालुके
				पूर्णतः तालुके	अंशतः तालुके	
			१३. लातूर		-	लातूर, उदगीर, निलंगा, औसा, अहमदपूर, रेणापूर, चाकूर, देवणी, जळकोट, शिरूर अनंतपाळ
४.	नागपूर	१. नागपूर	१. नागपूर		काटोल, रामटेक, उमरेड, सावनेर, नारखेड, पारशिवनी	नागपूर शहर, नागपूर ग्रामीण, कामठी, कुही, भिवापूर, हिंगणा, कळमेश्वर, मौदा
			२. वर्धा	-	सेलू, आर्वी, कारंजा, समुद्रपूर	वर्धा, हिंगणघाट, देवळी, आष्टी
		२. देवरी	३. गोंदिया	-	देवरी, अर्जुनीमोरगांव, सडकअर्जुनी, सालेकसा, आमगांव, गोरेगांव, गोंदिया, तिरोरा	
			३. भंडारा	४. भंडारा	-	साकोली, तुमसर, लाखानी
		४. चंद्रपूर	६. चंद्रपूर	-	राजूरा, चंद्रपूर, कोरपना, मूल, सावली, सिंदेवाही, गोंडपिंप्री, बल्लारपूर, बोभुर्णा, जिवती	
		५. चिमूर	चंद्रपूर	-	चिमूर, वरोरा, भद्रावती, नागभिड, ब्रम्हपूरी	
		६. गडचिरोली	५. गडचिरोली	धानोरा, कोरची, कुरखेडा,	गडचिरोली, चामोशी, आरमोरी, वडसा (देसाईगज)	
		७. अहेरी	गडचिरोली	अहेरी, सिरोंचा,	मूलचेरा	-
		८. भामरागड	गडचिरोली	एटापल्ली, भामरागड	-	-

टीप- तालुका यादी २०११ च्या जनगणनेवर आधारीत आहे.

Table No.9 / तक्ता क्र.९

आदिवासी विकास महामंडळाच्या प्रत्येक प्रादेशिक कार्यालयातील जिल्हानिहाय आदिवासी सहकारी संस्था (महाराष्ट्र राज्याशी संलग्न असलेल्या)

१.	ठाणे	जव्हार	११९	११७
२.	रायगड	जव्हार	१५	९
३.	नाशिक	नाशिक	१६५	१६५
४.	धुळे	नंदूरबार	४१	४१
५.	नंदूरबार	नंदूरबार	१४३	१४३
६.	जळगांव	नंदूरबार	६	६
७.	पुणे	जुन्नर	२६	२६
८.	अहमदनगर	जुन्नर	३७	३६
९.	यवतमाळ	यवतमाळ	९२	९२
१०.	अमरावती	यवतमाळ	३३	३३
११.	नांदेड	यवतमाळ	२४	२४
१२.	गोंदिया	भंडारा	३९	३९
१३.	वर्धा	भंडारा	२	२
१४.	नागपूर	भंडारा	१३	१३
१५.	चंद्रपूर	चंद्रपूर	६३	५६
१६.	गडचिरोली	गडचिरोली	१२०	१२०
एकूण			१३८	१२२

Table No.10/ तक्ता क्र. १०

Total Households and Tribal Households with their percentages with Total households in Maharashtra State.

महाराष्ट्र राज्यातील एकूण आदिवासी कुटुंबे व त्यांची एकूण कुटुंबांशी टक्केवारी

Sr. No.	Project Office, ITDP	District	Total No. of Households	Total No. of Scheduled Tribes Households	% of Tribal Households to Total Households
अ. क्र.	प्रकल्प कार्यालय, ए.आ.वि.प्र.	जिल्हा	एकूण कुटुंब संख्या	एकूण अनुसूचित जमाती कुटुंब संख्या	एकूण कुटुंब संख्येशी आदिवासी जमातीच्या कुटुंबांची टक्केवारी
MAHARASHTRA STATE			24421276	2156957	8.83
1	Dahanu	Palghar	556787	137181	24.64
2	Jawhar	Palghar	113036	88212	78.04
3	Shahapur	Thane	1859342	91508	4.92
4	Pen	Raigad, Ratnagiri & Sindhudurg	1218744	72744	5.97
5	Borivali	Mumbai & Mumbai Sub-urban	2777000	29321	1.06
6	Ghodegaon	Pune, Satara, Sangli, Kolhapur	4243864	91452	2.15
7	Solapur	Solapur & Osmanabad	1224448	22725	1.86
8	Nashik	Nashik	767153	167658	21.85
9	Kalwan	Nashik	455734	129832	28.49
10	Rajur	Ahmadnagar	930024	73365	7.89
11	Yawal	Jalgaon	903643	122336	13.54
12	Nandurbar	Nandurbar	212830	127045	59.69
13	Taloda	Nandurbar	110691	96093	86.81
14	Dhule	Dhule	408874	121256	29.66
15	Kinwat	Nanded	665434	56322	8.46
16	Kalamnuri	Hingoli, Parbhani	589998	29337	4.97
17	Dharni	Amaravati	647451	81014	12.51
18	Akola	Buldhana, Akola, Washim	1216658	65064	5.35
19	Pandharkawada	Yavatmal	327632	79991	24.41
20	Pusad	Yavatmal	319254	41461	12.99
21	Aurangabad	Aurangabad, Bid, Jalna, Latur	2163723	54465	2.52
22	Nagpur	Nagpur, Wardha	1351390	131199	9.71
23	Bhandara	Bhandara	278076	20123	7.24
24	Deori	Gondiya	292369	45332	15.51
25	Chandrapur	Chandrapur	338748	55541	16.40
26	Chimur	Chandrapur	197938	38498	19.45
27	Gadchiroli	Gadchiroli	171841	51079	29.72
28	Aheri	Gadchiroli	55509	19018	34.26
29	Bhamaragad	Gadchiroli	23085	17785	77.04

Table No. 99/ तक्ता क्र. 99
Plan Outlay on Tribal Development Program in Maharashtra State
महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी विकास कार्यक्रमावरील योजनांतर्गत व्यय

Rs.in lakhs				(रु. लाखात)
Sr.No.अ.क्र.	Plan	Plan outlay in Maharashtra	Plan outlay for Tribal Sub Plan.	Percentage of Col.3 to Col.3
१.	२.	३.	४.	५.
१.	Fifth Five Year Plan	२६२७५७.००	१२४९९.००	४.७५
२.	Sixth Five Year Plan	६५३७२४.००	३४१११.००	५.२२
३.	Seventh Five Year Plan	१०५००००.००	५२५००.००	५.००
४.	Annual Plan १९८५-८६	१७००००.००	८२४५.००	४.८५
५.	Annual Plan १९८६-८७	२१००००.००	११३५०.००	५.३८
६.	Annual Plan १९८७-८८	२३२०००.००	१४५४६.००	६.४२
७.	Annual Plan १९८८-८९	२४३०००.००	१७००४.००	८.०६
८.	Annual Plan १९८९-९०	२६४०००.००	१७४९१.००	६.४२
९.	Annual Plan १९९०-९१	२५२१८८.००	१६९८८.००	६.७१
१०.	Annual Plan १९९१-९२	३०००००.००	२००८६.००	६.६९
११.	Annual Plan १९९२-९३	३१६०००.००	२२२३९.०५	७.०४
१२.	Annual Plan १९९३-९४	३८०४००.००	२६५००.००	६.९७
१३.	Annual Plan १९९४-९५	४४००००.००	३३०००.००	७.५०
१४.	Annual Plan १९९५-९६	५५००००.००	४१२५०.००	७.५०
१५.	Annual Plan १९९६-९७	७८७१००.००	५८८५७.८७	७.४८
१६.	Annual Plan १९९७-९८	८३२५००.००	५५०००.००	६.६०
१७.	Annual Plan १९९८-९९	६४००००.००	५६१००.००	८.७६
१८.	Annual Plan १९९९-२०००	६६४१८२.००	५८०५९.००	८.७४
१९.	Annual Plan २०००-०१	५७९८००.००	५२५००.००	९.०५
२०.	Annual Plan २००१-०२	६७५०००.००	५६७००.००	९.०५
२१.	Annual Plan २००२-०३	५७०४०४.००	५८५००.००	१०.२६
२२.	Annual Plan २००३-०४	७५७८३८.००	५५५७३.००	७.३३
२३.	Annual Plan २००४-०५	९४४६७३.००	५३००४.००	५.६१
२४.	Annual Plan २००५-०६	११०००००.००	९९०००.००	९.००
२५.	Annual Plan २००६-०७	१४८२९००.००	१३८९००.००	९.३६
२६.	Annual Plan २००७-०८	२०२००००.००	१७९८००.००	८.९०
२७.	Annual Plan २००८-०९	२५०००००.००	२२३८५०.००	८.९५
२८.	Annual Plan २००९-१०	२६०००००.००	२३१४००.००	८.९०
२९.	Annual Plan २०१०-११	३७९१७००.००	३३७४३५.००	८.९०
३०.	Annual Plan २०११-१२	४१०००००.००	३६९३५०.००	९.०१
३१.	Annual Plan २०१२-१३	४५०००००.००	४००५००.००	८.९
३२.	Annual Plan २०१३-१४	४९०००००.००	४३६०४८.००	८.९
३२.	Annual Plan २०१४-१५	५१२२२५४.००	४८१४९२.००	९.४
३२.	Annual Plan २०१५-१६	५४९९९००.००	५१७०००.००	९.४
३३.	Annual Plan २०१६-१७	५६९९७००.००	५३५७७१.८०	९.४
३४.	Annual Plan २०१७-१८	७७१८४००.००	६७५४००.००	८.७
३५.	Annual Plan २०१८-१९	९५०००००.००	८९६९०५.०२	९.४

Table No.१२/तक्ता क्र.१२

Provision and Expenditure under Tribal Sub Plan Area of Maharashtra State

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील तरतूद व खर्च

(Rs. in Lakh/ रुपये लाखांत)

Sr.No. / अ.क्र.	Year/वर्ष	Budget Provision अर्थसंकल्पीय तरतूद	Actual Expenditure प्रत्यक्ष खर्च	Percentage of actual expenditure to provision तरतूदीची प्रत्यक्ष खर्चाची टक्केवारी
१.	१९८१-८२	६२५४.६२	५१५१.२६	९८.३५
२.	१९८२-८३	७१४७.९२	८२५८.७५	११५.५४
३.	१९८३-८४	७३९९.८९	९२९७.५०	१२५.५४
४.	१९८४-८५	८०८९.७६	९३८८.८०	११६.०६
५.	१९८५-८६	८९७१.४१	१०४५४.६३	११६.५३
६.	१९८६-८७	१११८७.८९	१०६२१.६३	९४.९४
७.	१९८७-८८	१४७८९.००	१३९६८.००	९४.४५
८.	१९८८-८९	१७९३६.३४	१७०२५.२८	९४.९२
९.	१९८९-९०	१७७४३.५९	१७४९०.९८	९८.५८
१०.	१९९०-९१	१६६३९.९०	१६११३.२१	९६.८३
११.	१९९१-९२	२००५०.३२	१९६०४.७७	९७.७८
१२.	१९९२-९३	२१६९४.०८	२०६०४.९४	९४.९८
१३.	१९९३-९४	३०५४६.६०	२६६३९.२४	८७.२१
१४.	१९९४-९५	३२१८२.७९	२७५००.००	८५.४४
१५.	१९९५-९६	४३६०८.३७	४१२००.००	९४.४७
१६.	१९९६-९७	४२७६१.७७	५३५००.००	१२५.११
१७.	१९९७-९८	५०३५५.७८	४९८००.००	९८.९०
१८.	१९९८-९९	५७३९०.६४	५२०००.००	९०.६१
१९.	१९९९-२०००	५८००६.०६	४६७००.००	८०.५१
२०.	२०००-२००१	५२५००.००	४४४१८.००	८४.६१
२१.	२००१-२००२	४४४००.००	३६६७७.००	८२.६१
२२.	२००२-२००३	२९२७५.०८	३२३४२.००	११०.४८
२३.	२००३-२००४	५४७३९.०७	४५०२२.००	८२.२४
२४.	२००४-२००५	३७६४६.००	३७६४६.००	१००.००
२५.	२००५-२००६	९६११८.४३	९२८५३.१५	९६.६०
२६.	२००६-२००७	१३६५०८.०१	१३२२०१.५५	९६.००
२६.	२००७-२००८	१७४९९७.४२	१६५८८८.१७	९४.७९
२७.	२००८-२००९	२२१४११.०६	२०२४५०.४२	९१.४४
२८.	२००९-१०	२३१३००.९८	२१३०००.६५	९२.०९
२९.	२०१०-११	२९३६०१.९५	२३२३१५.०१	९२.०९
३०.	२०११-१२	३११२८८.००	३१०६००.००	९९.८०
३१.	२०१२-१३	३७४८९५.००	३४०१४६.००	९०.७१
३२.	२०१३-१४	४३६०४८.००	३९७९४२.००	९१.२६
३३.	२०१४-१५	४६५१४१.७९	४०३२६८.१५	८६.७९
३४.	२०१५-१६	५१७०००.००	४५६२५५.०१	८८.२५
३५.	२०१६-१७	५३५७७१.८०	४९५७७१.००	९२.५३
३६.	२०१७-१८	६७८३७४.००	६१६२९३.००	९०.८४

Table No. १३/तक्ता क्र.१३

The Yearwise Disbursement of Consumption Finance to Adiwasis
आदिवासींना वाटप केलेल्या खावटी कर्जाची वर्षनिहाय माहिती

Year	No. on beneficiaries लाभार्थीची संख्या	Loan disbursed in lakhs कर्ज वाटप लाखांत
१९७८-७९	१६०८४३	१७७३.७३
१९७९-८०	५४६६५	६६.६३
१९८०-८१	४३३४६	६१.१८
१९८१-८२	४२४१५	४६.६१
१९८२-८३	१७९१४	२६.०३
१९८३-८४	१४११३	२१.२७
१९८४-८५	१३१५५	१८.३५
१९८५-८६	१६१८१	२२.२
१९८६-८७	११२११	१९.७२
१९८७-८८	१४५६२	२०.५७
१९८८-८९	१३६५१	२०.०७
१९८९-९०	६२५०६	८५.५७
१९९०-९१	४१४५७	६२.३९
१९९१-९२	४३२४१	८२.०६
१९९२-९३	१०३०२७	३९९.०६
१९९३-९४	५०७७३	२११.९६
१९९४-९५	४२०७७	१६८.०२
१९९५-९६	३९३६७	२४०.९१
१९९६-९७	३०२०२	२०२.६८
१९९७-९८	५४०५१	४५५.१
१९९८-९९	७५७०२	५३१.२७
१९९९-२०००	३७९४७	२८२.५६
२०००-२००१	१७२३८५	११६६.९४
२००१-२००२	७७४०१	२८४.७१
२००२-२००३	८६६९८	६९०.२४
२००३-२००४	२२९०३३	६१५७.६२
२००४-२००५	१८०२३२	५२४९.७९
२००५-२००६	१७८८४५	५२३३.००
२००६-२००७	१५६०००	५३००.००
२००७-२००८	२०००००	६०००.००
२००८-२००९	२१३७३३	६४१२.००
२००९-२०१०	२१८५६६	६५५७.००
२०१०-२०११	४२३४२७	१४६००.००
२०११-२०१२	२०००००	१५००००.००
२०१२-२०१३	१९९९५८	१२०००.००
२०१३-२०१४	७७०००	४५०००.००
२०१४-२०१५	--	०.००
२०१५-२०१६	--	०.०१
२०१६-२०१७		०.०१
२०१७-२०१८		०.०१
२०१८-२०१९		

Table No.14/ तक्ता क्र.१४
Inaccessible Tribal Area in Maharashtra
महाराष्ट्रातील अति दुर्गम आदिवासी क्षेत्र

Sr.No अ.क्र.	District	Tahsil	No.of Complex संकुल	No.of Villages खेडी	तहसिल	जिल्हा
1	2	3	4	5	6	7
1.	Palghar	1) Jawhar	1	4	१) जव्हार	पालघर
		2. Wada	1	4	२) वाडा	
		3) Mokhada	1	8	३) मोखाडा	
Total District			3	16	एकूण जिल्हा	
2.	Thane	1) Shahapur	2	9	१) शहापूर	ठाणे
		2) Murbad	2	7	२) मुरबाड	
Total District			4	16	एकूण जिल्हा	
3.	Pune	1) Junnar	2	16	१) जुन्नर	पुणे
		2) Ambegaon	2	26	२) आंबेगांव	
		3) Khed	1	6	३) खेड	
Total District			5	48	एकूण जिल्हा	
4.	Nashik	1) Surgana	14	42	१) सुरगाणा	नाशिक
		2) Peth	8	29	२) पेंठ	
		3) Nashik	2	7	३) नाशिक	
		4) Igatpuri	3	9	४) इगतपूरी	
		5. Kalwan	1	2	५) कळवण	
Total District			28	89	एकूण जिल्हा	
5.	Dhule	1) Akkalkuwa	4	34	१) अक्कलकुवा	धुळे
		2) Dhadgaon	3	25	२) धडगांव	
		3) Nawapur	1	4	३) नवापूर	
		4) Shirpur	1	7	४) शिरपूर	
Total District ..			9	70	एकूण जिल्हा	
6.	Jalgaon	1) Chopda	1	14	१) चोपडा	जळगांव
		2) Yaval	1	4	२) यावल	
		3) Raver	1	5	३) रावेर	
Total District ..			3	23	एकूण जिल्हा	
7.	Ahmednagar	1) Akola	4	38	१) अकोला	अहमदनगर
Total District ..			4	38	एकूण जिल्हा	
8.	Nanded	1) Kinwat	6	40	१) किनवट	
Total District ..			6	40	एकूण जिल्हा	
9.	Amravati	1) Achalpur	1	7	१) अचलपूर	
		2) Dharni	4	38	२) धारणी	
		3) Chikhaldara	5	34	३) चिखलदरा	
Total District ..			10	79	एकूण जिल्हा	

Sr.No अ.क्र.	District	Tahsil	No.of Complex संकुल	No.of Villages खेडी	तहसिल	जिल्हा
1	2	3	4	5	6	7
9.	Yavatmal	1) Moregaon	7	48	१) मारेगावं	यवतमाळ
Total District ..			7	48	एकूण जिल्हा	
10.	Nagpur	1) Ramtek	7	71	१) रामटेक	नागपूर
		2) Parshivaji	1	11	२) पारशिवनी	
Total District ..			8	82	एकूण जिल्हा	
11.	Chandrapur	1) Chimur	4	19	१) चिमूर	चंद्रपूर
		2) Warora	2	18	२) वरोरा	
		3) Gond-Pimpri	3	23	३) गोंडपिंप्री	
		4) Rajura	3	47	४) राजूरा	
		5) Bhadravati	2	11	५) भद्रावती	
		6) Nagbhid	1	5	६) नागभिड	
		7) Sindewahi	1	5	७) सिंदेवाही	
Total District			16	128	एकूण जिल्हा	
12.	Bhandara	1) Morgaon Arjuni	5	47	१) मोरेगांव अर्जुनी	भंडारा
		2) Deori	5	52	२) देवरी	
		3) Salekasa	2	23	३) सालेकसा	
Total District ..			12	122	एकूण जिल्हा	
13.	Gadchiroli	1) Aheri	47	123	१) अहेरी	गडचिरोली
		2) Etapalli	70	268	२) एटापल्ली	
		3) Sironcha	8	24	३) सिरोंचा	
		4) Chamorshi	8	53	४) चामोशी	
		5) Gadchiroli	6	27	५) गडचिरोली	
		6) Dhanora	21	95	६) धानोरा	
		7) Kurkheda	13	76	७) कुरखेडा	
		8) Armori	1	7	८) आरमोरी	
Total District ..			174	673	एकूण जिल्हा	
Total Maharashtra			289	1472	एकूण महाराष्ट्र	

Table No. १५/तक्ता क्र.१५

Special Central Assistance received for Tribal Sub-Plan and Expenditure incurred

आदिवासी उपयोजनेसाठी प्राप्त होणारे विशेष केंद्रीय सहाय्य व झालेला खर्च

(Rs. in crore/रुपये कोटीत)

Year	Assistance released by Government of India केंद्र शासनाकडून उपलब्ध झालेले सहाय्य	Expenditure incurred झालेला खर्च
१	२	३
1980-81	5.44	5.44
1981-82	5.79	5.79
1982-83	6.46	7.21
1983-84	7.59	7.59
1984-85	7.99	8.02
1985-86	9.51	9.51
1986-87	10.72	9.40
1987-88	13.58	12.48
1988-89	14.48	14.30
1989-90	14.38	14.38
1990-91	16.09	12.53
1991-92	18.25	15.49
1992-93	18.15	15.03
1993-94	22.34	27.97
1994-95	21.96	29.71
1995-96	24.78	27.53
1996-97	36.14	25.24
1997-98	34.00	29.75
1998-99	35.32	27.67
1999-2000	29.75	37.26
2000-2001	29.75	39.83
2001-2002	37.24	34.00
2002-2003	28.38	25.53
2003-2004	33.51	15.73
2004-2005	33.51	30.72
2005-2006	33.51	16.75
2006-2007	36.86	25.73
2007-2008	36.86	32.73
2008-2009	42.93	42.29
2009-10	42.34	42.34
2010-11	51.55	51.55
2011-12	43.77	43.77
2012-13	47.62	47.62
2013-14	77.28	77.28
2014-15	130.00	125.36
2015-16	125.00	116.26
2016-17	125.00	104.37

Table No.16/ तक्ता क्र.१६
HEALTH INSTITUTIONS IN TRIBAL SUB-PLAN AREAS
 आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आरोग्य संस्था

Sr. No.	District जिल्हा	Sr. No.	Taluka	R.H./C.H. ग्रामीण रुग्णालये	P.H.C. प्रा.आ.के.	Subcentre उपकेंद्रे	P.H.U. प्रा.आ.के.	M.H.U. फिरती आ.के.	तालुका
1.	Thane ठाणे	1.	Shahapur	1	9	60	3	-	शहापूर
		2.	Bhivandi	-	3	23	1	-	भिवंडी
		3.	Murbad	-	4	14	1	-	मुरबाड
	Total			1	16	97	5	-	एकूण
2.	Palghar	1.	Jawhar	1 (CH)	4	29	2	1	जव्हार
		2.	Wada	1	4	37	3	-	वाडा
		3.	Mokhada	1	4	19	4	1	मोखाडा
		4.	Palghar	2	9	40	2	-	पालघर
		5.	Vasai	-	3	22	1	-	वसई
		6.	Dahanu	1 (1CH)	9	71	3	-	डहानू
		7.	Talasari	1	4	28	1	1	तलासरी
		8.	Vikramgad	1	3	22	0	0	विक्रमगड
	Total			8	40	268		3	एकूण
2.	Raigad/रायगड	1.	Karjat	1	3	19	-	-	कर्जत
	Total			1	3	19	-	-	एकूण
3.	Nashik नाशिक	1.	Kalwan	2 (1CH)	7	49	1	1	कळवण
		2.	Sangrun	1	8	38	3	3	सांगरुण
		3.	Trimbak	1	6	34	0	0	त्र्यंबक
		4.	Satana	1	5	21	0	0	सटाणा
		5.	Peth	1	7	28	4	1	पेठ
		6.	Dindoi	2	9	65	0	0	दिंडोरी
		7.	Iagatpuri	2	5	32	0	0	इगतपूरी
		8.	Nashik	1	2	20	2	2	नाशिक
	Total			12	52	300	10	7	एकूण
4.	Dhule धुळे	1.	Sakri	1	9	55	0	0	साक्री
		2.	Shirpur	0	5	36	0	0	शिरपूर
	Total			1	14	91	0	0	एकूण
5.	Nandurbar नंदूरबार	1.	Taloda	0	4	29	1	1	तळोदा
		2.	Akrani	0	0	0	2	2	अक्राणी
		3.	Akkalkuwa	3	13	61	3	3	अक्कलकुवा
		4.	Nawapur	2	9	46	1	5	नवापूर
		5.	Nandurbar	1	5	29	1	1	नंदूरबार
		6.	Shahada	1	12	63	0	0	शहादा
	Total			9	56	278	7	11	एकूण
6.	Jalgaon जळगांव	1.	Chopra	0	1	6	0	0	चोपडा
		2.	Yaval	0	0	3	0	0	यावल
		3.	Raver	1	1	7	0	0	रावेर
	Total			1	2	16	0	0	एकूण
7.	Ahmednagar अहमदनगर	1.	Akole	3	10	66	5	0	अकोले
	Total			3	10	66	5	0	एकूण
8.	Pune पुणे	1.	Junnar	1	3	30	4	0	जुन्नर
		2.	Ambegaon	0	3	18	3	1	आंबेगांव

Sr. No.	District जिल्हा	Sr. No.	Taluka	R.H./C.H. ग्रामीण रुग्णालये	P.H.C. प्रा.आ.के.	Subcentre उपकेंद्रे	P.H.U. प्रा.आ.के.	M.H.U. फिरती आ.के.	तालुका
		3.	Khed	1	2	19	0	0	खेड
Total				1	8	67	7	1	एकूण
9.	Nanded नांदेड	1.	Kinwat	1	9	67	7	5	किनवट
		2.	Mahur	1	5	25	0	0	माहूर
Total				2	14	92	7	5	एकूण
10.	Amravati अमरावती	1.	Dharni	0	6	54	3	3	धारणी
		2.	Chikhaldara	2	5	41	3	4	चिखलदरा
Total				2	11	95	6	6	
11.	Nagpur/नागपूर	1.	Ramtek	1	4	23	-	3	रामटेक
Total				1	4	23	-	3	एकूण
12.	Gondia गोंदिया	1.	Salekasa	1	4	-	-	1	सालेकसा
		2.	Arjuni Morgaon	1	8	-	-	2	अर्जुनी मोरगांव
		3.	Deori	2	7	-	-	1	देवरी
Total				4	19	115	-	4	एकूण
13.	Yavatmal यवतमाळ	1.	Maregaon	1	1	3	-	-	मारगांव
		2.	Yeotmal	-	2	6	-	-	यवतमाळ
		3.	Babhulgaon	-	-	1	-	-	बाभुळगांव
		4.	Kalamb	-	2	10	-	-	कळंब
		5.	Ralegaon	1	2	3	1	1	राळेगांव
		6.	Kelapur	1	-	-	-	-	केळापूर
		7.	Ghatanji	-	2	4	-	-	घाटंजी
		8.	Pusad	-	2	10	-	-	पुसद
		9.	Mahagaon	-	-	-	-	-	महागांव
		10.	Umarkhed	-	2	4	-	-	उमरखेड
		11.	Digras (NT)	-	-	-	-	-	दिग्रज (एनटी)
		12.	Arnee	-	-	1	-	-	आर्णी
		13.	Darvha (NT)	-	-	-	-	-	दारव्हा (एनटी)
		14.	Pandhar- kawada	-	4	6	-	-	पांढरकवडा
		15.	Zharizham ni	1	2	12	-	1	झरीझामणी
		16.	Ner	-	-	-	-	-	नेर
Total				4	19	60	1	2	एकूण
14.	Chandrapur चंद्रपूर	1.	Rajura	1	-	31	-	1	राजुरा
		2.	Gondpimpri	-	-	-	-	3	गोंडपिंप्री
		3.	Pomburna	-	-	-	-	1	पोंबुर्णा
		4.	Mul	-	-	-	-	-	मूल
		5.	Chandrapur	-	8	-	-	-	चंद्रपूर
		6.	Nagbhid	-	-	-	-	-	नागभिड
		7.	Sindewahi	-	-	-	-	-	सिंदेवाही
		8.	Bramhapuri	-	-	-	-	-	ब्रम्हपूरी
		9.	Chimur	-	-	-	-	1	चिमूर
		10.	Varora	-	-	-	1	1	वरोरा
		11.	Bhadravati	-	-	-	-	1	भदावती
		12.	Sawali	-	-	-	-	-	सावली
		13.	Korpana	2	8	33	-	2	कोरपना
Total				3	8	64	1	10	एकूण

Sr. No.	District जिल्हा	Sr. No.	Taluka	R.H./C.H. ग्रामीण रुग्णालये	P.H.C. प्रा.आ.के.	Subcentre उपकेंद्रे	P.H.U. प्रा.आ.के.	M.H.U. फिरती आ.के.	तालुका
15.	Gadchiroli गडचिरोली	1.	Sironcha	1	5	35	5	-	सिरोंचा
		2.	Aheri	1	5	36	4	-	अहेरी
		3.	Etapalli	1	3	36	5	1	एटापल्ली
		4.	Dhanora	1	5	41	4	-	धानोरा
		5.	Kurkheda	1	3	37	7	-	कुरखेडा
		6.	Gadchiroli	-	2	35	3	-	गडचिरोली
		7.	Armori	1	5	33	3	-	आरमोरी
		8.	Charmorshi	2	6	53	3	-	चामोशी
		9.	Desaiganj	-	-	15	-	-	देसाईगंज
		10.	Korchi	1	2	21	-	1	कोरची
		11.	Bhamragad	1	3	20	-	1	भामरागड
		12.	Mulchera	-	3	14	-	-	मुलचेरा
		13	Woodsa	1	3	-	-	वूडसा	
Total				9	45	376	34	3	एकूण
Grand Total				67	321	2037	100	56	एकूण बेरीज

R.H./C.H.	Rural Hospital/Cottage Hospital	ग्रामीण रुग्णालये
P.H.C.	Primary Health Centre	प्राथमिक आरोग्य केंद्र
P.H.U.	Primary Health Unit	प्राथमिक आरोग्य पथके
M.H.U.	Mobile Health Unit	फिरती आरोग्य पथके

Source :-
आधार :-

Directorate of Health Services. Maharashtra State. Mumbai.
आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

तक्ता क्र.१७
आश्रमशाळा व वसतिगृहाची माहिती (सन २०१६-१७)

अ. क्र.	जिल्हा	प्राथमिक आश्रमशाळा		माध्यमिक आश्रमशाळा		आश्रमशाळा सलग्न कनिष्ठ महाविद्यालये		शासकीय वसतीगृह
		शासकीय	अनुदानित	शासकीय	अनुदानित	शासकीय	अनुदानित	
१.	मुंबई शहर	०	०	०	०	०	०	०
२.	मुंबई उपनगर	०	०	०	०	०	०	२
३.	ठाणे	६	०	१७	१३	८	४	१०
४.	पालघर	९	३	५४	३५	२१	१०	३३
५.	रायगड	३	२	११	९	४	३	११
६.	रत्नागिरी	०	०	२	०	०	०	२
७.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०
८.	नाशिक	४	९	७८	७०	२२	१७	६१
९.	धुळे	७	२	१५	३२	६	८	२९
१०.	नंदूरबार	१६	८	५९	४३	१५	१३	५२
११.	जळगांव	३	३	१५	२९	२	१३	१७
१२.	अहमदनगर	१	१	२४	१४	४	४	२२
१३.	पुणे	२	०	१७	८	५	४	२२
१४.	सातारा	०	०	२	०	०	०	२
१५.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०
१६.	सोलापूर	०	०	२	१	०	०	३
१७.	कोल्हापूर	०	०	२	०	०	०	०
१८.	बुलढाणा	०	२	३	८	०	३	५
१९.	अकोला	०	१	२	४	०	१	६
२०.	वाशिम	१	०	२	५	१	०	५
२१.	अमरावती	४	५	१७	२२	९	८	१८
२२.	यवतमाळ	४	१	२६	३९	७	१६	३०
२३.	नागपूर	१	०	७	२०	२	७	१४

अ. क्र.	जिल्हा	प्राथमिक आश्रमशाळा		माध्यमिक आश्रमशाळा		आश्रमशाळा सलग्न कनिष्ठ महाविद्यालये		शासकीय वसतीगृह वसतिगृह
		शासकीय	अनुदानित	शासकीय	अनुदानित	शासकीय	अनुदानित	
२४.	वर्धा	१	०	५	६	०	२	१३
२५.	भंडारा	१	१	१	७	०	२	९
२६.	गोंदिया	२	२	११	२४	७	६	१९
२७.	चंद्रपूर	५	११	१३	२८	३	१२	२९
२८.	गडचिरोली	१	६	४३	४३	१९	११	३३
२९.	औरंगाबाद	०	१	४	३	०	१	८
३०.	जालना	०	०	०	२	०	१	१
३१.	बीड	१	०	२	०	०	०	२
३२.	परभणी	०	०	०	४	०	०	५
३३.	हिंगोली	१	१	४	३	१	३	६
३४.	नांदेड	२	५	१५	१९	६	३	१५
३५.	उस्मानाबाद	०	०	१	०	०	०	४
३६.	लातूर	०	०	०	१	०	०	३
एकूण		७५	६४	४५४	४९२	१४२	१५२	४९१

	प्राथमिक आश्रमशाळा	माध्यमिक आश्रमशाळा	एकूण	कनिष्ठ महाविद्यालये	वसतिगृह
शासकीय	७५	४५४	५२९	१४२	४९१
अनुदानित	६४	४९२	५५६	१५२	

तक्ता क्र.१८
सन २०१६-१७ ची इयत्तानिहाय विद्यार्थी संख्या
(शासकीय आश्रमशाळा)

.अ. .क्र.	इयत्ता	विद्यार्थी संख्या		
		मुले	मुली	एकूण
१	१ ली	५१६३	५०३४	१०१९७
२	२ री	५८७३	५८१०	११६८३
३	३ री	६२०४	६१०६	१२३१०
४	४ थी	६९७०	६८१०	१३७८०
५	५ वी	८८७४	८९७१	१७८४५
६	६ वी	९९५५	९९०५	१९८६०
७	७ वी	१०५९०	१०३९६	२०९८६
८	८ वी	११००५	१०७३१	२१७३६
९	९ वी	१०९३७	१०३९१	२१३२८
१०	१० वी	९२०७	८९३३	१८१४०
११	११ वी कला	३२६३	३३९६	६६५९
१२	११ वी विज्ञान	१९१३	१८६४	३७७७
१३	१२ वी कला	२९१०	२९५५	५८६५
१४	१२ वी विज्ञान	१७२४	१५०२	३२२६
एकूण		९४५८८	९२८०४	१८७३९२

तक्ता क्र.१९
सन २०१६-१७ ची इयत्तानिहाय विद्यार्थी संख्या
(अनुदानित आश्रमशाळा)

.अ. .क्र.	इयत्ता	विद्यार्थी संख्या		
		मुले	मुली	एकूण
१	१ ली	१०९६८	८६८४	१९६५२
२	२ री	११३५४	९०४०	२०३९४
३	३ री	११७९४	९११३	२०९०७
४	४ थी	१२२५३	९२५१	२१५०४
५	५ वी	१४११०	११०३३	२५१४३
६	६ वी	१४५७२	११३०७	२५८७९
७	७ वी	१४५५९	१०९६१	२५५२०
८	८ वी	१५१८९	१०७७३	२५९६२
९	९ वी	१५४३३	१०८७२	२६३०५
१०	१० वी	१३९५९	९१३३	२३०९२
११	११ वी कला	३४८८	२३२७	५८१५
१२	११ वी विज्ञान	३१४५	१९१२	५०५७
१३	१२ वी कला	३६०१	२४११	६०१२
१४	१२ वी विज्ञान	३४१८	१९०९	५३२७
एकूण		१४७८४३	१०८७२६	२५६५६९

APPENDIX No. I परिशिष्ट क्र.१
List of Scheduled Tribes in Maharashtra State
महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जमातीची यादी

1.	Andh
2.	Baiga
3.	Barda
4.	Bavacha, Bamcha
5.	Bhaina
6.	Bharia Bhumia, Bhuinhar, Bhumia, pando
7.	Bhattra
8.	Bhil, Bhil Garasia, Dholi Bhil, Dungri Bhil, Dungri Garasia, Mewasi Bhil, Rawal Bhil, Tadvi Bhil, Bhagalia Bhilala, Pawra, Vasava, Vasave
9.	Bhunja
10.	Binjhar
11.	Birhul, Birhor
12.	Chodhara (Omitted)
13.	Dhanka, Tadvi, Tetaria, Valvi
14.	Dhanwar
15.	Dhodia
16.	Dubla, Talavia, Halpati
17.	Gamit, Gamta, Gavit, Mavchi, Padvi
18.	Gond, Rajgond, Arakh, Arrakh, Agaria, Asur, Badi Maria, Bada Maria, Bhatola, Bhimma, Bhuta, Koilabhuta, Koilabhuti, Bhar, Bisonhorn Maria, Chota Maria, Dandami Maria, Dhuru, Dhurwa, Dhoba, Dhulia, Dorla, Gaiki, Gatta, Gatti, Gaita, Gond Gowari, Hili Maria, Kandra, Kalanga, Khatola, Koitar, Koya, Khirwar, Khirwara, Kucha Maria, Kuchaki Maria, Madia, Maria, Mana, Mannewr, Moghya, Mogia, Monghya, Mudia, Muria, Nagarchi, Naikpod, Nagwanshi, Ojha, Raj, Sonjhari Jhareka, Thatia, Thotya, Wade Maria, Vade Maria
19.	Halba, Halbi
20.	Kamar
21.	Kathodi, Katkari Dhor Kathodi, Dhor Kathkari, Son Kathodi, Son Katkari
22.	Kawar, Kanwar, Kaur, Cherwa, Rathia, Tanwar, Chattri
23.	Khairwar
24.	Kharia
25.	Kokna, Kokni, Kukna
26.	Kol
27.	Kolam, Mannervarlu
28.	Koli Dhor, Tokre Koli, Kolcha, Kolgha

29.	Koli Mahadev, Dongar Koli
30.	Koli Malhar
31.	Kondh, Khond, Kandh
32.	Korku, Bopchi, Mouasi, Nihal, Nahul, Bondhi, Bondeya
33.	Koya, Bhine Koya, Rajkoya
34.	Nagesia, Nagasia
35.	Naikda, Nayaka, Cholivala Nayaka, Kapadia Nayaka, Mota Nayaka, Nana Nayaka
36.	Oraon, Dhangad
37.	Pardhan, Pathari, Saroti
38.	Pardhi; Advichinchor, Phans Pardhi, Phanse Pardhi, Langoli Pardhi, Bahelia, Bahellia, Chita Pardhi, Shikari, Takankar, Takia
39.	Parja
40.	Patelia
41.	Pomla
42.	Rathawa
43.	Sawar, Sawara
44.	Thakur, Thakar, Ka Thakur, Ka Thakar, Ma Thakur, Ma Thakar.
45.	Thoti (Omitted)
46.	Varli
47.	Vitolia, Kotwalia, Barodia

1.Source- Part IX of Scheduled Castes and Scheduled Tribes order (Amendment) Act, 1976 (No. 108 of 1976)
आधार- अनुसूचित जाती व जमाती आदेश (सुधारीत) कायदा, १९७६ मधील भाग नऊ (क्र.१९७६ चा १०८)

2□ Tribes at Sr.No. 12 & 45 have been omitted vide order No.Scheduled Castes and Scheduled Tribes order (Amendment) Act, 2002 (No. 10 of 2003), dated 7 Jan.2003

Appendix No. II /परिशिष्ट क्र.२

Districtwise Major Tribes in Maharashtra State (As per Census 2011)

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय माहिती

Sr. No.	District	Major Tribes
1	Mumbai	Koli Mahadev, Dongar Koli, Gond, Raj Gond, Arakh.., Pardhi, Advichincher, Oraon, Dhangad, Thakur, Thakar..
2	Mumbai Suburban	koli Mahadev, Dongar Koli, Varli, Gond, Raj Gond, Arakh.., Oraon, Dhangad, Dhodia, Thakur, Thakar..
3	Thane (Palghar)	Varli, Koli Malhar, Thakur, Thakar, Kathodi, Katkari, koli Mahadev, Dongar Koli, Kokna, Kokni, Kukna
4	Raigad	Kathodi, Katkari, Thakur, Thakar, koli Mahadev, Dongar Koli
5	Ratnagiri	Koli Mahadev, Dongar Koli, Kathodi, Katkari..
6	Sindhudurg	Thakur, Thakar, koli Mahadev, Dongar Koli, Kathodi, Katkari..
7	Nashik	koli Mahadev, Dongar Koli, Kokna, Kokni, Kukna, Bhil, Bhil garsia., Thakur, Thakar, Varli
8	Dhule	Bhil, Bhil garsia, Kokna, Kokni, Kukna, Koli Dhor, Tokare Koli, Gamit, Gamta , Gavit, Pardhi, Advichincher
9	Nandurbar	Bhil, Bhil garsia, Kokna, Kokni, Kukna, Gamit, Gamta, Gavit, koli Mahadev, Dongar Koli, Dhanka, Tadvi, Tetaria
10	Jalgaon	Bhil, Bhil garsia, Koli Dhor, Tokare Koli, koli Mahadev, Dongar Koli, Pardhi, Advichincher.
11	Ahmadnagar	Bhil, Bhil garsia, koli Mahadev, Dongar Koli, Thakur, Thakar, Pardhi, Advichincher
12	Pune	Koli Mahadev, Dongar Koli Thakur, Thakar, Bhil, Bhil garsia, Kathodi, Katkari, Pardhi, Advichincher
13	Satara	Koli Mahadev, Dongar Koli Kathodi, Katkari
14	Sangli	Koli Mahadev, Dongar Koli, Pardhi, Advichincher
15	Solapur	Koli Mahadev, Dongar Koli, Pardhi, Advichincher
16	Kolhapur	Koli Mahadev, Dongar Koli
17	Aurangabad	Bhil, Bhil garsia, Koli Malhar, koli Mahadev, Dongar Koli, Thakur, Thakar
18	Jalna	Bhil, Bhil garsia, Koli Malhar, koli Mahadev, Dongar Koli,

Appendix No. II /परिशिष्ट क्र.२

Districtwise Major Tribes in Maharashtra State (As per Census 2011)

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय माहिती

Sr. No.	District	Major Tribes
19	Parbhani	Andh, koli Mahadev, Dongar Koli
20	Hingoli	Andh
21	Beed	Koli Mahadev, Dongar Koli, Bhil, Bhil garsia, Pardhi, Advichincher
22	Nanded	Andh, koli Mahadev, Dongar Koli, Kolam, Mannerwarlu, Gond, Raj Gond, Arakh., Bhil, Bhil garsia
23	Osmanabad	Koli Mahadev, Dongar Koli, Pardhi, Advichincher, Thakur, Thakar
24	Latur	Koli Mahadev, Dongar Koli
25	Buldhana	Bhil, Bhil garsia, koli Mahadev, Dongar Koli, Pardhi, Advichincher, Andh, Naikada, Naika
26	Akola	Andh, Pardhi, Advichincher, koli Mahadev, Dongar Koli, Korku, Bopchi, Moasi, Gond, Raj Gond, Arakh..
27	Washim	Andh, Gond, Raj Gond, Arakh., Pardhi, Advichincher, koli Mahadev, Dongar Koli, Thakur, Thakar
28	Amravati	Korku, Bopchi, Moasi, Gond, Raj Gond, Arakh, Pardhi, Advichincher, koli Mahadev, Dongar Koli
29	Yavatmal	Gond, Raj Gond, Arakh.. Andh, Kolam, Mannerwarlu, Pardhan, Pathari, Saroti, Pardhi, Advichincher
30	Nagpur	Gond, Raj Gond, Arakh, Halba, Halbi
31	Wardha	Gond, Raj Gond, Arakh., Pardhan, Pathari, Saroti, Kolam, Mannerwarlu
32	Bhandara	Gond, Raj Gond, Arakh., Halba, Halbi
33	Gondia	Gond, Raj Gond, Arakh., Halba, Halbi
34	Chandrapur	Gond, Raj Gond, Arakh., Pardhan, Pathari, Saroti, Halba, Halbi, Kolam, Mannerwarlu
35	Gadchiroli	Gond, Raj Gond, Arakh.. Pardhan, Pathari, Saroti Halba, Halbi Kawa, Kanwar, Kaur..

Source : Census of India, 2011.

Appendix No.III/ परिशिष्ट क्र.३

Commissioner, T.D.Nashik/आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक

Additional Commissioner, Thane	Additional Commissioner, Nashik	Additional Commissioner, Amravati	Additional Commissioner, Nagpur
अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे — (Thane, Raigad, Ratanagiri, Sindhudurg, Pune, Satara, Kolhapur, Sangli, Solapur District)	अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक — (Nashik, Ahmednagar, Jalgaon, Dhule, Nandurbar District)	अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, अमरावती — (Nanded, Parbhani, Hingoli, Yavatmal, Amravati, Aurangabad, Jalna, Beed, Latur, Osmanabad, Akola, Washim, Buldhana Districts)	अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, नागपूर — (Nagpur, Wardha, Bhandara, Gondia Chandrapur, Gadchiroli Districts)
(मुंबई, मुंबई उपनगरे, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, पुणे, सातारा, काळापूर, सांगली, सोलापूर जिल्हे)	(नाशिक, अहमदनगर, जळगांव, धुळे, नंदूरबार, जिल्हे)	(नांदेड, परभणी, हिंगोली, यवतमाळ, अमरावती, औरंगाबाद, जालना, बीड, लातूर, उस्मानाबाद, अकोला, वाशिम, बुलढाणा जिल्हे)	(नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली जिल्हे)
Project Officer, Tribal Development Mumbai, Mumbai suburban, Pen, Shahapur, Dahanu, Jawhar, Ghodegaon, Solapur प्रकल्प अधिकारी, ए.आ.वि.प्र.	Project Officer, Tribal Development Nashik, Kalwan, Rajur, Yawal, Nandurbar, Taloda. Dhule प्रकल्प अधिकारी, ए.आ.वि.प्र.	Project Officer, Tribal Development Kinwat, Pandharkawada, Dharni, (Amravati), Akola, Aurangabad] Pusad, Kakamnuri प्रकल्प अधिकारी, ए.आ.वि.प्र.	Project Officer, Tribal Development Nagpur, Deori, Chimur, Chandrapur, Aheri, Gadchiroli, Bhamaragad] Bhandara प्रकल्प अधिकारी, ए.आ.वि.प्र.
(मुंबई, पेण, शहापूर, डहाणू, जव्हार, घोडेगांव, सोलापूर)	(नाशिक, कळवण, राजूर, यावल, नंदूरबार, तळोदा, धुळे)	(किनवट, पांढरकवडा, धारणी (अमरावती), अकोला, औरंगाबाद, पुसद, कळमनुरी)	(नागपूर, देवरी, चिमूर, चंद्रपूर, अहेरी, गडचिरोली, भामरागड, भंडारा)
Assistant Project Officer, सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी	Assistant Project Officer, सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी	Assistant Project Officer, सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी	Assistant Project Officer, सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी
Assistant Project Officer-2 सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी-२	Assistant Project Officer-2 सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी-२	Assistant Project Officer-2 सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी-२	Assistant Project Officer-2 सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी-२